

KARS ŞEHRİNİN KÜLTÜREL COĞRAFYASI

(Maddi Kùltür Ögelerine Göre)

Ömer ERKMEN

Yüksek Lisans Tezi

Coğrafya Ana Bilim Dalı

Prof. Dr. Alperen KAYSERİLİ

2023

(Her Hakkı Saklıdır)

T.C
AĞRI İBRAHİM ÇEÇEN ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
COĞRAFYA ANA BİLİM DALI

Ömer ERKMEN

KARS ŞEHRİNİN KÜLTÜREL COĞRAFYASI
(MADDİ KÜLTÜR ÖĞELERİNE GÖRE)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Alperen KAYSERİLİ

Ağrı-2023

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “*Kars Şehrinin Kültürel Coğrafyası*” adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

☐ Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

Ömer ERKMEN

T.C.
AĞRI İBRAHİM ÇEÇEN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEZ KABUL VE ONAY TUTANAĞI

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. Alperen KAYSERİLİ danışmanlığında, Ömer ERKMEN tarafından hazırlanan bu çalışma 29/08/2023 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından. Coğrafya Anabilim Dalı'nda yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir

Başkan: Dr. Öğr. Üyesi Cemal SEVİNDİ

İmza:.....

Jüri Üyesi: Prof. Dr. Alperen KAYSERİLİ

İmza:.....

Jüri Üyesi: Dr. Öğr. Üyesi Yılmaz KESKİN

İmza:.....

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine ait olup; Enstitü Yönetim Kurulunun .../.../2023 tarih ve / nolu kararı ile onaylanmıştır.

.... /...../.....

Prof. Dr. İbrahim HAN

Enstitü Müdürü

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ KARS ŞEHRİNİN KÜLTÜREL COĞRAFYASI (Maddi Kültür Öğelerine Göre)

Ömer ERKMEN

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Alperen KAYSERİLİ

2023, 224 sayfa+ XVII

Jüri: Prof. Dr. Alperen KAYSERİLİ

Dr. Öğr. Üyesi Cemal SEVİNDİ

Dr. Öğr. Üyesi Yılmaz KESKİN

Kars, Doğu Anadolu Bölgesi'nin Erzurum-Kars bölümünde yer almaktadır. Doğuda Ermenistan, batıda Erzurum, kuzeyde Ardahan, güneyde ise Iğdır ve Ağrı illeri ile çevrilidir. Coğrafi konumu sebebiyle Anadolu'nun Kafkaslara açılan kapısıdır. Sınır şehri olmasından dolayı birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Medeniyetlerin karşılaşma sahası olması kültürel çeşitliliği artırmıştır. Kentin tarihi özellikle Osmanlı-Rus savaşları tarafından şekillenmiştir. Ruslar, kentte hâkim olabilmek için sürekli Osmanlı Devleti ile savaş halinde olmuşlardır. Kars, Ruslar için Doğu Anadolu'ya açılan kapı olarak bilinmektedir. Bu sebeple kent şiddetli saldırılara maruz kalmıştır. Ruslar bu amaçlarına 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı ile ulaşmışlardır. Bu savaş sonucunda kent, yaklaşık olarak kırk yıl boyunca Rus hâkimiyetinde kalmıştır. Bu süre zarfında Ruslar, kenti temel değerlerinden uzaklaştırıp tipik bir Rus kenti haline getirmeye çalışmışlardır. Eğitim, idari, demografi ve mimari gibi birçok alanda Sovyet tarzı uygulamalar hayata geçirilmiştir.

Çalışmada, Kars kentinin sahip olduğu kültürel değerler coğrafi bakış açısıyla ele alınıp ortaya konulmaya çalışılmıştır. Kent üzerine yapılmış birçok çalışma mevcuttur. Ancak bu çalışmalar sadece o bilimin çalışma alanlarıyla sınırlı olup birçok yönden kenti tam tanıtmamaktadır. Çalışmada coğrafyanın multidisipliner bir bilim olması özelliği göz önünde tutularak birçok farklı bilimle etkileşimde bulunmasına bağlı olarak daha kapsamlı bir çalışmanın ortaya çıkartılması amaçlanmıştır.

Kent, zengin bir kültürel çeşitliliğe sahiptir. Bu çeşitlilik giyim kuşam, mesken kültürü, yemek kültürü, halk oyunları gibi birçok alana yansımıştır. Son zamanlarda turizmin etkisiyle kente olan ilgi oldukça artmıştır. Özellikle Doğu Ekspresi'nin sosyal medya etkisiyle kullanımının artması kentin de popüleritesini arttırmıştır. Bu sayede kentin maddi ve manevi kültürel öğeleri de tanınmaya başlandı.

Araştırma yöntemi olarak Nitel Araştırma yöntemlerinden etnografik araştırma yöntemi kullanılmıştır. Veri toplama aracı olarak yerinde gözlem ve yapılandırılmamış görüşme formları kullanılmıştır. Araştırma süresinde coğrafyanın temel ilkeleri olan gezi gözlem, nedensellik ve sebep sonuç ilkeleri dikkate alınmıştır. Coğrafyanın laboratuvarı arazidir düşüncesi gereği saha araştırmasına ağırlık verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kültür, Kültürel Coğrafya, Mesken Kültürü, Yemek Kültürü, Kars

ABSTRACT

MASTER'S THESIS

CULTURAL GEOGRAPHY OF THE CITY OF KARS

(According to the Elements of Material Culture)

Ömer ERKMEN

Thesis Advisor: Prof. Dr. Alperen KAYSERİLİ

2022, 224+ XVII Page

Jury: Prof. Dr. Alperen KAYSERİLİ

Assist. Prof. Dr. Cemal SEVİNDİ

Assist. Prof. Dr. Yılmaz KESKİN

Kars is located in the Erzurum-Kars section of the Eastern Anatolian region. It is surrounded by Armenia from the east, Erzurum from the west, Ardahan from the north, Iğdır and Ağrı provinces from the south. Due to its geographical location, it is the gateway of Anatolia to the Caucasus. Because it is a border city, it has hosted many civilizations. Being the meeting place of civilizations has increased cultural diversity. The history of the city was shaped especially by the Ottoman-Russian wars. The Russians were constantly at war with the Ottomans in order to dominate the city. Kars is known as the gateway to Eastern Anatolia for the Russians. For this purpose, the city was subjected to severe attacks. The Russians achieved these goals with the Ottoman-Russian war of 1877-1878. As a result of this war, the city remained under Russian rule for nearly forty years. During this time, the Russians tried to move the city away from its basic values and turn it into a typical Russian city. Soviet-style practices were implemented in many fields such as education, administration, demography and architecture.

The city has a rich cultural diversity. It is among the most colorful cities of Anatolia. This colorfulness is reflected in many areas such as clothing, home culture, food culture, folk dances. Recently, the interest in the city has increased considerably with the effect of tourism. Especially the eastern express has spread the popularity of the city to a wide area with the effect of social media. In this way, the material and spiritual cultural elements of the city began to be recognized.

The ethnographic research method, one of the Qualitative Research methods, was used as the research method. On-site observation and unstructured interview forms were used as data collection tools. During the research, the basic principles of geography, travel observation, causality and cause-effect principles were taken into account. Due to the idea that the laboratory of geography is the land, field research was emphasized.

Keywords: Culture, Cultural Geography, Residential Culture, Food Culture, Kars

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	i
ABSTRACT	ii
İÇİNDEKİLER	iv
ÖN SÖZ.....	viii
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ	ix
TABLolar DİZİNİ	x
HARİTALAR DİZİNİ	xi
ŞEKİLLER DİZİNİ	xii
FOTOĞRAFLAR DİZİNİ	xiii
BİRİNCİ BÖLÜM.....	1
1. GİRİŞ	1
1.1. Kültür ve Kültürel Coğrafya.....	1
1.2. Çalışmanın Amacı ve Alt Problemleri	5
1.3. Araştırma Yöntemi	6
1.4. Araştırmanın Sınırlılıkları	8
1.5. Araştırma Sahasının Konumu ve Özellikleri.....	8
1.6. Saha ile İlgili Alanyazı	11
İKİNCİ BÖLÜM.....	14
2. FİZİKİ COĞRAFYA ÖZELLİKLERİ	14
2.1. Jeolojik ve Jeomorfolojik Özellikler	14
2.2. Klimatolojik Özellikler.....	17
2.2.1. Sıcaklık	18
2.2.2. Nem ve Yağış.....	20
2.2.3. Basınç ve Rüzgârlar	22
2.3. Hidrografik Özellikler	23
2.4. Toprak Özellikleri	26
2.5. Bitki Örtüsü Özellikleri	27
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	29
3. BEŞERİ COĞRAFYA ÖZELLİKLERİ.....	29
3.1. Kars Adının Anlamı	29
3.2. Kars İlinin Tarihi	29

3.3. Nüfusunun Değişimi.....	40
3.4. Göçler	45
3.5. Eğitim ve Öğretim	49
3.6. Yaş Grupları ve Cinsiyet	54
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	56
4. MESKEN KÜLTÜRÜ	56
4.1. Kars Mesken Kültürü	58
4.1.2. Kars Osmanlı Evleri.....	61
4.1.3. Kars Baltık Mimari Konutları.....	63
BEŞİNCİ BÖLÜM	91
5. GASTRONOMİ KÜLTÜRÜ	91
5.1. Gastronomi Kültürü.....	91
5.2. Kars'ın Gastronomi Kültürünün Temel Özellikleri	94
5.2.1. Etli Yemekler.....	102
5.2.2. Tahıl ve Sebze Yemekleri.....	107
5.2.3. Ekmek, Börek ve Tatlılar.....	111
5.2.4. Çorbalar	118
ALTINCI BÖLÜM	121
6. GELENEKSEL KÜLTÜR	121
6.1. Giyim Kuşam Kültürü	121
6.1.1. Kars'ta Giyim Kuşam Kültürü.....	124
6.1.2. Kadın Giyimi	125
6.1.3. Erkek Giyimi.....	129
6.2. El Sanatları	130
YEDİNCİ BÖLÜM	135
7. DİĞER MADDİ KÜLTÜR ÖĞELERİ.....	135
7.1. Kaleler ve Antik Kentler	135
7.1.1. Kars Kalesi.....	135
7.1.2. Ani Antik Kenti	138
7.1.3. Tigran Honents Kilisesi	139
7.1.4. Abugamır Kilisesi (Poladoğlu Kilisesi).....	140
7.1.5. Ani Katedrali (Fethiye Camii)	141

7.1.6. Ateşgede.....	143
7.1.7. Koşevenk Örenyeri	146
7.1.8. Hasbey Örenyeri	146
7.2. Köprüler.....	146
7.2.1. İpek Yolu Köprüsü.....	146
7.2.2. Taş köprü	147
7.2.3. Lake Köprü	148
7.2.4. Çamçavuş Köprüsü	149
7.3. Dini Yapılar	150
7.3.1. Ebu’ul Menuçehr Camii (Ulu Camii)	150
7.3.2. Fethiye Camii.....	150
7.3.3. Evliya Camii	151
7.3.4. Kümbet Camii.....	152
7.3.5. Laçın Bey Cami	154
7.3.6. Aliğa Cami	155
7.3.7. Büyük Abdi Ağa Cami	155
7.3.8. Ulu Cami.....	156
7.3.9. Yusuf Paşa Cami.....	158
7.3.10. Vaiz Oğlu Cami	159
7.3.11. Ebul Hasan Harakan-i Türbesi.....	160
7.3.12. Celal Baba Türbesi.....	162
7.3.13. Şehit Alperenler Türbesi	163
7.3.14. Ahmet Baba Türbesi	164
7.4. Müzeler ve Tarihi Hamamlar	164
7.4.1. Kars Kent Müzesi	164
7.4.2. Kafkas Cephesi Harp Tarihi Müzesi.....	166
7.4.3. Peynir Müzesi	169
7.4.4. Boğatepe Peynir Müzesi	169
7.4.5. Mazlum Ağa Hamamı.....	170
7.4.6. Muradiye Hamamı (İlbeyoğlu)	171
7.4.7. Cuma Hamamı (Topçuoğlu)	172
7.5. Şehitlikler ve Tabyalar	172

7.5.1. Kars Şehitliği	173
7.5.2. Meçhul Asker Anıtı	173
7.5.3. Tabyalar	174
8. BÖLÜM.....	179
SONUÇ VE ÖNERİLER.....	179
KAYNAKÇA	186

ÖN SÖZ

Kars Şehrinin Kültürel Coğrafyası olarak hazırlanan yüksek lisans tezimiz, Kars şehrinin sahip olduğu maddi öğelerini coğrafi düşüncenin temel disiplinleri içerisinde el alıp incelemiştir. Kültür konusu birçok bilimin inceleme alanında bulunduğu için süreç boyunca coğrafyanın temel ilkeleri olan sebep-sonuç, bağlantı ve dağılış ilkelerine bağlı kalınarak araştırmamız sürdürülmüştür. Kars kenti, son zamanlarda turizmin etkisiyle yoğun bir ziyaretçi akınına uğramıştır. Bu sebeple Kars kentine ait yemek kültürü, meskenler, tarihi yapılar gibi birçok alana yönelik ilgi artmıştır. Çalışma, özellikle Kars'ın kültürel değerlerine ilgi duyanlar ile bu alanda akademik ve bilimsel çalışma yürütecek olanlar için önemli bir kaynak oluşturacaktır.

Çalışma konusunun belirlenmesinde ve çalışmanın tüm aşamalarında bana destek olan, değerli vakitlerini ayıran danışman hocam sayın Prof. Dr. Alperen Kayserili' ye teşekkürlerimi sunarım. Değerli jüri üyesi hocalarım Cemal Sevindi ve Yılmaz Keskin hocama katkılarından dolayı teşekkür ederim. Aynı zamanda bana coğrafi bakış açısını kazandıran, coğrafyacının laboratuvarının arazi olduğunu öğreten, kıymetli hocam Prof. Dr. Hayati Doğanay' ya saygılarımı sunarım.

Ömer ERKMEN

Ağrı-2023

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

ADKNS	Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi
Çev.	Çeviren
DMİGM	Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü
Ed.	Editör
GB	Güneybatı
GD	Güneydoğu
HZ	Hazreti
KB	Kuzeybatı
KD	Kuzeydoğu
KG	Kilo gram
M	Metre
MB	Milibar
MGM	Meteoroloji Genel Müdürlüğü
MM	Milimetre
MÖ	Milattan Önce
MS	Milattan Sonra
S	Sayfa
TÜİK	Türkiye İstatistik Kurumu
UNESCO	Birleşmiş Milletler Eğitim, Kültür ve Bilim Örgütü
Vb.	Ve benzeri
Yy	Yüzyıl

TABLÖLAR DİZİNİ

Tablo 2.1 Kars ili Sıcaklık Ortalamaları (Ölçüm Periyodu 1931-2022)	19
Tablo 2.2. Kars İli Ortalama Yağış Dağılışı (Ölçüm Periyodu 1931-2022)	21
Tablo 3.1. H.1288 Tarihli Salnameye Göre Kars Nüfusu	42
Tablo 3.2. Kars İli Nüfus Gelişimi	42
Tablo 3.3. Kars İli Nüfus Değişimi	43
Tablo 3.4. Kars'ın Nüfus Gelişimi	44
Tablo 3.5. 1879-1884 Gelen Göçmenler (Hane)	46
Tablo 3.6. Kars Net Göç Hızı (%)	48
Tablo 3.7. 1972-1973 Eğitim-Öğretim Yılı Başında Kars'ta Okul Sayıları	50
Tablo 3.8. Bitirilen Eğitim Düzeyi	52
Tablo 3.9. Kars'ta Okullaşma Sayıları	54
Tablo 4.1. Kars'ta Osmanlı Evleri.....	62
Tablo 4.2. Kars İl Merkezinde Bulunan Baltık Mimari Tarzındaki Tescilli Taşınmazlar	66
Tablo 5.1. Başlıca Geleneksel Kars Yemekleri.....	102
Tablo 7.1. Ani Antik Kenti Ziyaretçi Sayıları.....	144
Tablo 7.2. Kars Arkeoloji ve Etnografya Müzesi Ziyaretçi Sayıları.....	165
Tablo 7.3. Kafkas Cephesi Harp Tarihi Müzesi Ziyaretçi Sayıları	168

HARİTALAR DİZİNİ

Harita 1.1. Kars İli Lokasyon Haritası	9
Harita 2.1. Kars İli Jeoloji Haritası	15
Harita 2.2. Kars İli Hidrografi Haritası	25
Harita 2.3. Kars İli Toprak Haritası	27

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 2. 1 Kars ili Sıcaklık Ortalamaları (Ölçüm Periyodu 1931-2022).....	20
Şekil 3.1. Kars İli Nüfus Gelişimi.....	45
Şekil 3.2. Kars İli Yıllara Göre Göç Verileri (Kaynak: TÜİK 2021)	47
Şekil 3.3. Kars İli Okuma Yazma Oranı (Kaynak: TÜİK 2022)	52
Şekil 3. 4 Kars İli Öğrenim Seviyelerine Göre Oranlar (Kaynak: TÜİK 2021)	53
Şekil 3.5. Kars İli Nüfusun Yaş Gruplarına Dağılımı (Kaynak: TÜİK 2022).....	54
Şekil 3.6. Kars İli Nüfusun Cinsiyete Göre Dağılımı (Kaynak: TÜİK 2021)	55
Şekil 7.1. Ani'yi Ziyaret Eden Yerli ve Yabancı Turist Sayıları.....	145
Şekil 7.2. Kars Arkeoloji ve Etnografya Müzesi Ziyaretçi Sayıları (2015-2021) ...	166

FOTOĞRAFLAR DİZİNİ

Fotoğraf 1.1. Karasu- Aras Dağları (Kağızman).....	10
Fotoğraf 2.1. Arpaçay Nehri, Türkiye – Ermenistan Sınırı	24
Fotoğraf 2.2. Donmuş Çıldır Gölü Üzerinde Balıkçılık	25
Fotoğraf 2.3. Sarıkamış, Sarıçam Ormanları	28
Fotoğraf 4.1. Kars Merkez Uydu Görüntüsü (02.04.2023).....	59
Fotoğraf 4.2. Ahmet Tevfik Paşa Konağı	62
Fotoğraf 4.3. Ahmet Tevfik Paşa Konağı Üst Katı.....	63
Fotoğraf 4. 4 Geniş ve Izgara Biçimli Caddeler	64
Fotoğraf 4.5. Kapı Girişlerinde Yer Alan Metal Sundurmalar	69
Fotoğraf 4.6. Çörtenler.....	70
Fotoğraf 4.7. Süslemeli Pencereleler	70
Fotoğraf 4.8. İki Tarafa Açılan Pencere Korumaları	71
Fotoğraf 4.9. Bahçe Kapıları	72
Fotoğraf 4.10. İki Katlı Necati Othan Evi.....	73
Fotoğraf 4.11. Demir Tokmaklı Kapı ve iç Kilit Oyuğu	74
Fotoğraf 4.12. Ahşap ve Süslemeli Balkon.....	75
Fotoğraf 4.13. Necati Othan Evi Peç Sistemi (Galanka)	75
Fotoğraf 4.14. Ahşap Merdiven	76
Fotoğraf 4.15. Dışa Doğru Genişleyen Pencereleler.....	77
Fotoğraf 4.16. İsmail Beyribey ve Ahmet Ulu Evi	77
Fotoğraf 4.17. Giriş Kapısı ve Çörten.....	78
Fotoğraf 4.18. İsmail Beyribey ve Ahmet Ulu Evi, Bahçe Kapısı.....	79
Fotoğraf 4.19 Ahşap ve Yüksek Oda Tavanı	79
Fotoğraf 4.20 Kapatılmış Bir Peç	80
Fotoğraf 4.21. Haşim Arıkan Evi.....	81
Fotoğraf 4.22. Haşim Arıkan Evi Giriş Kapısı	82
Fotoğraf 4.23. Haşim Arıkan Evi, Pencere Süslemeleri	82
Fotoğraf 4.24. Tuncer Güvensoy Evi.....	83
Fotoğraf 4.25. Ana Girişte Yer Alan Saçak ve Alınlıklar.....	84
Fotoğraf 4.26. Güvensoy Evi, Avlu Girişi ve Arka Çıkış Bölümleri	85
Fotoğraf 4.27. Oturma Odası	85

Fotoğraf 4.28. Mutfakta Bulunan Nişler	86
Fotoğraf 4.29. Güvensoy Evi Avlu ve Bahçe bölümü	86
Fotoğraf 4.30. Çeşme	87
Fotoğraf 4.31. Yapıya Sonradan Eklenen Şömine	87
Fotoğraf 4.32. Resul Yıldız Evi	88
Fotoğraf 4.33. Resul Yıldız Evi, Avlu Kapısı ve Çörten	89
Fotoğraf 4.34. İşlemeli Pencere Kenarları ve Plasterler	90
Fotoğraf 5.1. Dinlendirilen Taze Kaşarlar	95
Fotoğraf 5.2. Kalıplara Dökülmüş Taze Kaşar	96
Fotoğraf 5.3. Gravyer Peyniri	97
Fotoğraf 5.4. Sarı Yağ	99
Fotoğraf 5.5. Kars'ın Zengin Florası, Subatan Yolu	100
Fotoğraf 5.6. Kars Susuz İncesu Köyü Arı Kovanları	101
Fotoğraf 5.7. Kaz Yağı	103
Fotoğraf 5.8. Kurutulmuş Kazlar	104
Fotoğraf 5.9. Kaz Yemeği	104
Fotoğraf 5.10. Piti (Bozbaş)	105
Fotoğraf 5.11. Sulu Köfte	106
Fotoğraf 5.12. Pörtletme	107
Fotoğraf 5.13. Kurutulmaya Bırakılmış Erişte	108
Fotoğraf 5.14. Erişte Pilavı	108
Fotoğraf 5.15. Mantı	109
Fotoğraf 5.16. Hangel	109
Fotoğraf 5.17. Haşıl	110
Fotoğraf 5.18. Kesme Aşı	111
Fotoğraf 5.19. Kars Ketesi	112
Fotoğraf 5.20. Bişi	112
Fotoğraf 5.21. Kars Böreği	113
Fotoğraf 5.22. Üzümlü Börek (Kürt Böreği)	113
Fotoğraf 5.23. Mafış	114
Fotoğraf 5.24. Oğmaç	114
Fotoğraf 5.25. Aşure Tatlısı	116

Fotoğraf 5.26. Tandır Ekmeği.....	117
Fotoğraf 5.27. Dede Baba Pastası	118
Fotoğraf 5.28. Kuş Ekmeği Çorbası.....	118
Fotoğraf 5.29. Evelik Çorbası	119
Fotoğraf 6.1. Kadın Başlıkları- Baş Bezeyi (Araçhın)	125
Fotoğraf 6.2. Kadın Ayakkabısı: Başmak	125
Fotoğraf 6.3. Gümüş Kemer	126
Fotoğraf 6.4. Tuman-Şalvar	126
Fotoğraf 6.5. Gömlek Benzeri Üstlük Köynek	127
Fotoğraf 6.6. Saç Örgüsü	127
Fotoğraf 6.7. 1) Tül 2) Araçhın-Baş Bezeyi 3) Etek-Basma 4) Köynek Kolçağı 5) Saç Örgüsü 6) Köynek	128
Fotoğraf 6.8. Kürt Düğünlerinde Yöresel Kıyafetler	128
Fotoğraf 6.9. Kalpak (Galpah)	129
Fotoğraf 6. 10 1) Civeki (Çizme) 2) Çuğa 3) Köynek (Gömlek) 4) Kemer 5) Gama-Bıçak 6) Kıllı Papak 7) Vezne 8) Gaytan.....	130
Fotoğraf 6.11. Teşi (Yün Egirme Aleti) Kars Müzesinde.....	131
Fotoğraf 6.12. Kars El Halısı	132
Fotoğraf 6.13. Tosun Bey'in Nal Üretim Faaliyeti	133
Fotoğraf 7.1. Kars Kalesi'nden Şehrin Görüntüsü.....	135
Fotoğraf 7.2. Kars Kalesi Eteklerinde Resim Sergisi	136
Fotoğraf 7.3. Gece Kars Kalesinin Görünüşü	137
Fotoğraf 7.4. Ani Kenti Girişi ve Surlar	138
Fotoğraf 7.5. Tigran Honents Kilisesi.....	139
Fotoğraf 7.6. Tigran Honents Kilisesi İç Görüntüsü.....	140
Fotoğraf 7.7. Abugamır Kilisesi (Poladoğlu Kilisesi)	141
Fotoğraf 7.8. Ani Katedrali (Fethiye Camii).....	141
Fotoğraf 7.9. Fethiye Camii İç Bölümü	142
Fotoğraf 7.10. Bostanlar Deresindeki Güvercinlikler	142
Fotoğraf 7.11. Bostanlı Deresinde Mağaralar	143
Fotoğraf 7.12. Ateşgedeler.....	144
Fotoğraf 7.13. Ani'de Elektrikli Fayton.....	146

Fotoğraf 7.14. İpek Yolu Köprüsü	147
Fotoğraf 7.15. Taş Köprü	148
Fotoğraf 7.16. Taş Köprü 2 veya Lake Köprü	149
Fotoğraf 7.17. Çamçavuş Köprüsü	149
Fotoğraf 7.18. Ebu'ul Menuçehr Camii (Ulu Camii).....	150
Fotoğraf 7.19. Fethiye Camii	151
Fotoğraf 7.20. Evliya Camii.....	152
Fotoğraf 7.21. Grimm'in Tasarladığı İkonastas	153
Fotoğraf 7.22. Kümbet Cami İç Bölümü	153
Fotoğraf 7.23. Kümbet Camii	154
Fotoğraf 7.24. Laçın Bey Cami.....	154
Fotoğraf 7.25. Ali Ağa Cami	155
Fotoğraf 7.26. Büyük Abdi Ağa Cami.....	156
Fotoğraf 7.27. Ulu Cami	157
Fotoğraf 7.28. Ulu Cami Duvar Lekeleri	158
Fotoğraf 7.29. Yusuf Paşa Cami	159
Fotoğraf 7.30. Vaiz Oğlu Cami.....	160
Fotoğraf 7.31. Ebul Hasan Harakan-i Türbesi	161
Fotoğraf 7.32. Harakan-i Türbesi İç Bölüm.....	162
Fotoğraf 7.33. Celal Baba Türbesi	163
Fotoğraf 7.34. Şehit Alperenler Türbesi	163
Fotoğraf 7.35. Ahmet Baba Türbesi.....	164
Fotoğraf 7.36. Kars Müzesi.....	165
Fotoğraf 7.37. Kafkas Cephesi Harp Tarihi Müzesi	167
Fotoğraf 7.38. Balmumundan Yapılmış Yaralı Askerler	167
Fotoğraf 7.39. Rusların Kazım Karabekir'e Hediye Ettiği Beyaz Vagon.	168
Fotoğraf 7.40. Kars Peynir Müzesi	169
Fotoğraf 7.41. Boğatepe Köyü ve Peynir Müzesi	170
Fotoğraf 7.42. Mazlum Ağa Hamamı	171
Fotoğraf 7.43. Muradiye Hamamı.....	171
Fotoğraf 7.44. Cuma Hamamı	172
Fotoğraf 7.45. Kars Şehitliği.....	173

Fotoğraf 7.46. Meçhul Asker Anıtı	174
Fotoğraf 7.47. Kanlı Tabya	175
Fotoğraf 7.48. Dere Tabya	176
Fotoğraf 7.49 Tabya İçerisinde Kışla Binası	176
Fotoğraf 7.50. Karadağ Tabyası Askeri Kışla Binası	177
Fotoğraf 7.51. Dinleme Sistemi	177

BİRİNCİ BÖLÜM

1. GİRİŞ

1.1. Kültür ve Kültürel Coğrafya

Coğrafya, insan ile çevre arasındaki ilişkiyi inceleyen bilim dalıdır. Coğrafya terimi ise Grekçe kökenli olup *ge* (yer), *graphie* (tasfir etme) anlamına gelmektedir. Coğrafya biliminde, insan ile çevre arasındaki ilişkide hangisinin daha baskın olduğu uzunca bir dönem tartışma konusu olmuştur. Bu tartışmalar sonucu iki önemli görüş ortaya çıkmıştır. Bunlardan ilki insanın pasif kaldığı çevresel faktörlerin daha baskın olduğu *determinist* (çevreci) görüş olarak kabul edilir. Diğeri ise insan çevre etkileşiminde insanın çevreye göre daha etkin olduğu görüşe de *pasibilist* (insancı) görüş denir (Doğanay, 2012, s. 8-20)

Çevresel *determinist* görüşe göre insanın birçok faaliyeti doğal çevre tarafından belirlenmekte ve değişikliğe uğramaktadır. F. Ratzel, insan çevre etkileşiminde çevreye ağırlık vererek insanın fiziki çevre şartları tarafından kuşatıldığını, bu şartlara uyum sağladığı takdirde başarılı olup çevrenin bir ürünü haline geldiğine dikkat çekmiştir. Ratzel, bu düşünceleri ile Darwin'in etkisinde kaldığını göstermektedir. Düşüncelerini *Anthropogeographie* adlı eserinde daha açık bir şekilde dile getirip Avrupa'da *determinist* düşüncenin yayılmasını sağlamıştır. Çevreci *determinizm* olarak adlandırılan bu görüş Amerikalı coğrafyacılar arasında da çok tutulmuştur. Semple, Huntington ve Demolins adeta *determinizmin* öncülüğünü üstlenmişlerdi. (Özgüç & Tümerterkin, 2012, s. 23-24) Çevresel *determinist* görüş, aynı zamanda Orta Çağ Müslüman bilim adamları arasında da ismi konulmasa bile vardı. Örneğin İbn-i Haldun *Mukaddime* adlı eserinde çevre ile insan karakteri ve kültürü arsında bağ kurmuştur. (Arı, Yılmaz, 2017, s. 37) İbn-i Haldun, *Mukaddime* adlı eserinde dünyayı çeşitli bölgelere ayırmıştır. Bu bölgelerdeki coğrafi koşullar ile insanların ekonomik faaliyetleri, karakteri, ahlaki yapıları değişkenler arasındaki bağlantıları açıklamaya çalışmıştır. İbn-i Haldun, birinci ve ikinci bölge halklarının siyah tenli olmalarını güneş ışınlarının bu bölgelere daha büyük açıyla düşmesi ve aşırı sıcaklıklara bağlamıştır. Bunun tam tersi durumu ise kuzeydeki altıncı ve yedince bölge halkalarına

uygulamış, onların beyaz tenli olmasını güneşin daha küçük açılarla gelmesi ve sıcakların düşük olmasına bağlamıştır. (Haldun, 2021, s. 189)

Çevreci *determinizm* ile aynı dönemde ortaya çıkan diğer bir görüş ise *possibilizm* yani insancı görüştür. Bu görüş Fransız bölgesel coğrafyacı Paul Vidal Blache ve Amerikalı coğrafyacı George Perkins Marsh öncülüğünde ortaya çıkmıştır. Vidal'e göre farklı imkanlar sunan çevre üzerinde insanların yaşam tarzları, kültürleri ve ideolojileri asıl değişikliği yapacaktır. Zamanla bu akım *determinist*lerden daha fazla taraftar toplayıp popüler bir duruma gelmiştir. Çevreci akımdan farklı olarak bu yeni düşünce tarzı, insanı merkeze almakla birklikte çevreye de önem vermektedir. (Özgüç & Tümertekin, 2012, s. 26) Bu tartışmalar devam ederken her iki görüşü de dikkate alıp bir sentez oluşturmaya çalışan *probablizm* (olabilircilik) görüşü de ortaya çıkmıştır. Fransız coğrafyacı Jean Brunhes tarafından dile getirilen bu görüş, fiziki çevrenin insan faaliyetlerini etkilediğini, insanların da teknoloji ile çevrenin imkanlarına etki edebildiğini söylemiştir. (Özgüç & Tümertekin, 2012, s. 28) İnsan çevre etkileşiminde insanın rolünü dikkate almadığımızda coğrafya ilminden uzaklaşmış oluruz. Çünkü insan ve çevre, ekosistem içerisinde sürekli etkileşim halindedir. İnsan mı daha etkili, çevre mi daha etkili gibi tartışmalar coğrafi düşüncenin dışındadır. Bu konuda ne insanın yıkıcı ve yapıcı etkilerine ne de çevrenin engelleyici rolüne salt ağırlık verilemez. İkisine de eşit derece ve önemde dikkate almak gerekir. (Doğanay, 2012, s. 20)

Genel olarak fiziki ve beşeri coğrafya diye gruplandırılan coğrafyanın beşeri coğrafya alt bölümünde kültürel coğrafya yer almaktadır. Kültürel coğrafyada insanların yaşadığı fiziki çevreden çok insanların oluşturduğu kültür vurgulanır. Kültürel coğrafya, mekansal çeşitlilikleri yani dil, din, yönetim, değerler sistemi ve diğer kültür gruplarını dinamik yapıları içerisinde inceler. Kültür kavramı coğrafi unsurlara uygulanırken şu başlıklar sıralanabilir: kültür, kültür alanı, kültürel coğrafi görünüm, kültür tarihi ve kültürel ekoloji . (Özgüç & Tümertekin, 2012, s. 95-98)

Kültürel coğrafyanın beşeri coğrafya alt dalı olarak yer edinmesi ise 1920 ve 1930'larda Kaliforniya Üniversitesinin Berkeley kampüsünde Carl Ortwin Sauer'in çalışmaları ile başlamıştır. (Arı, 2005, s. 320) Çevreci *determinizm* akımına bir tepki olarak Sauer ve öğrencileri tarafından öne sürülen kültürel coğrafyayla birlikte

coğrafya ilmi, disiplinler arası bağ ile tarih, antropoloji, sosyoloji gibi birçok bilimden yararlanmış ve coğrafyayı bir kalıp içerisine sokmaya çalışan akımlara karşı da bir cevap olmuştur. (Kayserili, 2010, s. 186)

Kültürel coğrafya, kültür konusunu incelerken sosyolojinin araştırma yöntemleri veya bakış açısı ile değil insanın doğayı etkilemesi, doğadan faydalanması, peyzaj üzerindeki bütün beşeri değişiklikleri geçmişten günümüze ele alarak kültürel birikime bir bütün olarak yaklaşmaktadır. (Kayserili, 2010, s. 187) Ancak kültürel coğrafi çalışmalar yapılırken bir yöredeki kültürel peyzaj elemanlarının kendi coğrafyası dışında anlaşılması oldukça zordur, bundan dolayı yöreyi kendi coğrafi bütünlüğü içerisinde ele almak gerekir. (Arı, 2005, s. 318)

Kültürel coğrafya ile coğrafyacılar diğer bilimlerde çokça kullanılan kültür konusuna da el atmışlardır. Bu sayede kültürel coğrafyacılar kültür konusu ile disiplinler arası bağlantıyı da kullanarak özellikle maddi kültür üzerinde daha fazla çalışma imkanı elde etmişlerdir. (Kayserili, 2011, s. 40) Kültürel coğrafya çalışmaları coğrafyayı fiziki coğrafyadan ayırıp insanın doğa üzerinde meydana getirdiği değişimlere daha farklı bir açıdan bakılmasını sağlamıştır. Kültür konusu üzerinde araştırma yapan antropoloji, sosyoloji ve tarih gibi bilimler ile daha fazla bilgi alış veriş sağlanmıştır. Kültürel coğrafyacılar araştırmalarını yaparken bazen kültür konusuna bakışları diğer sosyal bilimlerle çakışabilir. Ancak kültürel coğrafyacılar ile diğer bilimlerin kültüre bakış açısını ayırt edebiliriz. Coğrafyacılar özellikle kültürün ve kültürü oluşturan toplumların mekansal farklılıkları ile fonksiyonları üzerinde durmaktadır. (Özgüç & Tümerterkin, 2012, s. 96) Coğrafyacılar insanın dünyayı nasıl anladığını, hangi anlamlar yüklediğini ve hayal ettikleri şekilde nasıl değiştirdiklerini anlamak zorundadırlar. Coğrafya aynı zaman da insan bilimi olduğu için tek bir kalıba göre ilerleyemez. (Kayserili & Altaş, 2010, s. 84)

Kültürel coğrafya ile coğrafya, çevresel determinizmden uzaklaşıp coğrafyaya coğrafya kimliği kazandıran insan ögesine yoğunlaşmıştır. İnsanın olmadığı bir coğrafya eksik ve anlamsız kalmaktadır. Bir yerdeki fiziki unsurlar yani dağ,ova, plato ve şelale gibi öğeler insanın onlara yüklediği anlamlar ile bir değer ifade etmektedir. Dolayısıyla insanoğlunun fiziki coğrafyanın sunduğu imkanları kendi amaçları için kullanması, kültürel coğrafyaya geniş bir alan çeşitliliği sunmaktadır. Kültürel

coğrafya, coğrafyada insan nerede sorusunun cevabıdır. Bu cevap ile insan dil, din, beslenme ,barınma gibi tüm yaşamsal faaliyetlerini kültürel coğrafyanın hizmetine vermiştir. Kültürel coğrafya, insan kültürünü ele alırken kendi disiplinin araştırma yöntemlerini hiçbir zaman gözardı edemez. Örneğin yemek kültürü konusunda disiplinin dışına çıkmamalı aksi takdirde bir yemek tarifi kitabı olmaktan kendini kurtaramaz. Bu sebeple kültürel coğrafya çalışmaları, coğrafyanın temel ilkeleri olan dağılışı, nedensellik ve sebep-sonuç ilkelerini göz önünde bulundurmalıdır.

Kültür sözcüğünün kökeni latince *culture*den gelmektedir. Fransızcada insanı insan yapan bilgilerin bütünüdür. Almanca ve İngilizcedeki yaygın kullanım ise sosyal yaşayıştır. (Şener, 1998, s. 100) Kültür kelimesi birçok bilimde farklı şekillerde tanımlanmıştır. Her bilim kendi bilimsel disiplini içerisinde kültürü tanımlamaya çalışmıştır. Hatta bazı Amerikalı antropologlar kültür kavramının 164 farklı tanımını derleyip tartışmışlardır. Kavram karmaşasının sebebi şu şekilde özetlenebilir: Kültür toplumların uygarlığıdır, kültür aynı zaman da toplumdur, bir süreçtir ve insan ile toplumun ortaya koyduğu bir teoridir. (Güvenç, 1972, s. 95-95)

Kültür, bir yaşam tarzıdır. Kültür, öğrenilmiştir ve bu öğrenme sonucunda ortaya çıkan ürünlerdir. Toplumun üyeleri tarafından geliştirilir, paylaşılır ve daha sonraki nesillerin kullanabileceği bir duruma getirilir. İnsanların eseri olan düğün, cenaze töreni, yeme, içme, barınma, gibi birçok aktiviteyi içine alan oldukça geniş bir kavramdır. (Tezcan, 1995, s. 165) Kültür, bir toplumu diğerinden ayıran düşünce tarzı ve eylemleri sonucunda ortaya çıkardığı araç ve gereçlerin soyut bütünüdür. Bireylerin birbiri ile ilişkileri sonucunda ortaya çıkardıkları inanç, davranış, düşünüş, yargı gibi değerler sistemi ile bunların birbirine iletilmesi ile oluşan simgesel aynı zamanda maddi ürünlerden oluşur. (Tolan, 2005, s. 227)

Kültür kavramı için net bir tanım yapmak oldukça zor görünmektedir. Çünkü her toplum kültüre kendi bakış açısına göre farklı bir tanım getirmektedir. Kültür, sürekli gelişen bir olgudur. Kültür, hiçbir zaman durma noktasına gelmez. İnsanoğlu var olduğu sürece kültürler de gelişip çoğalacaktır. Hatta bazı toplumlarda kültür olgusu doğumdan önceki geleneklerle de başlamaktadır. Bu sebeple kültür kavramına bir başlangıç noktası belirlemek de hatalı olur. Kültür, insanın var oluşunun

hikayesidir. Kültür, toplumların dünya mirasına sunduğu bir armağandır. Tüm uluslar, kültürün miras larıdır.

1.2. Çalışmanın Amacı ve Alt Problemleri

Kars ili Anadolu yarımadasının kuzeydoğusunda yer almaktadır. Bu coğrafı konumundan dolayı birçok milletin, etnik grubun ve uygarlığın birbiri ile karşılaştığı önemli bir bölgedir. Bu etkileşimler sonucunda zengin bir kültürel alışveriş yaşanmıştır. Milletler, bu karşılaşmalarda hem karşı kültürlerden etkilenmişler hem de karşı kültürü etkilemişlerdir. Hiçbir zaman tek yönlü bir etkileme olmamıştır. Çalışmada, bu kültürel karşılaşmalarda ayrıntıya çok inmeden var olan kültürel ögeleri, kültürel coğrafya bakış açısı ile inceleyecektir. Kars'ın kültürel değerleri birçok bilim dalı tarafından incelenebilir. Ancak bu çalışmalar sadece bu bilim dallarının konuları ile sınırlı bir araştırma olur. Coğrafya ise *multidisipliner* bir bilim dalı olduğu için birçok bilim dalından yararlanıp daha kapsamlı bir araştırma ortaya koymaktadır. Çalışma, Kars kentini maddi kültürel ögelere göre ele alacaktır. Bu sayede çalışma, bu alanda var olan eksikliği giderip konuya ilgisi olanlar için temel bir kaynak olacaktır. Özellikle son zamanlarda Doğu Ekspresi ile Kars'a yönelik ilginin artması ile Kars'a ait olan birçok kültürel değer popüler bir duruma gelmiştir. Kars'ın maddi kültürel değerleri birçok farklı grup tarafından merak edilmektedir.

Kars şehrinin Kültürel Coğrafyası (Maddi Kültür  gelerine Göre) adlı tez çalışmasının amacı, Kars şehri'nin kuruluş yerinin fiziki coğrafya şartları ve bu şartları kendi lehine çevirebilmek için, Kars'ta yaşayan insanların geçmişten günümüze kadar getirmiş olduğu kültürel birikimin ve kültürel peyzajın ortaya konulmasıdır. Ayrıca hızla *globalleşen* dünyada küreselleşmenin Kars ilinin kültürel ögelerine etkileri de ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Araştırmamızın problemleri ise aşağıda yer almaktadır.

- Araştırma sahasında doğal  evre ve insan etkileşimi ne düzeydedir? Bu etkileşim süreçleri sonucunda ortaya çıkan kültürel üretimler nelerdir?
- Sahada nüfusun tarihi gelişimi, nüfus hareketleri ve genel demografik niteliklerin durumu nedir? Nüfus hareketlerinin kültürel değişimdeki etkisi nasıl olmuştur?

- Araştırma sahasının, kültürel gelişiminde ve değişiminde hangi medeniyetlerin etkisi olmuştur? Kültürel etkileşim hangi boyutlarda yaşanmıştır?
- İnsan hayatının, öncelikli gereksinimleri olan yeme içme, giyinme ve barınma konularında, araştırma sahasında mevcut olan kültürel coğrafya unsurları nelerdir?
- Sahada, günümüzde mevcudiyetini devam ettiren geleneksel kültür unsurları nelerdir? Bu kültürel varlıkların sonraki nesillere aktarılabilmesi için neler yapılabilir?

1.3. Araştırma Yöntemi

Yöntem

Araştırmada öncelikle durum tespiti yapılmış daha sonra da çalışmaya uygun araştırma yöntemleri belirlenmiştir. Çalışma nitel araştırma desenlerinin temel prensipleri doğrultusunda şekillendirilmiştir. Çalışmada farklı yöntemler kullanılması gerektiği belirlenmiştir. Kullanılan yöntemlerden birincisi etnografik yöntemdir. Bu yöntem gizli veya açık bir şekilde ve uzunca bir süre zarfında insanların günlük hayatına katılıp ne yaptıklarının izlenmesinden oluşmaktadır. (Punch, 2014, s. 151)

Veri Toplama

Veri toplama tekniği olarak görüşme ve gözlem teknikleri kullanılmıştır. Gözlem tekniği bir davranışı ayrıntılı açıklamak için en uygun tekniktir. Katımlı ve katımlı olmayan gözlem diye ikiye ayrılır. Katımlı olmayan gözlemde bir kayıt sistemi kullanılırken katımlı gözlemde gözlemci etkinliğin bir üyesidir ve diğer katılımcılar tarafından bilinmez. (Balcı, 2004, s. 168) Görüşme tekniği ise temel nitel veri toplama tekniğidir. İnsanların durumlara ilişkin algılarını, düşüncelerini ve değer yargılarını ortaya koymaktadır. (Punch, 2014, s. 165) Veriler elde edilirken mülakat yöntemi de yoğun olarak kullanılmıştır. Bu yöntem iki veya daha fazla kişi arasında çeşitli konularda yapılan tartışmalardır. Mülakatta sorulacak sorular araştırmanın amacına göre değişir. Mülakat için mutlaka bireysel temas gereklidir. Bir birey

olmadan mülakat yapılamaz. Mülakat kendi içerisinde biçimsel, yarı biçimsel ve biçimsel olmayan diye üç gruba ayrılmaktadır. Biçimsel mülakatta önceden hazırlanmış sorular vardır, süreç bir düzene göre ilerler. Yarı biçimsel de ise sorular cevaplayıcının bilgisine göre değişebilmektedir. Biçimsel olmayan mülakat, ön bilgileri ortaya çıkarmak için yapıldığı için hazır bir soru listesi yoktur. (Altunışık, Coşkun, Bayraktaroğlu, & Yıldırım, 2005, s. 82-84) Araştırmamızda zaman kaybı olmaması için biçimsel olan mülakat kullanılmıştır.

Veri Analizi

Veri analizinde içerik analiz yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntemde birbirine benzer veriler bir araya getirilerek okuyucunun konuyu daha iyi kavraması sağlanır. (Yıldırım & Şimşek, 2013, s. 259)

Toplanan verilerin çözümlenmesinde Miles ve Huberman'ın çözümleme modelleri de dikkate alınmıştır. Bu model, verilerin azaltılması, verilerin sergilenmesi, sonuçların betimlenmesi ve doğrulanması aşamalarından oluşur. Veri azaltması tüm süreç boyunca devam eder. Bu işlem çözümlemenin ilk aşamasında olur. Verilerin sunulması ise nitel veriler geniş ve kapsamlı olduğu için verileri bir araya getirir, birleştirir. Sonuçların betimlenmesi ve doğrulanması aşaması son kısmı oluşturur. Son bölüm olmasına rağmen süreç boyunca tüm aşamalar ile bağlantı halindedir. (Punch, 2014, s. 192-193)

Yapılan çalışmalar alına göre tasnif edilmiştir. Tarih çalışmaları, ilahiyat, ziraat, iktisat şeklinde gruplara ayrılmıştır. Gerekli kaynaklar için ilde yer alan halk kütüphanesi, üniversite kütüphanesi, yerel kurumların hazırlamış olduğu raporlar, TÜİK verileri, MTA raporları, MGM verileri, HGM'nin hazırlamış olduğu haritalar, TMO verileri gibi birçok farklı alandan gerekli bilgiler elde edilmiştir. Kültürün yaşayan ve aktarıcısı kabul edilen bilgi kişilerle mülakat ve görüşme yöntemleri ile doğrudan bilgiler elde edilip ses kayıt cihazlarıyla kayıt altına alınmıştır.

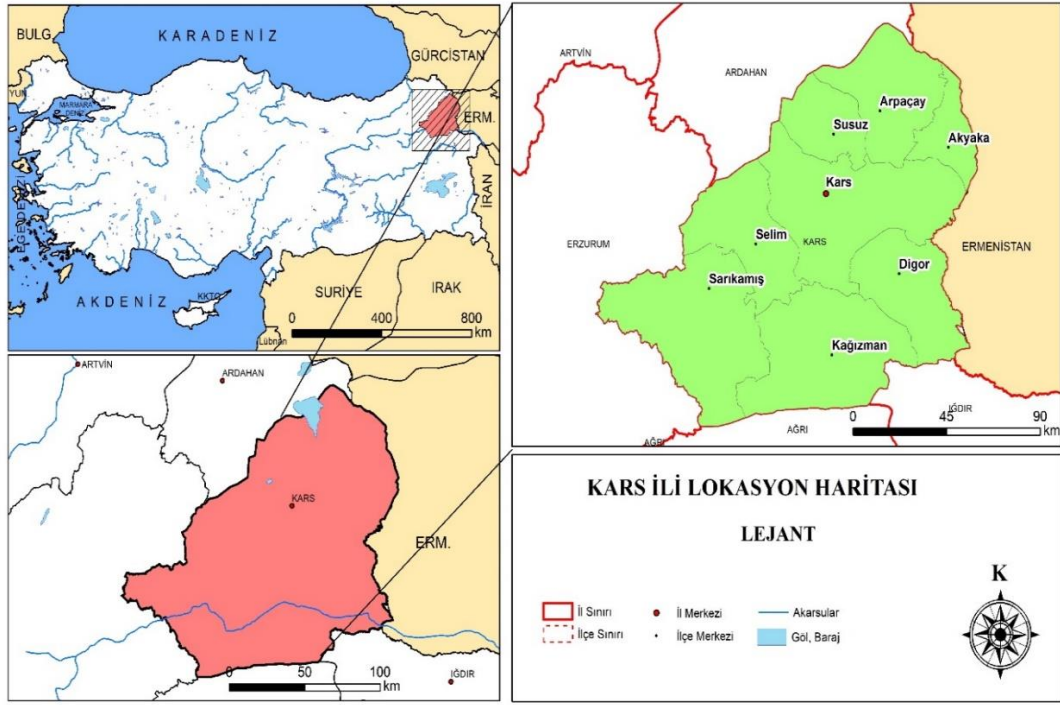
Coğrafi araştırmalar için arazi oldukça önemlidir. Hayati Doğanay'ın "coğrafyacının laboratuvarı arazidir" sözü bizim için önem arz etmektedir. Bu sebeplerden dolayı mümkün oldukça ilk elden verileri elde etmek için araziye çıkılmıştır. Arazi çalışmaları planlı bir şekilde yapılmıştır. Örneğin fotoğraf makinası, ses kayıt cihazı, harita, GPS cihazları hazırlandıktan sonra araziye çıkılmıştır.

1.4. Araştırmanın Sınırlılıkları

Kültürel coğrafya kapsamı gereği oldukça geniş bir alandır. Bu sebeple çalışmada, maddi ve manevi öğelere göre bir ayırıma gidilerek çalışma alanı sınırlandırılmaya çalışılmaktadır. Bazı kültürel öğeler komşu kültürlerden aktarıldığı için bu tür durumlarda ayıklamaya gidilmiştir. Kars iline özgü olan kültürel değerlere ağırlık verilmiştir. Bazı durumlarda çeşitli kurum ve kişilerden istenilen bilgiler ya bulunmamış ya da çeşitli sebeplerle elde edilmemiştir. Özellikle tarihi Kars evlerinin bir kısmı hala konut olarak kullanıldığı için bazı aileler fotoğraf alınmasına olumlu bakmamıştır.

1.5. Araştırma Sahasının Konumu ve Özellikleri

Kars ili Doğu Anadolu Bölgesi'nin Erzurum-Kars bölümünde yer almaktadır. Doğuda Ermenistan, batıda Erzurum, kuzeyde Ardahan, güneyde ise Iğdır ve Ağrı illeri ile çevrilidir. Yüzölçümü 10.193 km²'dir. Coğrafi konum olarak 39° 22' - 41° 37' kuzey paralelleri ile 42° 10' - 44° 49' meridyenleri arasında yer alır. Kars ili Erzurum'a 205 km, Ağrı'ya 214 km, Ardahan'a 89 km Iğdır'a ise 135 km uzaklıkta bulunur. İl sınırları içerisinde 7 ilçe 1 belde ve 382 köy bulunmaktadır. Kuzeyinde Susuz, Arpaçay ve Akyaka ilçeleri güneyinde ise Selim, Kağızman ve Digor ilçeleri yer almaktadır. Güneybatıdaki Sarıkamış ilçesi ise merkeze sınırı olmayan tek ilçe konumunda yer almaktadır. Arpaçay 1165 km², Digor 1092 km², Kağızman 1871 km², Merkez 2048 km², Sarıkamış 2038 km², Selim 982, Susuz 578 km² ve Akyaka 417 km² ile en küçük yüz ölçüme sahip ilçedir. Kaynak (www.harita.gov.tr, 2023)

Harita 1.1. Kars İli Lokasyon Haritası

Kars ili kuzeyde Akbaba (3040 m) ve Kısır Dağı (3197 m), kuzeybatıda Allahuekber Dağları (3054 m), güneyde Aras Nehri, Aladağ (3138 m), Yağlıca Dağı (2961 m) ile çevriliyken doğuda ise Arpaçay Nehri ile Ermenistan sınırı yer almaktadır. Kars çevresi dağlarla çevrili olmasına rağmen hafif dalgalı bir plato içerisinde bulunur. Bu sebeple Kars ili için dağlık bölge ifadesini kullanmak doğru olmaz.

Allahuekber Dağları ile Yanlışçam Dağları arasında Kura oluğu yer alır. Çevresine göre alçakta kalan bu alanın hava şartları da diğer yerlere göre farklı olmaktadır. Yüksek yerlerde bulunan bazalt düzlükler de önemli mera alanlarını oluşturmaktadır. Kars ve Ardahan arasında yer alan ova, plato ve depresyonlar arasında yükselti farkları kısa mesafelerde değişmektedir. Bu değişkenlik tarım, hayvancılık, arıcılık gibi birçok ekonomik faaliyetin de kısa mesafede değişmesine sebep olmaktadır. (Atalay & Kenan, 2011, s. 518) Örneğin alçak yerlerde küçükbaş hayvancılık yapılırken yüksek yerlerde çayır bitki örtüsünün hâkim olduğu alanlarda ise büyükbaş hayvancılık yapılmaktadır. Yüksek kesimlerde yaylacılık yaygın bir ekonomik faaliyetken alçak kesimlerde yaylacılık yapılmamaktadır. Bu durum yetiştirilen tarım ürünleri için de geçerlidir. Yani yüksek alanlarda soğuğa karşı

dayanıklı olan arpa ve yulaf gibi ürünler yetiştirilmektedir. Alçak ve bundan dolayı sıcak olan kesimlerde ise sıcaklığı seven ürünler yetiştirilmektedir.

Fotoğraf 1.1. Karasu- Aras Dağları (Kağızman)

Araştırma sahası, iklim olarak sert karasal iklime sahiptir. Bu iklim sıcaklık ve yağış koşulları üzerinde oldukça belirleyicidir. Karasal iklimin etkisi ile yazlar kısa ve serindir, kışlar ise soğuk, uzun ve kuraktır. Kar yağışı genel olarak azdır. Ancak yükseltiden dolayı karın yerde kalma süresi oldukça uzundur. Kışların kurak olmasının sebebi kış mevsiminde Sibiry'a termik yüksek basıncının Sibiry'a'nın soğuk ve kuru havasını bölgeye taşımasıdır. Erzurum ve Ardahan ile Kuzeydoğu Anadolu olarak tarif edilen bölge, hem yaz hem de kış mevsiminin en soğuk ve serin olduğu bölümdedir.

Sulak alanlar bakımından kısmen zengin olan Kars ili irili ufaklı birçok göle sahiptir. Başlıca göller: Aygır Gölü, Turna Gölü, bir kısmı Ardahan sınırlarında kalan Çıldır Gölü'dür. Kuyucuk Gölü ise birçok kuş türünün konakladığı bir konumdayken son zamanlarda tamamen kurumuştur. Havza olarak da Hazar kapalı havzası içerisinde bulunan Kars ili, kaynağını Bingöl Dağları'ndan alan Aras Nehri ile Kars Çayı ve Arpaçay Nehri'ne sahiptir. Bu akarsular sınır aşan ve bir kısmı sınır oluşturan akarsulardır.

İklim ve yükseltinin etkisi ile bölge zengin bir bitki çeşitliliğine sahiptir. Bitki örtüsü ilkbahar yağışları ile yeşeren bozkırlar ile yüksek alanlarda yaz yağışları ile ortaya çıkan uzun boylu otlardan oluşan çayırlardır. Geven, çoban, yastığı, sığırkuyruğu, üzerlik otu, mine, kardelen başlıca hâkim bitki türleridir. Ancak bölgedeki bozkırların yetiştirme dönemi oldukça kısadır. Bitkiler geç açıp yazın sıcakların artması ile hızlı bir şekilde kurumaktadır. (Şahin, 2011, s. 285) Bitki örtüsünün bu şekilde kısa sürede kuruması diğer ekonomik faaliyetlerin de kısa sürmesine sebep olmaktadır. Örneğin yaylacılık için çevre illerden gelen insanlar, otlar çabuk kuruduğu için yayladan erken dönmektedirler. Bu durum arıcılık faaliyetlerinin olumsuz bir şekilde etkilenmesine sebep olmuştur.

1.6. Saha ile İlgili Alanyazı

Kars'ın kültürel coğrafyası ile ilgili doğrudan kaynak bulunmamaktadır. Ancak ayrı başlıklar halinde birçok çalışma mevcuttur.

Badem (2018), *Çarlık Yönetiminde Kars, Ardahan, Artvin 1878-1918* adlı çalışma özellikle 93 Harbi adı verilen 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sonucunda Kars, Ardahan ve Artvin'in Rusların hâkimiyetine girmesini konu edinmektedir. Kars'ın Rus işgal döneminde kaldığı yaklaşık kırk yıl boyunca nüfus, eğitim, ekonomik faaliyetler ve yapılan mimari- idari düzenlemeleri Rus kaynaklarını da kullanmak suretiyle ayrıntılı bir şekilde ele almaktadır.

Bingöl (2003) *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi (Yayımlanmamış Doktora Tezi)* adlı doktora tezi Kars tarihi ile ilgili önemli bir çalışmadır. Eser, Kars kentinin fiziki coğrafyasını açıkladıktan sonra kentin tarihini tarih öncesi çağlardan ele alıp Urartuların yıkılışına kadar incelemektedir. Sadece Kars kenti incelenmeyip belli başlı ilçeler ve Ardahan da araştırılmıştır.

Demir (2014), *Kars Kent Coğrafyası* çalışması Kars ilinin tarihini temel kaynakları esas alarak geçmişten günümüze kadar aktarmaktadır. Kent nüfusunun gelişimini, cinsiyet, yaş, eğitim, kır ve kent durumunu grafik ve güncel veriler ile açıklamaktadır. Kentin fiziki coğrafyasını yani yer şekillerini, iklimini, toprak özelliğini, su kaynaklarını harita ve çeşitli görsel veriler ile ayrıntılı açıklamaktadır. Bu çalışma günümüzde Kars kenti ile ilgili hazırlanmış en kapsamlı eserdir.

Erdoğan (2018) *Baltık Mimarisi Etkisinde Kars (Batum Örnekleriyle Karşılaştırmalı)* Yüksek lisan tezi ise Kars'ta bulunan Rus yapılarını cephe özelliği, kullanılan malzeme, kat farkı, gibi birçok özelliğe göre incelemiştir. Aynı zamanda Batum'da bulunan Baltık mimari ile Kars'ta bulunan Baltık mimarisini örneklerle karşılaştırmıştır.

Kars İlinin Somut Olmayan Kültürel Mirasının Haritalandırılması (2010), bu çalışma sadece somut olmayan kültürel öğeleri kapsamaktadır. UNESCO, Kafkas Üniversitesi ve Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından ortak yapılan bir çalışmanın ürünüdür. Sözlü anlatım, el sanatları, toplumsal uygulamalar, doğa ve evren ile ilgili uygulamalar, gösteri sanatları gibi birçok konuyu barındıran kapsamlı bir araştırmadır.

Kars Kültür Envanteri (2009), adlı çalışma ise Kars'taki mimari yapıların tescillenip kayıt altına alındığı önemli bir çalışmadır. Eserde mimari yapının sahibi, kullanım durumu, hangi yüzyılda yapıldığı, bulunduğu mahalle gibi bilgiler ayrıntılı olarak yer almaktadır. Eser kentte bulunan baltık mimari yapılarını, Osmanlı evlerini, köprüleri, hamamları, kaleleri, camileri ve tabyaları göreselleri ile açıklamıştır. Eser, kentte bulunan somut kültürel miras için temel kaynaklardandır.

Kars Valiliği (2002) *Kars 2002* adlı eser, alanında uzman kişilerin katkılarıyla Kars Valiliği tarafından hazırlanmıştır. Eserde kentin tarihi, nüfusu, ekonomisi, ulaşımı, turizmi, eğitimi gibi birçok konu ele alınmıştır. Eser, 2002 yılında hazırlandığı için veriler oldukça eskidir. Eserin 2023 yılı verileri dikkate alınarak güncellenmesi faydalı olacaktır.

Korkusuz (2019) *Kars İlindeki Turizm Varlıklarının Küreselleşmenin Etkisi ile İncelenmesi ve CBS Analizi* adlı doktora çalışması bulunmaktadır. Bu çalışma küreselleşme kavramını geniş bir şekilde açıkladıktan sonra Kars ilinin doğal çekiciliklerini, hidrografik çekiciliklerini, rekreasyon alanlarını güncel veriler ile açıklamıştır. Aynı zamanda kentin tarihi değerleri olan kaleler, hamamlar, köprüler, camiler vb. ayrı başlıklar halinde açıklanmıştır. Son bölümde ise Kars turizmini etkileyen faktörler ele alınmıştır.

Kırzioğlu (1953), *Kars Tarihi* çalışması ise Kars ile ilgili araştırma için temel kaynakların başında gelmektedir. Bu kıymetli eser geçmişte Kars'a bağlı olan illeri de kapsadığı için, sadece Kars tarihi değil aynı zamanda Iğdır, Ardahan gibi illerin de

tarihini kapsamaktadır. Karsın fiziki ve beşeri coğrafyasını ayrıntılı bir şekilde ele almaktadır. Ancak bazı bölgelerin ismi değiştiğinden ve yapılan idari düzenlemeler sonucunda sınırlar çokça değiştiğinden kaynağın güncellenme ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Bu kıymetli eserin alanında uzman kişiler tarafında gözden geçirilip yeni baskıları yapılmalıdır. Bölge tarihini en eski çağlardan, Sakalardan ele alıp modern Türkiye'nin doğuşuna kadar ele almaktadır.

Sağlam (2011) *Hürü SAĞLAM, H. 1287-1288-1290-1291-1293-1294 Tarihli Erzurum Salnamlerine Göre Kars Sancağı* adlı yüksek lisans çalışması, Kars'ın idari yapısını, ekonomik yapısını ve sosyal yapısını ele almıştır.

Türkan (2017), *Karsta Rus Döneminde (1878-1918) İnşa Edilen Yapıların Cephe Özelliklerinin Analizi* adlı yüksek lisans tez çalışması Kars kentinin yerleşme özelliği ve mimari gelişimini ele almıştır. Çalışma kent yerleşmesini Osmanlı öncesi, Osmanlı dönemi ve Rusların hakimiyet dönemi şeklinde üç döneme ayırmıştır. Özellikle Rusların hakimiyeti ile oluşan Baltık mimari yapısını daha kapsamlı bir şekilde ele almıştır. Rus dönemi yapılarını seçilen örnekler üzerinden birçok farklı yönden açıklamıştır.

Tümertekin, Özgüç, (2012), *Beşeri Coğrafya İnsan, Kültür, Mekan* adlı ders kitabı coğrafya öğretmenliği ve coğrafya bölümlerinde okutulan temel kaynaklardandır. Bu eser coğrafyanın gelişimini İlk Çağdan yakın zamana kadar açıklamıştır. Kültürel coğrafya, eserde önemli bir yer kaplamaktadır. Bu başlık altında dünya kültür bölgeleri, diller, dinler, kültürel yayılma, kültürel ekoloji gibi başlıklar açıklanmıştır. Nüfus coğrafyası ve yerleşme coğrafyası eserin diğer önemli başlıklarıdır. Bu bölümlerde göç, nüfus, nüfusun dağılışı, şehirleşme konularına yer verilmiştir.

Saha ile ilgili alanyazı kaynakları oldukça zengindir. Kaynaklar giderek artmakta olup, bir kısmı güncellenmektedir. Bu kaynaklar yüksek lisans veya doktora yapan öğrencilere geniş çalışma imkanları sunmaktadır. Kars Şehrinin Kültürel Coğrafyası olarak hazırladığımız yüksek lisans tezimiz ise Kars çalışmalarına önemli katkılar sağlayacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

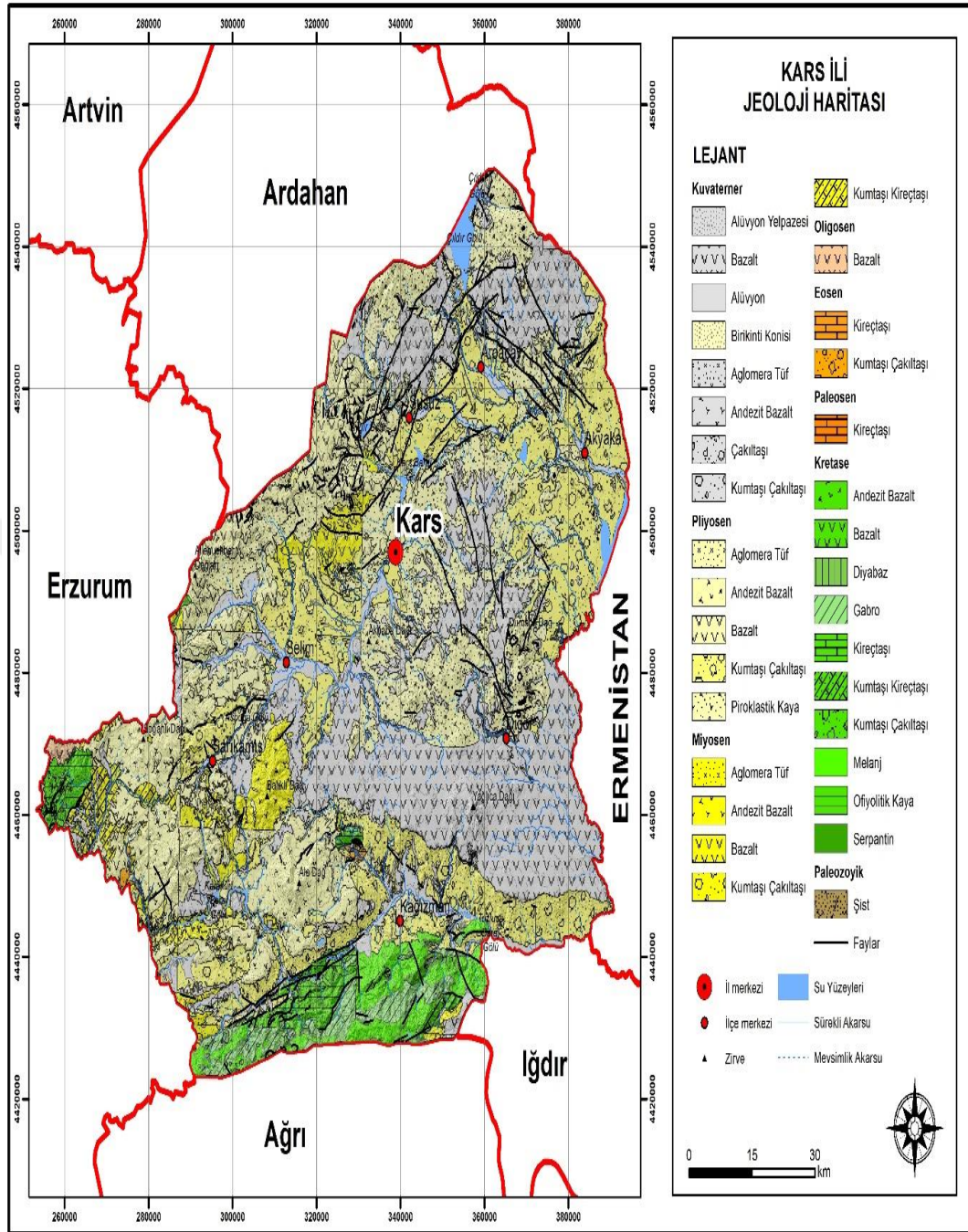
2. FİZİKİ COĞRAFYA ÖZELLİKLERİ

2.1. Jeolojik ve Jeomorfolojik Özellikler

Ülkemiz dağların geniş yer kapladığı buna karşılık ova ve platolardan oluşan geniş düzlüklerin de olduğu bir ülkedir. Ortalama yükseltisi 1132 m olup tüm kıtaların ortalama yükseltisinden oldukça fazladır. Ülkemizin yükseltisinin fazla olmasının sebepleri ise yüksekte yer alan dağ, ova ve platoların oldukça fazla olmasıdır. Örneğin Erzurum ve Kars ovaları ve platoları, Hakkâri Yüksekova, Van çevresindeki ovalar. (İzбірak, 1972, s. 5)

Kars, etrafı dağlarla çevrili ve çevresine göre yüksekte kalan, volkanik arazi üzerine kurulmuş bir yerleşim alanıdır. Kars'ın sahip olduğu bu jeolojik ve jeomorfolojik özellikler Kars'ın kültürel coğrafyasının şekillenmesinde belirleyici olmuştur. Kültürel coğrafyasının daha iyi anlaşılabilmesi için jeolojik ve jeomorfolojik yapısının da anlaşılması gerekir.

Anadolu yarımadası, kuzeyde Avrasya levhası güneyde ise Afrika ve Avrasya levhaları tarafından sıkıştırılmaktadır. Afrika kıtası kuzeye doğru yılda ortalama 5 mm bir hızla hareket ederken Arabistan levhası ise yılda 19 mm hızla kuzeye doğru hareket etmektedir. Bu hareket deprem, yeni fay oluşumu gibi olaylara sebep olurken aynı zamanda Anadolu'nun Ege bloğu, yılda 35 mm hızla Rodos ve Girit adalarının güneyinden Afrika plakasına doğru bindirmesi ile sonuçlanmaktadır. Ege bloğu bu şekilde batı ve güneye doğru kayarken Erzurum ve Kars'ın bulunduğu blok ise Kafkaslara doğru yılda 12 mm hızla hareket etmektedir. (Arınç, 2016, s. 24) Bu hareketler sonucunda Kars ve çevresinin ortalama yükseltisi artmıştır. Yükseltinin sebep olduğu coğrafi şartlar kültürel coğrafi görünümü de şekillendirmiştir. Kent yüksekte bulunduğu için sıcaklık ortalamaları çevresine göre oldukça düşüktür. Sıcaklığın düşük olması konut yapımı, beslenme, giyim kuşam, karakter yapısı gibi birçok özelliğine etki etmiştir.

Harita 2.1. Kars İli Jeoloji Haritası

Kars ve çevresini oluşturan plato, oluşum bakımından volkanik kökenlidir. Bu platoyu oluşturan lavlar bazik karakterli olduğu için çevreye yayılmıştır. Bu platolara göre daha yüksekte kalan volkanik koniler de yer almaktadır. Bazaltların en belirgin olduğu alan ise Kars ile Posof arasındaki sahadır. Bu bazalt kalıntıları Kuaterner başlarında yayılmış olup alttaki oligosen yaşlı kayaların üstündeki genç volkanik

taşların üzerinde yer alır. Bölgede yükseltisi 3000 m civarında çok sayıda volkanik koni bulunmaktadır. (Şahin, 2011, s. 67) Çevrede volkanik taşlar süs eşyası ve yapı malzemesi gibi birçok alanda kullanılmaktadır. Özellikle bazalt kayaçları tarihi Kars evlerinin ana malzemesi durumundadır. Sadece tarihi Kars evlerinde değil aynı zamanda köylerde konut yapımında öncelikli malzeme çevredeki volkanik kayaçlardır. Jeolojik yapı ilerdeki süreçte kültürel coğrafi görünümde önemli bir yer işgal edecektir. Örneğin obsidyen (volkan camı) evlerde süs eşyası veya negatif enerjiyi çeken bir unsur olarak görülmektedir.

Erken ve orta Eosen Kuzey Anadolu'da yaygın olan andezit lavlar, piroklastik malzemeden müteşekkil ada yayları halinde devam etmiştir. Eosen başlarında Anadolid ve Pontid levhaları çarpışmıştır. Bu çarpışma ile levhalarda deformasyonlar meydana gelmiştir. Peleosen ve Eosen boyunca kuzeye doğru hareket eden şaryaj dilimlerinin önündeki flišler çökelmiştir. Bu sayede Kuzey Anadolu önemli bir yığılma alanı haline gelmiştir. (Yılmaz Ö. , 1984, s. 17)

Kars ilinde jeolojik bakımından birçok döneme ait izlere rastlanabilir. Anadolu yarımadası son şeklini üçünü ve dördüncü zamanda aldığı için Kars ili de ana yapısını bu dönemlerde kazanmıştır. Örneğin birinci zamandan kalma kömür, üçüncü zamandan linyitlerin varlığı diğer jeolojik zamanların da etkisini göstermektedir. (Kırzioğlu M. F., 1953, s. 3)

Kars ve Anadolu yarımadası, 1. Jeolojik zaman ve 2. Jeolojik zamanda Tetis denizinin suları altında bulunmaktaydı. Üçüncü zamanın bir kısmında da sular altında olan Kars ve çevresi kuzeyde Avrasya levhası güneyde ise Arabistan levhalarının sıkıştırması ile yükselip Tetis denizinin sularından kurtulmuştur. Bu yükselme olayına üçüncü jeolojik zamandaki Alp kıvrımları dahil olunca Kars arazisi tamamen su yüzeyine çıkmıştır. (Demir M. , 2014, s. 17)

Kars ve çevresinin olduğu Kuzeydoğu Anadolu Üst miyosen arasında tektonik hareketlere maruz kalmış, bunun sonucunda KB-GD, KD-GB yönlü doğrultu atılımlı faylar meydana gelmiştir. (Demir M. , 2014, s. 24) Kent merkezinde önemli bir fay hattı bulunmamaktadır. Kentin güney doğusunda Ölçülü ile Derecik arasında bir fay hattı yer almaktadır. Kuzeybatıda ise Çığırman ve Çorak arasında ise iki tane fay yer alır. Susuz ilçesi ile merkez arasında da bir kaçta tane kırık bulunmaktadır. Ancak bu

fay hatları diri olmayan faylar olduğu için büyük deprem oluşturma kapasiteleri düşüktür. Diri olup Kars iline yakın olan fay hatları ise Göle fayı ile Erzurum Şenkaya fayıdır. (www.mta.gov.tr, 2023)

Depremlerin yıkıcı etkisi sadece depremin büyüklüğü ve derinliğine bağlı değildir. Aynı zamanda yapılarda kullanılan malzemelerin özelliği ile binaların sağlamlığına göre de değişmektedir. Zemin olarak killi depolar, alüvyon araziler ve çimentolaşma sürecini tamamlayamamış bölgeler oldukça zayıftır. Buna karşılık çimentolaşmış zeminler, metamorfik kayaların olduğu alanlar ve *batolit* kütlelerinin ağırlıkta olduğu sahalarda oldukça sağlamdır. (Erinç, 2015, s. 229)

Geçmişte baktığımızda Kars ve çevresinde 6. 8 ve 6. 9 büyüklüğünde depremlerin yaşandığını görmekteyiz. Toplamda 8 büyük deprem meydana gelmiştir. Özellikle 1926 yılındaki deprem oldukça yıkıcı olmuştur. Merkez üssü Çıldır ve Sevan Gölleri arası olan bu depremin yıkıcı olmasının sebeplerinden biri de dayanıksız yapılaşmadır. (Demir M. , 2014, s. 25)

Ülkemizde 06.02.2023 tarihinde yaşanan Kahramanmaraş depremleri ülkemizin deprem konusunda hazırlıklı olmadığını göstermiştir. Kars'ta doğrudan büyük bir fay hattı olmasa da deprem riski kısmen yüksektir. Bu sebeple Kahramanmaraş depremlerinden sadece Kars değil tüm ülke ders çıkarıp hazırlıklara başlamalıdır. Yıkılması gereken kamu veya şahıs yapıları tespit edilip çalışmalara başlanmalıdır. Kars ilinde imara aykırı, zayıf ve kentsel dönüşüme ihtiyaç duyan oldukça fazla yapı bulunmaktadır. Deprem konusu artık ülkenin milli bir politikası haline getirilmelidir. Çünkü ülkemizde yaşanan depremlerdeki can kayıpları birçok savaşta yaşanan kayıptan oldukça fazla olmuştur.

2.2. Klimatolojik Özellikler

Kars ili, Doğu Anadolu Bölgesi'nin kuzeydoğusunda, ortalama yükseltinin fazla olduğu bu sebeple bölgenin iklim şartlarının olumsuz olduğu bir bölümünde yer almaktadır. İklimin sert olmasında topografya, karasallık, yükselti, basınç merkezleri ve *kontinental* hava kütleleri etkili olmuştur. Aynı zamanda enleme bağlı olarak güneş ışınlarının geliş açısı dar olduğu için iklim şartlarını etkilemektedir. Doğu Anadolu bölgesi'nin yüksek oluşu sıcaklığı etkilerken, dağlık olması iklimin kısa mesafede

değişmesine, denize kıyısı olmaması ise yıllık ve günlük sıcaklık farklarının artmasına sebep olmuştur. (Arınç, 2016, s. 28)

2.2.1. Sıcaklık

Atmosferimiz doğrudan güneşten gelen enerjiyle ısınır, ancak daha çok yerden ısınır. En üst katmanın güneşe en yakın katman olduğu bu sayede en sıcak olacağı düşüncesi yanlıştır. (Erol, 2011, s. 27) Bu sebeple yüksek yerler çevrelerine göre daha düşük bir sıcaklığa sahiptir. Kars ili ve çevresini etkileyen en önemli iklim elemanı sıcaklık faktörüdür. Sıcaklık elemanı ise birden fazla faktöre göre değişkenlik göstermektedir. Bölgede sıcaklığın düşük olmasının en önemli sebebi ise yükselti faktörüdür. Kars ili ortalama 1768 m yükseltiye sahiptir. Yükseltiden dolayı kaybetmiş olduğu sıcaklık ortalama 8.84 derecedir. Nem olmadığı için de yıllık ve günlük sıcaklık farkı oldukça fazladır. İlde yapılan birkaç tane barajın ise iklime olan etkisi oldukça düşüktür.

Kentte sıcaklığı etkileyen diğer bir unsur bakı faktörüdür. Bakı faktörüne bağlı olarak KYK'da dağların güney yamaçları güneşe dönüktür, daha fazla ısınır ve aydınlanır. Bu sebeple bakı etkisi kentte konut seçiminde de oldukça belirleyicidir. İnsanlar zorunlu olarak konutlarda güney cephelere önem vermektedir. Hatta güney cephe olan evlerin fiyatı kuzey cepheye göre biraz daha yüksektir. Bakı sadece konutlarda öncelikli değildir. Tarım arazilerinde de birçok yönden etkili olmaktadır. Örneğin güneye bakan arazilerdeki ürünlerin olgunlaşma süresi daha kısadır.

Sıcaklık faktörü bölgenin en önemli sorunları arasında yer alır. Çünkü uzun ve soğuk kış mevsimi ekonomik faaliyetlerde, beslenmede, barınmada ve daha birçok alanda olumsuzluklar meydana getirmektedir. Sıcaklıkların düşmesi ile konutlardaki ısınma maliyeti artmaktadır. Sosyal faaliyetler de sıcaklıkların düşmesi ile zaten sınırlı olan kentte daha da azalmaktadır. Kentten yaşanan göçün önemli sebeplerinden biri de sıcaklıkların düşük olmasıdır. Birçok tarım ürünü de yazlar kısa ve serin olduğu için yetiştirilmemektedir. Yetiştirile bile olgunlaşma süresi oldukça uzun olmaktadır.

Kars ilinde ortalama sıcaklıklar dünyanın yıllık hareketine bağı olarak kışın güneş ışınlarının geliş açısı daraldığı için düşmektedir. Aralık, ocak ve şubat aylarında karasallık şiddeti ve Sibirya termik yüksek basınç merkezinin etkisi ile sıcaklıkların en düşük olduğu dönemlerdir. Haziran ayında ise güneş ışınları Kars iline en büyük açıyla gelmesine rağmen yüksek sıcaklıklara temmuz ve ağustos aylarında erişilmektedir. Bunun temel sebebi ısı birikimi olayıdır.

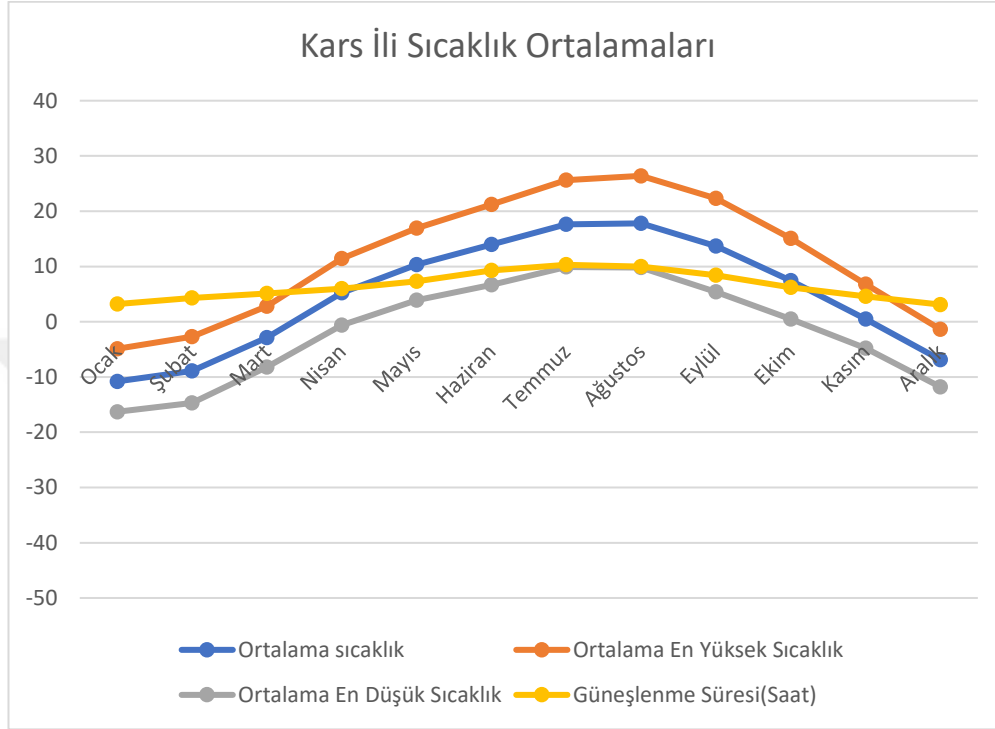
1931-2021 yılları arasında Kentte yaşanmış en yüksek sıcaklık 36. 6 derece ile 2021 Temmuz ayı iken en düşük sıcaklık ise -37. 0 derece ile 1945 yılı Şubat ayıdır. (MGM)

Tablo 2.1 Kars ili Sıcaklık Ortalamaları (Ölçüm Periyodu 1931-2022)

KARS	Ocak	Şubat	Mart	Nisan	Mayıs	Haziran	Temmuz	Ağustos	Eylül	Ekim	Kasım	Aralık
Ortalama sıcaklık(°C)	- 10. 8	-8.9	- 2.9	5.2	10. 3	14. 0	17. 6	17. 8	13. 7	7.4	0.5	-6.9
Ortalama En Yüksek Sıcaklık (°C)	-4.9	-2.7	2.8	11. 4	16. 9	21. 2	25. 6	26. 4	22. 3	15. 1	6.8	-1.4
Ortalama En Düşük Sıcaklık (°C)	- 16. 3	- 14. 7	- 8.2	-0.6	3.9	6.7	9.9	9.8	5.4	0.5	- 4.8	- 11. 8
Ortalama Güneşlenme Süresi	3.2	4.3	5.1	6.0	7.3	9.3	10. 3	10. 0	8.4	6.2	4.6	3.1

Kaynak: (MGM, 2022)

Kars ili sıcaklık ortalamaları genel olarak aralık, ocak ve şubat aylarında düşmektedir. Sıcaklıklar, haziran, temmuz ve ağustos aylarında ise artmaktadır. Ortalama en yüksek sıcaklık 26,4 °C ile ağustos ayında yaşanmakta olup en düşük sıcaklık ise -16,3 °C ile ocak ayında yaşanmıştır.(Tablo 2.1)

Şekil 2. 1 Kars ili Sıcaklık Ortalamaları (Ölçüm Periyodu 1931-2022)

2.2.2. Nem ve Yağış

Kars ili, uzun yıllar ortalamalara göre yılda 1991-2020 arasında 527,7 mm. 1991-2022 arasında ise 506 mm yağış almıştır. (MGM, 2022) En fazla yağışı ilkbahar sonu ile yaz başlarında almaktadır. Yağış rejimi düzensizdir. Yağış oluşum şekli genel olarak yükselim (*konveksiyonel*) iken cephe yağışları da görülmektedir. Kurak dönem ise ocak, şubat gibi kış aylarına rastlamaktadır. Kış kuraklığının önemli sebeplerinden birisi de Sibiry'a termik yüksek basıncın Sibiry'a'nın soğuk ve kuru havasını bölgeye taşımasıdır.

Tablo 2.2. Kars İli Ortalama Yağış Dağılışı (Ölçüm Periyodu 1931-2022)

KARS	Ocak	Şubat	Mart	Nisan	Mayıs	Haziran	Temmuz	Ağustos	Eylül	Ekim	Kasım	Aralık
Ortalama Yağışlı Gün Sayısı	10.6 0	10.0 7	11.6 4	13.2 8	18.1 9	14.7 2	10.4 2	8.6 1	7.1 0	9.6 2	8.4 8	10.1 3
Aylık Toplam Yağış Miktarı Ortalaması (mm)	22.9	23.2	30.0	48.8	82.7	76.7	56.3	43.9	29.4	41.9	27.3	22.9

Kaynak: (www.mgm.gov.tr)

Ortalama yağışlı gün sayısı en fazla nisan, mayıs ve haziran aylarında yaşanmaktadır. Ortalama yağışlı gün sayısının en az olduğu aylar ağustos, eylül ve kasım ayları olmuştur. Aylık ortalama yağış miktarının en fazla olduğu ay 82,7 mm ile mayıs ayı olmuştur. Yağış miktarının en az olduğu ay ise 22,9 mm ile ocak ve aralık ayları olmuştur. (Tablo 2. 1)

Kars ilinde ilkbaharda havaların ısınması ile yükselim (*konveksiyonel*) yağışları başlamaktadır. Yağışlar ile ortalama nem miktarı da artış göstermektedir. İlkbahar yağışları ile bitki örtüsü hızlıca toparlanmaktadır. Bu sayede bölgede diğer ekonomik faaliyetler de canlanmaktadır. Haziran ve temmuz ayları da genel olarak yağışlı geçmektedir. Özellikle yaz döneminde yağışların artmasının sebebi *kutbi* cephenin saha üzerinde durması, yaz boyunca ısınan plato üzerinde medyana gelen *konveksiyonel* yükselmeler ile kuzeyden esen soğuk rüzgârların *türbülanslı* ile yağış oluşturmalarıdır. (Arınç, 2016, s. 36) Yöre insanı bu yağışlar konusunda oldukça deneyimlidir. Sıcaklığın arttığı öğle vakti için yağışların hazırlık safhası derler. Ekonomik faaliyetlerini de ona göre planlamaktadırlar. Bu, yaz ve ilkbahar yağışları özellikle buğday tarımı için de oldukça önemlidir. Eğer yağışlar, ilkbahar döneminde yüksek ise verimli bir dönemin habercisi olur. Ancak yağışların büyük bir kısmı yaz mevsimine sarkarsa buğday tarımı için olumsuz bir ortam oluşur. Çünkü buğdayın olgunlaşma dönemi yaz mevsimi olduğu için yazın meydana gelen yağışlar olgunlaşma süresini artırmaktadır.

Kars ilinde kış mevsiminde kasım sonu ve aralık başlarında sıcaklığın sıfır derecenin altına düşmesi ile kar yağışı ve don olayı görülmektedir. Ancak kışın Sibiry termik yüksek basıncın etkisine girildiği için soğuk ve kuru olan bu hava kütlesi kar yağışını da azaltmaktadır. Kar, ulaşımı olumsuz etkilese de bölgenin en önemli turistik aktivitesi olan kış turizmi için oldukça önemlidir. Kar yağışı ile bölgenin en önemli turistik aktivitesi olan kayak sezonu da açılmaktadır Kar yağışı az olmasına rağmen yükseltiden dolayı karın yerde kalma süresi oldukça uzundur. Özellikle Hanlar Geçidi gibi yüksek yaylalarda kar, mayıs ayına kadar da kalabilmektedir. Karın varlığı su kaynakları, tarım alaları, kaz yetiştiriciliği için de önem taşımaktadır. Kar yağışının olumsuz tarafı ise hava ve kara yolu ulaşımını aksatmasıdır.

2.2.3. Basınç ve Rüzgârlar

Türkiye’yi yaz ve kış dönemlerinde çeşitli hava kütleleri etkilemektedir. Soğuk hava kütleleri kış ve bahar aylarında etkili olurken sıcak hava kütleleri ise yaz ve bahar aylarında etkili olmaktadır. (Erol, 2011, s. 345)

Kışın Sibiry termik yüksek basıncı ile Hazar Havzası basıncı, yaz döneminde ise Muson sistemine bağlı olan Basra termik basınç alanı ile Akdeniz üzerinden hareket eden Azor dinamik yüksek basıncı aynı zamanda diğerleri kadar sık olmasa da ayrıca İzlanda basıncının ürettiği hava kütlelerinden etkilenmektedir. Özellikle yüksek basınca sahip hava kütlelerinin Kars ve Ardahan üzerinde kalması cephe oluşumuna zemin hazırlayıp yaz yağışlarını artırmaktadır. Yaz yağışlarının yüksek olmasının diğer bir sebebi ise yere yakın kısımların erken ısınması buna karşılık atmosferin yüksek kesimlerinin soğuk olması sonucu yükselici hava kütlelerinin meydana gelmesi ile yağışın başlamasıdır. (Arınç, 2016, s. 28-29) Türkiye orta kuşakta yer aldığı için batı rüzgârları kuşağında bulunmaktadır. Ancak batı rüzgârları Avrupa’daki kadar etkili değildir.

Kars ilinde hâkim rüzgârlar yıl içinde en çok GB yönlü lodos ile KD esen poyraz rüzgârlarıdır. Mevsimsel olarak ise sonbahar, kış ve ilkbaharda en çok esenler ise güneybatıdan esen lodos ile güneyden esen kible rüzgârlarıdır. Yazın ise kuzeyden soğuk karakterli poyraz esmektedir. (Demir M. , 2014, s. 62-64)

2.3. Hidrografik Özellikler

Türkiyede suların ana kaynağı yağışlardır. Bu yağışların bir kısmı yer altına sızar, bir kısmı yer üstü suları olarak toplanır, bir bölümü bitkiler ve canlılar tarafından kullanılırken bir bölümü de kar yağışı olarak düştükten sonra ilkbahar erimeleri ile su döngüsüne katılır. (İzbirak, 1972, s. 131)

Kars çevresindeki akarsuların beslenme kaynakları oldukça çeşitlidir. Bölge akarsuları hem yaz dönemindeki yağışlar ile beslenirken hem de ilkbaharda kar erimeleri ile beslenirler. Bu yönüyle bölgedeki akarsular karma rejimlidir.

En önemli akarsuları Kars Çayı, Aras Nehri ve Arpaçay Nehri'dir. Kars Çayı, Sarıkamış yakınlarından doğmakta olup çevredeki birkaç küçük dereyi de alıp Paşaçayır Mahallesi'nden kente giriş yapar, sonra Azat ve Gelirli Deresi'ni alarak şehir merkezini terk etmektedir. (Demir M. , 2014, s. 86) Kars Çayı, düzensiz bir rejime sahiptir. İlkbaharda kar erimeleri ve yağışlar sonucu debisi artarken sonbahar ve kış aylarında ise debisi oldukça düşmektedir. Kar Çayı beslenme kaynağına göre yağmurlu- karlı karma rejimli bir akarsudur. (Sevindi, 2018, s. 112) Menderes ve derin vadiler çizdikten sonra Çamçavuş üzerinden Arpaçay Baraj gölünden Arpaçay'a katılır.

Aras Nehri ise Bingöl Dağları'ndan kaynağını alır. Arpaçay Nehri ile birleşerek 110 km boyunca Türkiye-Ermenistan sınırını oluşturmaktadır. İran-Nahcivan, İran-Ermenistan ve İran-Azerbaycan sınırlarını oluşturup Azerbaycan topraklarından Kura ile birleşip Hazar Gölü'ne dökülür. (Şahin, 2011, s. 200) Aras Nehri, 1072 km uzunluğunda olup Azerbaycan sınırlarında Kura ile birleştikten sonra tek bir akarsu olup bölgede Kür ismini almaktadır. (Güney, 2004, s. 157-158)

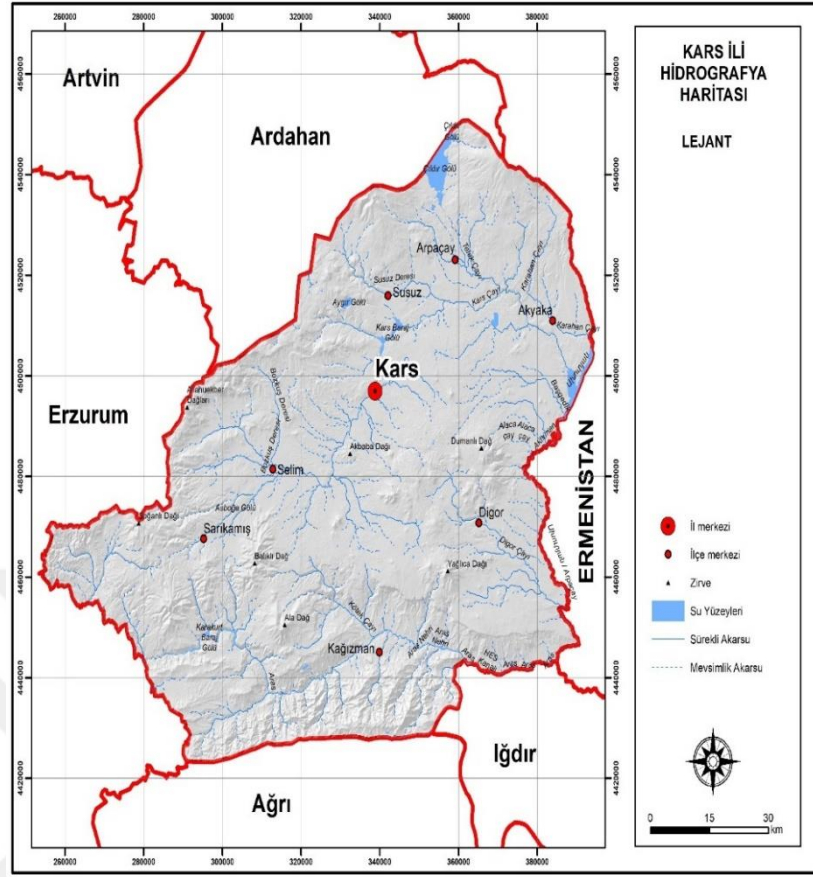
Arpaçay Nehri ise 174 km uzunluğunda olup Türkiye'de Çıldır Gölü'nden çıkan Çıldır Suyu kolu ve Ermenistan'dan gelen Gümrü-Kumayri kollarının birleşiminden oluşan ve daha sonra Aras'a katılıp Hazar Havzası'na dökülen bir akarsudur. Arpaçay Nehri üzerinde yer alan Arpaçay Barajı hem elektrik üretmekte hem de Digor ve Igdır'daki ovaların sulanmasına katkı sağlamaktadır. (Güney, 2004, s. 162)

Kars ilinde birden fazla göl bulunmaktadır. Örneğin, Çıldır Gölü , Turna Gölü, Deniz Gölü, Kuyucuk Gölü, Aygır Gölü başlıca göllerdendir. (Anonim, Kars İli 2021)

Yılı Çevre Durum Raporu, 2021). Çıldır Gölü 1959 m yükseklikte , 130 m derinlikte yer alır. Çevredeki birçok çay, Kura Nehri'ne katıldığı için gölün beslenme kaynakları zayıftır. Gölün gideğini üzerinde 1975'te hizmete açılan Çıldır hidroelektrik santrali bulunmaktadır. (Güney, 2004, s. 307) Kuyucuk gölü, 2009 yılında Ramsar alanları içerisine alınmıştır. (www.tarimorman.gov.tr, 2023) Göl barındırdığı birçok kuş türü sayesinde adeta bir kuş cennetini andırmaktaydı. Göl, günümüzde tamamen kurumuştur. Gölün kurumasında 1968-1970 yıllarında yaşanan olumsuz iklim olayları ile 2001-2004 yılları arasındaki yanlış arazi kullanımındır. (Sevindi, 2013, s. 73) Göl, beslenme kaynakları bakımından da oldukça fakirdir. Toptaş Deresi ve Şıpşıp Deresi'nin birleşmesi ile oluşan Uçukköprü Deresi ile Göze Deresi gölün başlıca beslenme kaynaklarıdır. (Sakaoğlu, 2021, s. 80)

Fotoğraf 2.1. Arpaçay Nehri, Türkiye – Ermenistan Sınırı

Harita 2.2. Kars İli Hidrografya Haritası

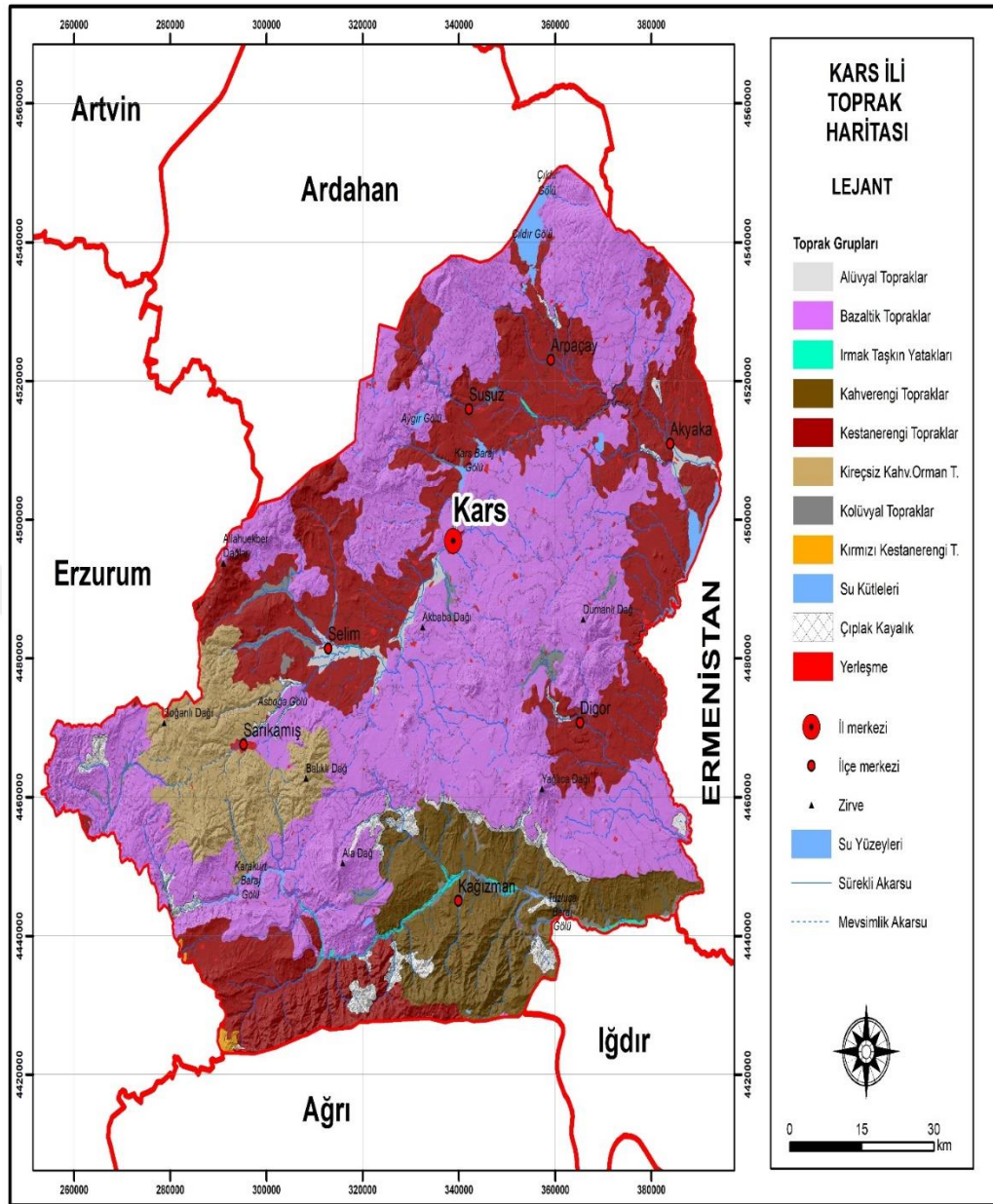
Fotoğraf 2.2. Donmuş Çıldır Gölü Üzerinde Balıkçılık

Çıldır Gölü'nün önemli bir kısmı Ardahan ili sınırlarında kalmaktadır. Gideğeni olduğu için tatlı su gölüdür. Bu göl özellikle kış turizmi için oldukça önemlidir. Kışın gölün donması ile atlı kızaklarla turlar yapılmaktadır. Aynı zamanda kış mevsiminde buzun üstünde açılan kuyular ile balık tutulmaktadır.

Susuz ilçesi sınırları içerisinde bulunan Susuz Şelalesi, diğer önemli hidrografik çekicilikler arasında bulunmaktadır. Şelale, eğim kırıklarını takip eden Sıçça Deresi suları tarafından oluşturulmuştur. (Sevindi, 2011, s. 342) İlkbahar mevsiminde debisi artan şelale, aynı zamanda önemli bir turistik gezi imkanı sunmaktadır.

2.4. Toprak Özellikleri

Kars ili; iklim, yer şekilleri, yükselti, sıcaklık gibi faktörlere bağlı olarak birden fazla toprak türüne sahiptir. En yaygın bulunan toprak grubu ise volkanizmadan dolayı bazaltik topraklardır. Bu toprak grubu il topraklarının %47,22'sini oluştururken Merkez ilçe topraklarının %78.05'i, Digor ilçesinin %57,92'si ve Arpaçay ilçesinin % 47.23'ü de bazaltik topraktır.. (Başayığıt & Uçar, 2019, s. 18-19) İlde en fazla alana sahip ikinci toprak türü ise kahve, kırmızı ve kestane renkli bozkır toprağıdır. Humus bakımından fakir olan bu toprak türü sulama ile özellikle tahıl tarımı için oldukça uygundur. (Demir M. , 2021, s. 86) Çayırılar altında oluşmuş, humus bakımından zengin *çernezyom* (kara topraklar) da bulunmaktadır. Bu verimli toprak, yöre iklimi uygun olmadığı için tarımsal amaçlı çok yaygın değerlendirilmemektedir. Genelde bu topraklar mera hayvancılığı için kullanılmaktadır. Çevrede yer alan akarsulardan dolayı alüvyon topraklar da bulunur. Özellikle Paşacayırı Mahallesi, Kireçhane Boğazı ve kentin kuzeydoğusunda bulunan Şahnaçayırı civarı alüvyonlarla kaplıdır. (Demir M. , 2014, s. 97)

Harita 2.3. Kars İli Toprak Haritası

2.5. Bitki Örtüsü Özellikleri

Kars ili, bitki örtüsü bakımından oldukça zengindir. Bu çeşitlilikte etkili olan başlıca faktörler İran- Turan *Fitocoğrafya* bölgesinde bulunması rölyef, sıcaklık, yükselti gibi etmenlerdir. Özellikle yer şekillerinin kısa mesafede değişmesi bitki örtüsünün de kısa mesafelerde değişmesine sebep olmuştur. Yüksek yerlerde yaz yağışları ile yeşeren uzun boylu otlardan oluşan çayırlar yer almaktadır. Çayırlar bölge ekonomisi için ayrı bir önem arz etmektedir. Çünkü Kars ili çevresinde en yaygın olan ekonomik faaliyet büyükbaş mera hayvancılığıdır. Bunun haricinde çayırlar,

yaylacılık faaliyetleri için de yaygın olarak faydalanılmaktadır. Ancak yöredeki çayırklar geç ortaya çıkıp erken kuruduğı için yaylacılık faaliyetleri de geç başlayıp erken bitmektedir.

Daha yüksek kesimlerde ise soğuşa karşı dayanıklı, iğne yapraklı bir ağaç türü olan sarıçam ağaçları yer alır. Sarıkamış çevresi sarıçamların en geniş alana yayıldığı bölümdür. İl çevresinde birçok noktada ise ağaçlandırma çalışmaları devam etmektedir. Sarıçam ormanları bölgenin yaban hayatı için önemli bir habitat oluşturmaktadır. Bu ormanlar Allahuekber Dağları Milli Parkı içerisinde olduğu için oldukça iyi korunmaktadır. Son zamanlarda bu ormanlar belgesel çekimleri için yoğun bir şekilde kullanılmaktadır.

Fotoğraf 2.3. Sarıkamış, Sarıçam Ormanları

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. BEŞERİ COĞRAFYA ÖZELLİKLERİ

3.1. Kars Adının Anlamı

Kars adının anlamı M.Ö 137-127 yıllarından Kafkasların kuzeyinden gelip bölgeye yerleşen Bulgar Türklerinin Velentur boyunun Karsak oymağından gelmektedir. Kars ismi, aynı zamanda en eski Türkçe isimdir. Kaşgarlı Mahmut'a göre Kars sözcüğü, deve veya koyun yününden yapılan elbisedir, Karsak ise derisinden güzel kürk yapılan hayvan demektir. (Kırzioğlu M. F., 1953, s. 15-16)

Bunun haricinde Kars'a başka isimler de verilmiştir. Amasyalı Strabon, *Geographika* adlı eserinde Kars ve çevresini *Corzene* diye adlandırırken İlk Çağ'ın en önemli coğrafyacılarından Batlamyus ise *Geographike Hyphegeiseis* (Coğrafya Kılavuzu) eserinde *Charsa*, *Chorsa* gibi isimler kullanmıştır. Ermeni tarihçi Levond, Kars çevresinden bahsederken *Karuç*, *Karutz* adlarını telaffuz etmiştir. (Belli O. , 2007, s. 22-29)

3.2. Kars İlinin Tarihi

Kars ili coğrafi konumundan dolayı birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Serhat şehri olmanın tüm özelliklerini taşımaktadır. Özellikle sınır şehirleri göç yolları üzerinde yer aldıkları için birçok unsur yani nüfus, dil, din gelenek ve görenekler kısa sürede değişebilmektedir. Yazı, dil, edebiyat, gelenek, görenek gibi kavramlar serhat şehirlerinin can damarlarıdır. Serhat şehirleri, komşu bölgelerin tüm kültürel değerlerini rahat bir şekilde özümseyip bunu kendi kültürlerinin bir parçası haline getirebilirler.

Kars, coğrafi konumundan dolayı tarihi İpek Yolu'nun önemli noktalarından birinde yer almaktadır. Bu sayede bu coğrafya ticaret, savaş ve göç olaylarından oldukça etkilenmiştir. Kars adeta Anadolu'nun Kafkaslar ve Asya'ya açılan kapısı konumundadır.

Tarih ve medeniyet sürekli birbiri ile etkileşim halinde olan kavramlardır. Tarih, medeniyeti sürekli değişikliğe uğratmaktadır, medeniyet de tarihi sıkı bir şekilde takip etmektedir. İki kavram için bir sondan bahsedemeyiz. İnsanoğlu var

olduğu sürece tarih ve medeniyet kavramları da var olmaya devam edecektir. Her ne kadar medeniyet kavramı değişikliğe uğrayıp ilk anlamlarından uzaklaşsa da farklı versiyonlar halinde devam etmektedir.

Kars ve çevresinde tarih öncesi dönemlere ait birçok kalıntı bulunmaktadır. Kars Susuz ilçesi Azacık köyü yakınlarında bulunan bazalttan yapılmış balta, yine Ani Harabeleri civarında Ocaklı köyü yakınlarında bulunan balta Paleolitik Döneme ait izler taşır. Kars ve Iğdır çevresinde bulunan mikrolit aletler Mezolitik Dönem aittir. Neolitik ya da Cilalı Taş adı verilen dönem ise insanlık tarihi için en önemli zaman aralıklarından biridir. Bu dönemde tarım ve yerleşik hayata geçiş sağlanmıştır. Anadolu’da bu döneme ait izler oldukça fazlayken Kars ve çevresinde bu döneme ait kalıntılar oldukça azdır. Aras Vadisi havzasındaki verimli arazilerde tarımın yapıldığı düşünülmektedir. Kalkolitik Çağ’da ise çeşitli madenler kullanılmıştır, ancak Kars çevresinde bu döneme ait net kalıntı bulunmamaktadır. (Bingöl, 2003, s. 173-175)

Kars ve çevresinde Tunç Çağı’na ait birçok yerleşim alanı bulunmaktadır. Örneğin merkezde Danamayalı yerleşmesi, Köroğlu Kalesi, Sarıkamış’ta Toprakkale, Selim’de Yumrutepe Kalesi, Arpaçay’da Polat Kalesi ve Susuz ’da Kayalık Kalesi başlıca yerlerdir. (Yılmaz, 2013, s. 30)

Kars ilinin tarihi çağlara girmesi ve Kars tarihinin başlaması Urartu Dönemi’ne rastlamaktadır. Kral Menua döneminde Urartu sınırları Iğdır, Pasinler ve Çıldır Gölü’ne kadar genişlemiştir. Iğdır ve Pasinler civarında bulunan Urartu kitabeleri sayesinde Kars tarihi ile ilgili bilgilere ulaşılmıştır. (Kırzioğlu M. F., 1953, s. 41) Van Gölü çevresi merkez olmak üzere kurulan Urartu krallığının yayılım hedefinin başında doğu ve güneydoğu gelmekteydi. Zamanla krallığının sınırları Doğu Anadolu, Yukarı Murat Havzası ve Erzurum-Kars’a kadar genişlemiştir. (Çilingiroğlu, 1997, s. 4-9)

Asur devletinin yıkılması sonucu Perslerin siyasi gelişimlerinin önündeki engellerin kalkmıştır. Bu sayede Persler zaman içerisinde Medlerin hâkimiyetine son verip Doğu Anadolu’ya hâkim olması sonucunda zayıflamış olan Urartu krallığı Perslerin hâkimiyetine girmiştir. (Ural, Akyüz Orat, Oran Aslan, Bingöl, & Tuysuz, 2011, s. 67)

Milattan sonraki dönemde Kars ve çevresindeki siyasi oluşumlara 5.yy’da rastlamaktadır. Bu yüzyılda Ermeniyeye olarak adlandırılan bölge Sasanilerin

hâkimiyeti altındadır. Sasani Şahı, Yazdigert'in ölümü üzerine çocukları arasında taht kavgaları çıkmıştır. Bu karışıklıktan yararlanan Karşlılar (Vanandlılar), Sasani garnizonlarına baskınlar düzenleyip Sasanileri yurtlarından çıkarmışlardır. 686-690 yıllarında Müslüman Arapların bölgeye hâkim olması ile Ermeniyeye coğrafyasındaki krallar, Müslümanların hakimiyetini tanımışlardır. Ancak zamanla Müslümanların bölgedeki hâkimiyeti daha da artınca Karşlı hükümdarlar bu durumdan rahatsız olmuşlardır. Bunun üzerine Kars kralı Muşeg, Erzurum'dan Kars'a gelmekte olan Müslüman ordusuna baskın düzenlemiştir. Bu baskından sonra Karşlılar, Kars Kalesi'ne sığınıp bölge savunmasını güçlendirmişlerdir. (Kızılkaya, 2011, s. 3)

Hz. Osman zamanında Ermeniyeye bölgesi barış yoluyla cizyeyi de kabul ederek İslam ordularının hâkimiyetine girmiştir. Bölge halkının eski din ve inanışlarına devam edip etmemesi konusunda bir zorlamaya gidilmemiştir. Bu sebeple bölge halkı Hristiyanlığı 1064 yılına kadar yani Alparslan'ın Ani'yi fethetmesine kadar devam ettirmiştir. (Kırzioğlu M. F., 1953, s. 217)

772 Begrevand Savaşı'nda belli başlı Oğuz beylerinin ölmesi ile Bağratlılar ön plana çıkmaya başlamıştır. Zamanla Kars'a yerleşen Bağratlılar Ardahan, Artvin, Şüregel ve Kars'ta ayrı ayrı krallıklar kurmuşlardır. Türklerin Aras boylarına ve Ani Bağrat ülkesine ilk akınları ise Kayser 2. Basil zamanında 1021 yılında olmuştur. (Kırzioğlu M. F., 1953, s. 231-309)

Selçuklular Tuğrul ve Çağrı Beyler zamanında Kars ve çevresine akınlarda bulunmuşlardır. Ancak bu akınlar fetihten çok bölgenin yerleşime uygun olup olmadığını tespit etmek, Orta Asya bozkırlarının olumsuz coğrafi şartlarında kurtulmak gibi amaçlar taşımaktadır. (Deniz, 2015, s. 54) Ani'nin Selçuklular hâkimiyetine girmesi, 16 Ağustos 1064 tarihinde Sultan Alp Arslan tarafından sağlanır. Sultan Alp Arslan, ilk cuma namazını ise 20 Ağustos 1064 tarihinde Katedralde yani sonradan camiye çevrilen Fethiye Camisi'nde kılmıştır. (Kırzioğlu M. F., 1953, s. 343)

1072 Malazgirt Zaferi'nden sonra Türkler, Anadolu'ya yerleşmek amacıyla fetih hareketlerine başlamışlardır. Türk devlet geleneği gereği Selçuklular emirlerin fethettikleri yerleri Selçuklu hâkimiyetini tanımak şartıyla onlara ikta olarak vermiştir. Bu sebeple Erzurum ve Kars çevresi, Emir Saltuk'a ikta olarak verilmiştir. Saltuklular,

Kars Kalesi'ni imar edip kenti şekillendirmişlerdir. Ancak Gürcü-Kıpçak mücadelesi ile kısa bir süreliğine Kars'ı kaybeden Saltuklular, 1163'te tekrar Kars'ı almışlardır. 1220 yıllarında Moğolların Anadolu'yu istila etmesi ile Kars çevresi de Moğol akınlardan etkilenip Kars Kalesi oldukça tahrip edilmiştir. Moğol hakimiyeti bitince 1386'da Timurlular Kars'a hâkim olup Kars'ı talan etmiştir. Kars, harap bir şekilde Osmanlı hâkimiyetine kadar bir onarım görmeden kalmıştır. 1406 yılında Timur hâkimiyetinin bitmesi ile Kars çevresinde Akkoyunlu ve Karakoyunlu mücadelesi başlar. Bu mücadele neticesinde daha da harap olan Kars, Karakoyunluların eline geçmiştir, sonrasında ise Karakoyunluların yıkılması ile 1446'da Akkoyunlu Türkmen beylerine geçmiştir (Kızılkaya, 2011, s. 6-7)

Kars, Akkoyunlu devletinin yıkılması sonucu bir süre Sevündük Korçubaşı'nın hâkimiyetinde kalmıştır. Kanuni Sultan Süleyman'ın 1534'te Irakeyn seferi ile Osmanlı'ya geçtiği tahmin edilse de asıl olarak Osmanlı'ya katılımı 1537'de Dulkadirli Memed Han tarafından sağlanmıştır. (Sagona Vd., 2006, s. 77)

4. Murad zamanında Osmanlı ile İran arasında yaşanan şiddetli çatışmalar sonucunda iki ülke arasında sınırları kesinleştiren Kasr-ı Şirin antlaşması yapıldı. Osmanlı bu antlaşma sonucunda Kars'ı muhafaza etmesine rağmen Azerbaycan üzerindeki haklarının tümünden vazgeçti. (İnalcık, 2018, s. 183) 1639 Kasr-ı Şirin antlaşmasından 1734 yılına kadar Kars ili yaklaşık 95 yıl boyunca huzur ve barış içerisinde yaşamıştır. (Kırzioğlu M. F., 1953, s. 534)

1677-1917 yılları arasında Ruslar ile Osmanlı arasında süreleri birkaç yılı bulan toplam on bir savaş olmuştur. 7. Osmanlı- Rus savaşı sırasında Ruslar, 3. Selim'in tahtan indirilişini fırsat bilerek Tiflis üzerinden Arpaçay'ı geçerek ilk defa Kars'a saldırmışlardır. Ordunun ve yerli halkın mukavemeti karşısında Ruslar gerilemek zorunda kalmıştır. Ancak Ruslar ile çatışmalar 1828 yılında yine şiddetlenir. Yoğun bir çarpışma sonucu Emin Paşa ve askerlerinin teslim olması ile Kars, ilk Rus işgalini yaşamak zorunda kalır. (Kırzioğlu F. , 1992, s. 171-173) Rusların bu hareketi başlatmasında özellikle yeniçeri ocağının yeni kaldırılmış olması ve Navarin'de Osmanlı donanmasının yıkılması başlıca etmenlerdendir. (Kop, 1999, s. 140)

1828-1829 kışını Kars'ta geçiren Rus kuvvetleri, şehri harap edip, birçok yapıya da zarar vermelerinin yanında 50 bin nüfuslu şehirde kırgın ve göç gibi

nedenlerle nüfus, 12 bine düşmüştür. 1830 Nisanı ile şehir Türk ordusuna kavuşunca göç eden nüfus tekrar dönmüştür. (Kırzioğlu M. F., 1953, s. 549)

1853 yılında Osmanlı-Rus savaşının başlaması ile Ruslar 1855'te Kars'ı almaya çalışmıştır. Kars Kalesi'nde şiddetli çarpışmaların yapılması, halkın ve askerinin olağanüstü mücadelesi sonucunda zafer kazanıldı. Bu başarıdan sonra Sultan Abdülmecit, Karslıları üç yıl vergi ve askerlikten muaf tutmuştur. Kars yazılı ve Kars Kalesi görselinin olduğu nişanlar yaptırıldı. Ancak Ruslar, tam geri çekilmeyip şehri açlık ve hastalıklar sayesinde çeşitli şartlar ile 28 Kasım 1855 tarihinde aldı. Bu kısa süreli işgal, 1856 Paris antlaşmasıyla bozulunca Kars tekrar Osmanlıya katıldı. (Kırzioğlu M. F., 1953, s. 551) Aynı zamanda 1855 Kars Zaferi sonrası Kanadalı General Willias'ın memleketi olan Ottawa'nın güneyindeki kasabaya da Kars adı verilmiştir. (Anonim, 1999, s. 26)

Kırım Savaşı olarak adlandırılan bu savaşlarda Osmanlı büyük bir zaferle ayrılmamıştır. En önemli sonuç Rusya'nın Karadeniz inmesinin engellenmesi ile Akdeniz'e inme hayallerine set çekilmesidir. (Akbulut, 2014, s. 348) Kırım Savaşı, ilk savaş muhabirleri, ilk telgraf, dış borç ve savaş fotoğrafı gibi sebeplerden dolayı ilk modern savaş olarak kabul edilmektedir. Aynı zamanda Osmanlı'nın İngiltere ve Fransa'nın desteği sayesinde 19.yy'da Ruslara karşı kazandığı tek savaştır. (Badem, 2021, s. 138)

3 Ekim 1855'te Ruslar çekildikten sonra savaşın izleri yavaş yavaş ortaya çıkmaya başladı. Ruslar, ölmüş askerlerini bırakıp gittiler. Toplamda 6552 ceset tespit edildi. Türk ordusundan 407 asker şehit olurken yerli halktan 6 kadın, 9 alim olmak üzere 70 şehit verilmiştir. Türk ordusunun yaralı, esir ve şehid sayısı 1094 kişiyi geçmezken Rus kayıplarının 20 binden fazla olduğu tespit edilmiştir. (Kırzioğlu F. , 1955, s. 148)

1855 ve sonrasındaki Osmanlı-Rus ilişkileri İngilizler tarafından da çok yakından takip edilmiştir. İngilizler, Kars'ın Erzurum'un giriş kapısı, Erzurum'un da Anadolu'nun çeşitli noktalarının ana merkezi ve İstanbul'un anahtarı olduğunu çok iyi bir şekilde bilmektedirler. Eğer Kars ve Erzurum, Rusların eline geçerse İran ile Trabzon arasındaki transit ticaretinin sekteye uğrayacağını farkındadırlar. Bu sebeple

hızlı bir şekilde Kars çevresindeki politikasını değiştirip Kars'taki orduyu takviye kuvvetlerinin yanına çağırmıştır. (Sandwith, Marx, & Zarifi, 2017, s. 360)

1855 Kars Kuşatması, Rus edebiyatı ve tarihinde de önemli bir yer tutmaktadır. Rus yazar ve şairler, Rus halkının milliyetçi duygularını harekete geçirmek için yoğun bir propaganda faaliyetine girişmişlerdir. Kırım Savaşını, İngiliz ve Fransız emperyalistlerin Rusya'nın gücünü zayıflatmak için ortaya çıkarttıkları bir savaş olarak görmüşlerdir. (Acar, 2019, s. 125) Ünlü Rus yazar Dostoyevski de birçok kitabında Kars Kuşatması'ndan bahsetmektedir. Örneğin Budala romanında mermiler ile ilgili konu açılınca karakterlerden biri göğsünde mermi olduğunu, bu mermiyi Kars Kuşatması sırasında aldığını ve kötü havalarda bu mermileri hep hissettiğini ifade etmektedir. (Dostoyevski, 2022, s. 137)

Kars Zaferi, yurdun dört bir yanında yankı bulurken Türk edebiyatında da Kars Zaferi üzerine destanlar, türküler, menkıbeler ve halk hatırları söylenmiştir.

(1855 Kars Zaferi Türküsü)

Sabah namazında üç top atıldı.

Kars üzerine hücum etti atıldı.

Sultan Mecid gelir elinde fener

Deryalar bekçisi Hz. Ömer

Erenler yatağı bu Kars alınmaz.

Nice bin Velidir geldi, bilinmez.

İki mezhep birbirine katıldı.

Tahmas'ın üstünde kırıldı Moskof

Nice bin askerler önünde döner.

Bize imdad etti, yarıldı Moskof.

Çalarlar kılıncı, göze görünmez.

Hasır gibi yere serildi Moskof.

(Kırzioğlu F. , 1955, s. 218)

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda Osmanlı Devleti, Ayastefanos'ta Rusya ile ağır şartları olan bir antlaşma imzalamıştır. Bu antlaşmanın maddelerinden olan savaş tazminatı karşılığında Kars, Ardahan ve Batum'un Rusya'ya bırakılması

vardır. Bu antlaşmanın şartları Avrupa devletlerinin işine gelmediği için Berlin’de antlaşmaya son şekil verildikten sonra Rusya; Batum, Kars ve Ardahan’ı işgal eder. (İnalçık, 2018, s. 285-286)

93 Harbi olarak adlandırılan bu savaş ile Osmanlı’nın Ruslara yenilmesi sonucunda Rusya, Kafkas cephesinde Batum, Çıldır, Kars ve Beyazid sancaklarını kendi topraklarına kattı. Daha sonra 1878 Berlin Antlaşması’yla Osmanlı, Beyazidi’i geri alsa da Kars, Ruslarda kaldı. Ruslar Kars’ta askeri vilayet kurdu. Yaklaşık kırık yıl boyunca Rusların elinde kalan bölge 1917 Ekim Devrimi sonucunda iktidarın değişmesi ile imzalanan 1918 Brest-Litovsk Antlaşması’yla Türkiye sınırlarına dâhil oldu. (Badem, 2018, s. 25)

Ruslar 93 Harbi sonunda Kars’a yerleştikten sonra iskân konusunda oldukça hızlı bir çalışma başlattılar. 1879’da İstanbul’da imzalanan Muahede-i Kat’iyye’nin 7. Maddesine göre yerli nüfus üç yıl içerisinde serbestçe göç edebilirdi. Ancak Ruslar, baskı ve şiddet yoluyla yerli halkı kaçırmaya zorlayıp Rusya’dan Dukhobor, Khakhol, Malakan, Nemis gibi değişik grup ve mezhepten kişiler ile Anadolu ve Kafkaslardan da Rum, Ermeni, Yezidi gibi gayrimüslim nüfusu Kars’a getirmiştir. Rus arazi nizamnamesi ile yerli halkın toprak mülkiyeti kaldırılıp tüm araziler *gazonni* yani devlet malı sayılmıştır. (Arslanoğlu, t.y, s. 19)

Bu etnik gruplar, Kars’ın çok kültürlü bir yapıya kavuşmasını sağlamıştır. Bu gruplardan Baltık Almanları, Çar 3. Aleksander’in emriyle çeşitli bölgelere yerleştirilmişlerdir. Kars’ta tarım ve hayvancılığın gelişmesinde katkıları olan Almanlar, süt ve süt ürünleri üretimi ile ilgilenmişlerdir. Günümüzde Kars’ta Alman köyü ve Alman evinin olması bu kültürün güçlü etkisini göstermektedir. 1914 yılında Almanya’nın Rusya’ya savaş ilan etmesi ile birçok Alman, Almanya ve Estonya’ya göç etmiştir. Bir kısmı da Azerbaycan’a gitmiştir. (Türk & Kaya, 2019, s. 684-702)

Diğer bir etnik grup ise Malakan ya da Molokonlardır. Moloko, Rusça süt kelimesinden türemiş olup perhizi bozanlar, süt içenler anlamına gelmektedir. Rusya’da kilisenin dayatmalarına karşı çıkan Malakanizme bağlı olan Rus halkıdır. (Kıyanç, 2014, s. 4) Malakanlar, Rus Ortodoks kilisesinin çeşitli uygulamaları ile zıtlaşmaları, zorunlu askerliğe karşı çıkmaları gibi sebeplerden dolayı Rus toplumundan soyutlanıp dışlanmışlardır. Bunun sonucunda 19.yy.da Çar 1.

Aleksander, kilise ile ayrılan bu gruplar ile Malakanları; Sibiry, Kafkasya, İran, Kars, Kanada ve ABD gibi bölgelere göçe zorlamıştır. (Kaynar & Ak, 2015, s. 10)

Malakanlar, içki ve tütün içmez, askerliğe gitmezler, bir insanın canına kıymak onlara göre en büyük günahıdır. Tarım ve hayvancılıkta oldukça uzmanlaşmışlardır. (Karabekir, 1995, s. 1599) Malakanların özellikle dünya görüşleri, Ortodoks kilisesinin değerlerini temelden sarsmıştır. Kutsal kitapları Güneş kitabıdır. Bu kitap; İncil, Tevrat ve Zebur'un bir sentezi gibidir. Yani üç kitaba göre amel ederler. Dua ve haç çıkarma gibi birçok Hristiyan uygulamasını reddederler. En yüksek rahip Hz. İsa'dır. Yaratıcı nerede ise özgürlük ordadır, düşüncesi ile birçok devlet kanununa da başkaldırmışlardır. Bu sebeple anarşist bir yapıya sahiptirler. (Türkdoğan, 1971, s. 6-7)

Malakanların Kars'a gelmeleri ile birçok alanda değişimler yaşanmıştır. Kendilerine özgü yaşam tarzları ile yerli halktan kolayca ayırt edilebilirler. Birçok sebze tohumunu Rusya'dan Kars'a getirmişlerdir. Bu sebzeleri kendi yemek kültürlerine göre pişirmişlerdir. Yemeğin hazırlanması, yenilmesi gibi durumlara oldukça dikkat etmişlerdir. Sofrada kesinlikle domuz etine yer verilmez. Yemeğe başlamadan önce dua edilir. Adet olan kadının elinden yemek yenilmezdi. Genel olarak yemeklerde ete sıkça yer verirdi. Birçok ürünün turşusunu hazırlamışlardır. (Reisli, 2018, s. 61-62) Malakanların konutları da bölge konutlarından farklıdır. Genel Rus mimarisi yansıtan bu konutlar yapılmadan önce derince bir temel kazılıp ana malzeme taş ile yükseltildi. Küçük çaplı ızgara sistemine sahip bu evler, bazen topraktan oluşan ve otların filizlenmesi ile ortaya çıkan yeşil bir çatıya da sahip olabilmektedir. Konutlar büyük bir bahçenin içerisine yer almaktadır. Yüksekçe yapılan bazı konutların alt bölümü ahır veya depo olarak kullanılmıştır. (Orhan, 2021, s. 46-47)

1920 yılının sonlarında Kars, Türkiye sınırlarına dâhil olunca Malakanlar ile ilgili problemler çıkmaya başlamıştır. En önemli sorun ise Sovyet yetkililerin, Bolşevik propagandayı Malakanlar üzerine yoğunlaştırmasıdır. Kâzım Karabekir Paşa da bu durumun farkında olup Ankara'ya bildirmesi ile Malakanların gönderilmesine karar verilmiştir. (Aslan Y. , 2010, s. 277-278) Malakanların göç etmesinin diğer sebebi ise birkaç kuşak sonrasında birbirleri ile evlenmelerinin mümkün olmamasıdır.

Bundan dolayı göç kararı alan Malakanların özellikle ABD'ye göçünde aktif rol oynayan Tolstoy Vakfıdır. Bu vakıf, ABD'nin de desteğiyle Sovyetlerin tüm itirazlarına rağmen Malakanların ABD'ye göçünü sağlamıştır. Türkiye ise bu durumda Malakanların ABD'ye göç etmesi tarafında bir tutum sergilemiştir. (Kıyanç, 2020, s. 353)

Çarlık idaresinde Kars, idari olarak sınırları oldukça değişmiştir. Doğrudan genel valiliğe bağlı bir *oblast* (askeri bölge) durumuna getirilmiştir. Kars, Osmanlı yönetimindeyken Merkez, Şureğul, Kağızman ve Zaruşad kazalarından oluşup Erzurum'a bağlıydı. Ruslar ise idari yapıyı değiştirip Ardahan ve Oltu'yu Kars'a bağlamışlardır. Bazı alanlardaki eski uygulamalar ise devam ettirilmiştir. Örneğin Rus parasının yanında Osmanlı parası da kullanılmış, ölçü birimleri eskisi gibi devam ettirilmiş, hatta bazı mülkiyet işlemleri eski yasalara göre el değiştirmiştir. (Ortaylı, 1978, s. 345-346)

Rus yönetiminde Kars'ta, tarım ve hayvancılıkta göçmenler ile önemli değişiklikler yaşanmıştır. Özellikle Ruslar tarafından bölgeye getirilen Malakan atı ve ineği oldukça verimli olmuştur. Malakan ineğinden yüksek miktarda süt elde edilirken iri cüsseli Malakan atının tarımda kullanılması ile ekin ve hasat süreleri kısalmıştır. Baklagiller, ayçiçeği, tütün, lahana, kavun, karpuz, pamuk, mısır bu dönemde yetiştirilen başlıca tarım ürünleridir. (Boy, 2017, s. 432-433)

Eğitim ve öğretimde ise eşitsiz bir durum ortaya çıkmıştır. Ruslar medrese ve diğer Türk okullarını kapatmıştır. Bunun yerine Rus okulları açılmış olup Rusça eğitim verdiği için yerli halk bu okullara ilgi göstermemiştir. Halk kendi imkânları ile gizli bir şekilde eğitimini sürdürmeye çalışmıştır. (Boy & Aslan, 2017, s. 552)

Türkiye'nin I.Dünya Savaşı'na girmesi Rusların Sarıkamış civarında hudutlarımıza 1 Kasım 1914'te saldırması ile olmuştur. Köprüköy Muharebesinde Ruslar yenilince Rus Çarı 2. Nikola, 1914 yılı Aralık ayında, Sarıkamış'ta önde gelen askerlerine madalyalar dağıtmak suretiyle askerlerini cesaretlendirmeye çalışmıştır. Bu zaman aralığında, Harbiye vekili olarak Erzurum'da üç kolordunun idaresini alan Enver Paşa, 22 Aralık 1914 tarihinde başlayan ve olumsuz kış şartlarını dikkate almadığı için büyük bir felaketle sonuçlanan Sarıkamış Harekâtını başlatmıştır. (Kırzioğlu M. F., 1953, s. 554)

Sarıkamış Harekatı'nın amacı Kars, Ardahan ve Batum'u Ruslardan geri almaktır. Aynı zamandan Enver Paşa, Kafkas Müslümanları ile teması geçip onların bağımsız olmasını ve Türkçe konuşan Kafkas Türkleri ile Turan idealini gerçekleştirme düşüncesindeydi. (Durak, 2015, s. 511) Enver Paşa'nın bu harekâtı başlatmasında başka sebepler de bulunmaktadır. Örneğin, Rusların Köprüköy ve Azap Muharebelerinde büyük kayıplar ile geri çekilmeleri, Hafız Hakkı Paşa'nın bölgeyi gezdikten sonra taarruz için Enver Paşa'ya rapor vermesi ile 9. ve 11. Kolordunun harekâtı desteklemesidir. (Kop, 2016, s. 17)

Başarısızlık ile sonuçlanan bu harekât, Alman General Liman Van Sanders'in hatıralarında da yer almaktadır. Alman general, 3. Orduyu yöneten Enver Paşa'nın emrindeki 3. Ordunun tamamen başarısız olduğunu ifade etmiştir. Başlangıçta 90.000 olan asker sayısından 12.000 kişi geri dönerken geri kalanlar ise bir kısmı esir edilmiş, bir kısmı ise açlıktan, soğuktan ölmüştür. Geri dönen askerler ise tifüs hastalığında hayatlarını kaybetmişlerdir (Nikolski, 1990, s. 63) Bu askerler ile Anadolu'ya taşınan tifüs hastalığı adeta bir salgına dönüşmüştür. Bu hastalık bitlerden meydana geliyordu. Askerler aylarca banyo yapmadıkları için ve elbiseleri yıkanmadığından bitlenmişlerdi. (Kanal, 2014, s. 93) Sadece tifo değil yanı zamanda *hijyen* yetersizliğinden dolayı birçok hastalık baş göstermişti. Kolera, kazıklı humma, çiçek, kızamık, dizanteri yaygın hastalılar arasındaydı. Hafız Hakkı Paşa, hastanelerin yetmediği, salgınların kontrolden çıktığını görüp gerekli özeni göstermeyen kişilerin asılacağı gibi daha sert önlemler alma yoluna gitmiştir. Ancak yapılan teftişlerde kendisine de tifüsün bulaşması ile 12 Şubat 1915 tarihinde hayatını kaybetmiştir. (Tekir, 2016, s. 269-272)

Türk tarafının Sarıkamış Harekatı'nda ne kadar kayıp verdiği ile ilgili net bir sayı bilinmemekte olup yıllardır bu konu tartışılmaktadır. Bazı Rus kaynaklarında Osmanlının ölen ve tutsak edilen 70.000-80.000 civarında kaybının olduğu ifade edilirken bazı kaynaklar ise 90.000 askerden sadece 12.000 kadarının geri döndüğü ifade edilmektedir. Türk kaynaklarında da farklı rakamlar verilmektedir. (Sadıgov, 2019, s. 289-290) Genel Kurmay raporlarında ise Sarıkamış Harekâtı'nda 60.000 civarında kaybın yaşandığı belirtilmektedir. (Çakmak, Fevzi, 2005, s. 74)

Sarıkamış Harekatı'nın hezimetinde iki önemli isim ön plana çıkmaktadır: Enver Paşa ve Hafız Hakkı Paşa. Genel olarak tek sorumlu Enver Paşa gösterilir. Ancak harekâtta diğer önemli figür Hafız Hakkı Paşa'dır. Özellikle Hafız Hakkı Paşa, Sarıkamış'a yapılacak harekâta önce karşı çıkmasına rağmen sonradan desteklemiştir. Hatta sadece Sarıkamış'ı almayı değil, Batum'u da alıp Kafkasya'ya girmeyi düşünmüştür. Harekâtın sonunda orduyu yönetmesine rağmen yenilginin sebebi olarak Enver Paşa'yı göstermiştir. Günlüklerinde kayıp sayısını bir yerde 30 bin, başka bir yerde ise 100 bin olarak belirtmektedir. (Bardakçı, 2015, s. 142-145)

Sovyetlerde Bolşevik hükümetin yönetimi eline alması ile Troçki, 21 Kasım 1917 tarihinde bütün cephelerde mütareke yapılmasını istedi. Barış görüşmeleri 22 Aralık'ta Brest-Litovsk'ta başladı. 3 Mart 1918'de antlaşma imzalandı. Brest-Litovsk Antlaşması ile Sovyetler Avrupa'nın büyük bir bölümünden çekilmekle Kars, Ardahan ve Batum'u da Osmanlıya verip tüm Doğu Anadolu'dan çekildi. (Armaoğlu, 2020, s. 113) Bu antlaşmayı tanımak istemeyen Tiflis'teki Taşnak Ermeniler, Kars ve çevresinde büyük bir katliama başladılar. Yaklaşık olarak 40 yıl boyunca Rus hâkimiyetinde kalan Kars, 12 Mart 1918'de Erzurum'u Taşnaklardan kurtaran Kâzım Karabekir Paşa'nın Kars'a doğru hareket etmesi ile 5 Nisanda Sarıkamış'ı, 25 Nisanda ise Kars'ı kurtardı. Ancak Mondros Antlaşması gereği 1914 sınırı gerisine çekilmek zorunda kalınca tekrardan Kars sınırlarımız dışında kaldı. (Kırzioğlu M. F., 1953, s. 555)

Antlaşma şartlarına göre son Türk askeri 26 Aralık 1918'de bölgeden çekilince Kars Milli Şurası askeri depoları ve diğer yetkileri kendinde topladığını ifade etti. (Kırzioğlu M. F., 1953, s. 557) Şuranın topladığı büyük kongre ile 1 Aralık 1918 tarihinde Kars'ta Güneybatı Kafkas Demokratik Cumhuriyet'i kurulmuştur. Bu kelebek ömürlü yönetimin bayrağı, resmi dili (Türkçe), anayasası gibi temel unsurları vardır. Bu kısa süreli hükümetin anayasa maddelerinin birkaç tanesi şöyledir. Hükümetin ismi Cenubi Garbi Kafkasya Demokratik Cumhuriyet'i olacaktır. Komşu ülkeler ile iyi ilişkiler geliştirilecektir. Resmi dil ve eğitim dili Türkçe olacaktır. Vekil olma yaşı 25 ve 18 yaşını doldurmuş olan kadın ve erkekler oy kullanabilecektir. Ancak 15 Nisan 1919 tarihinde İngilizlerin parlamentoyu basmaları sonucunda yönetime son verilmiştir. (Karagöz, 2007, s. 229-242)

Kars Hükümeti'nin dağıtılması ile bölge Ermenilerin eline geçmiştir. Ermenilerin Kars'ta yapmış olduğu baskınlar ve huzursuzluk sebebi ile yeni kurulan Ankara Büyük Millet Meclisi Hükümeti, Kazım Karabekir'i bölgeye hareket etmesi için görevlendirdi. Milli Şura kuvvetlerinin yardımı ile 29 Eylül 1920'de Sarıkamış, 5 Ekimde Kağızman, 22 Ekimde Digor ve 30 Ekim 1920 tarihinde ise Kars kurtarıldı. (Kırzioğlu M. F., 1953, s. 558) Bu harekât yapılırken Ermeni halkına yönelik herhangi bir saldırı veya şiddet olmamıştır. Bu durumu Amerikan heyeti de Amiral Bristol raporu ile 31 Ekimde dünya kamuyu ile paylaşmıştır. Harekât sonucunda Kâzım Karabekir Paşa orgeneralliğe terfi ettirilmiştir. (Karabekir, 1995, s. 1883-1884)

Erivan'ın da düşme ihtimaline karşı Ermeniler, Türk taleplerini kabul ederek 3 Aralık 1920 Gümrü Antlaşması'nı imzaladılar. Bu antlaşma ile Ermenistan, Sevr Antlaşması'nın geçersizliğini kabul etti. Günümüz Türkiye ile Ermenistan sınırı çizildi. Kars, Sarıkamış, Kağızman ve Iğdır geri alındı. (Kürkçüoğlu, 2018, s. 323)

Uzun görüşmeler sonunda imzalan Gümrü Antlaşması, TBMM hükümetinin yabancı bir devlet ile yaptığı ilk antlaşmadır. Bu antlaşma ile Türkiye'ye, Ermenistan'ın Sevr Antlaşmasını kabul etmemesini, ordusunu sınırlandırmasını ve gerektiğinde Ermenistan'a müdahale etme gibi birçok ayrıcalık tanıyordu. Ancak Ermenistan'da aynı gün hükümetin değişmesi ile antlaşma geçersiz sayıldı. (Tellal, 2006, s. 170-171)

Sovyetler, Kars'ın sınırları dışında kalmasını hazmedememişlerdir. Örneğin Yalta Konferansı'ndan sonra 1945 yılının Mart ayında 1925 tarihli Türk-Sovyet Saldırmazlık Paktı'nı ortadan kaldırdılar. Türk tarafının tüm iyi niyet gayretlerine rağmen antlaşmayı yenilemediler. Antlaşmanın yenilenmesi için Kars ve Ardahan'ının Ruslara verilmesi şart koştular. Buna sebep olarak da kaybettikleri bu yerlerin zayıf oldukları bir zamana denk gelmiş olmasını öne sürdüler. (Armaoğlu, 2020, s. 316-317)

3.3. Nüfusunun Değişimi

Nüfus kavramının birçok tanımı bulunmaktadır. En yaygın olan tanımı ise herhangi bir nüfus sayım gününde bir ülkedeki toplam insan sayısına nüfus denir. (Doğanay, 2014, s. 167) Nüfus kavramı oldukça dinamik bir yapıya sahiptir. Son zamanlarda küreselleşme kavramı ile nüfus saatler içerisinde çok hızlı değişmekte ve şehirler, bölgeler, ülkeler ve hatta kıtalar arasında kitleler halinde yer

değiştirebilmektedir. Bu hareketlilik de nüfusun bazı bölgelerde hızla azalmasına veya çoğalmasına sebep olmaktadır.

Dünyada ilk nüfus sayımının Mezopotamya'da Lagaş bölgesinde yapıldığı anlaşılmaktadır. İlk modern sayımların ise İngiliz ve Fransızların sömürgelerinde yaptığı sayımlar olduğu bilinmektedir. (Özgüç & Tümerterkin, 2012, s. 215) Ülkemizde ise ilk sayımın 2. Mahmut döneminde askeri amaçlı yapılan sayım olduğu için kadınların sayılmadığı nüfus sayımıdır. Cumhuriyet dönemindeki ilk sayım ise 28 Ekim 1923 tarihinde yapılmıştır. (Doğanay, 2014, s. 171-173)

Kars'ın nüfusu ile ilgili Cumhuriyet öncesi dönemlere ait bilgiler daha çok seyahatnameler, salnameler ve çeşitli vergilere dayalı olduğu için net bir sayıdan bahsetmek mümkün değildir. Kars'ın nüfusuna ait daha sağlıklı bilgilere 16.yy sonralarına doğru rastlanmaktadır. Özellikle Osmanlı döneminde 2. Mahmut zamanında yapılan sayım ile istatistiki bilgilere ulaşılmıştır. Bu sayıma göre erkek nüfus 17.850'si Müslüman, 2161'i ise diğer dini gruplar ile toplam 19.741 olduğu tespit edilmiştir. (Demir M. , 2014, s. 120-121)

Salnameler, Osmanlı'da nüfusu incelemek için en önemli kaynaklardır. Salnamelerde kadın ve erkek nüfusu, göçmenlerin hareketleri, doğumlar ve ölümler, milletlere göre sayılar gibi birçok nüfus özellikleri elde edilmiştir. H.1288 tarihli salnameye göre Kars ilinde sadece Müslüman nüfusun olmadığı aynı zamanda Hristiyan nüfusun da olduğu bilinmektedir. Salnameye göre Kars nüfusu 58.145 kişi olduğu tahmin edilmektedir. (Sağlam, 2011, s. 59-60)

Tablo 3.1. H.1288 Tarihli Salnameye Göre Kars Nüfusu

Esami Kaza ve Nevahi	Kura	Nüfus-ı Zükur		
		Hristiyan	İslam	Yekûn
Kars Kazası	110	519	11110	11629
Şüregel Kazası	84	1015	2320	3335
Zaruşad Kazası	74	0	3325	3325
Kağızman Kazası	58	950	2825	3775
Yekun	326	2484	19580	22064

Kaynak: (Sağlam, 2011)

1877-1878 Osmanlı- Rus Savaşı sonunda bölgenin Rus kontrolüne girmesi ile nüfusta önemli değişiklikler yaşanmıştır. Rusların nüfus politikası, Müslüman nüfusu çeşitli yollarla göç ettirmek, bunun yerine Rusya'da bulunan nüfusun bir kısmını Kars'a göç ettirmektir. Kars'tan Anadolu'nun farklı bölgelerine 110 bin civarında Müslüman nüfus göç etmiştir. Giden insanların yerine Rusya'dan gelecek olan kişilerin sayısı hem azdı hem de gelecek olanlar Rus kültürüne çok bağımlı olmayan Malakan, Duhobor gibi gruplardı. Bu sebeple Ruslar daha sonraki göç hareketinde Ortodoks Rumları ve Gregoryen Ermenilerini tercih etmiştir. (Badem, 2013, s. 152)

Tablo 3.2. Kars İli Nüfus Gelişimi

Yıllar	1927			1935			1940		
İlçeler	Toplam	Şehir	Köy	Toplam	Şehir	Köy	Toplam	Şehir	Köy
Kars	-	13901	-	-	15086	-	-	24755	-
Ardahan	-	2397	-	-	2860	-	-	5095	-
Arpaçay	-	356	-	33466	536	32930	37059	8663	36196
Çıldır	15652	528	15124	19602	669	18933	20326	1307	19019
Göle	-	600	-	-	811	-	-	2938	-
Iğdır	-	3716	-	31273	6737	24536	34460	9465	24556
Posof	-	3662	-	21703	5411	16292	24382	6682	17700
Kağızman	23936	1029	22907	-	1184	-	29296	1330	27966
Sarıkamış	35336	4357	30979	-	7708	-	-	15279	-
Tuzluca	-	1114	-	-	1258	-	-	2366	-
Toplam	74924	31660	69010	101044	42260	92691	145533	77880	125447

Kaynak: (Anonim, Cumhuriyetimizin 50. Yılında Kars, 1973, s. 22)

Kars'ın toplam nüfusu 1927 yılından 1940 yılına kadar sürekli artmıştır. Tüm yıllarda kırsal nüfus kent nüfustan fazla olmuştur. (Tablo 3. 2) Cumhuriyet döneminde 1923 yılında yapılan sayımda Kars nüfusu 24.434 merkezde olmak üzere toplam nüfus 204.8462'dir. Cumhuriyetin ilk yıllarında Kars'ın yoğun bir nüfusa sahip olmasında Ardahan, Çıldır, Posof gibi birimlerin Kars'a bağlı olmasıdır. (Aslan & Topçu, 2012, s. 95) Kars'ın bu dönemde yoğun bir nüfusa sahip olmasında özellikle yapılan idari düzenlemelerin etkisi de bulunmaktadır. 1934'te yapılan idari düzenleme ile Iğdır ve

Tuzluca Kars'a bağlanmıştır. Kars, Erzurum'dan sonra bölgenin en büyük vilayeti idi. Kars'tan sonra ise Hakkâri ve Diyarbakır en kalabalık illerdendi. Ancak erkek nüfus bakımından ilk sırada yer almaktaydı. (Topçu & Ural, 2017, s. 390) 1927- 1940 yılları arasında Kars nüfusu önemli artışlar kaydetmiştir. Bu artışlarda idari düzenlemeler, güven ortamı, tarıma dayalı ekonominin doğumlara etkisi ve çeşitli göçlerdir. Ancak 1940-1950 yılları arası nüfus artışında bir durağanlık yaşanmıştır. Bunun sebebi ikinci dünya savaşı ve idari düzenlemelerin yapılmaması sebebi ile nüfusa önemli bir katılımın olmamasıdır. (Demir M. , 2015, s. 132-133)

Tablo 3.3. Kars İli Nüfus Değişimi

Yıllar	1945			1950			1955		
İlçeler	Toplam	Şehir	Köy	Toplam	Şehir	Köy	Toplam	Şehir	Köy
Kars	65185	22360	42825	72553	21130	51423	76847	31143	45704
Ardahan	49699	6182	43517	54080	44789	49291	61318	6557	54761
Arpaçay	40725	881	39844	47072	1234	45838	53819	1372	53447
Çıldır	22886	1106	21780	25174	1118	24065	27831	1427	26424
Digor	-	-	-	-	-	-	16144	669	15445
Göle	28124	2545	25579	30831	1518	29313	36159	2173	33986
İğdır	33639	8644	24995	39411	7826	31585	49231	9646	39585
Posof	30701	1267	29434	33807	1464	32243	35230	1422	33808
Kağızman	26398	6634	19764	28098	6126	21950	29766	7913	21853
Sarıkamış	65766	10513	55253	61096	8086	53010	79779	17600	62119
Tuzluca	18053	2577	15476	18164	1974	16190	21726	2434	19292
Toplam	381176	62709	318467	416286	56287	359999	487820	82356	406424

Kaynak: (Anonim, Cumhuriyetimizin 50. Yılında Kars, 1973, s. 22)

1945 yılından 1955 yılına kadar Kars'ın toplam nüfusu giderek artmıştır. Kars'ın toplam nüfusu ise oldukça fazladır. Bunun sebebi Ardahan, Göle, Tuzluca, Çıldır ve İğdır gibi idari birimlerin Kars'a bağlı olmasıdır. Verilen yıllarda kırsal nüfus kent nüfustan fazla olmuştur. Kars'tan sonra en fazla nüfusa sahip yer Sarıkamış'tır. (Tablo 3. 3)

Tablo 3.4. Kars'ın Nüfus Gelişimi

Nüfus Yılı	Toplam			Şehir Nüfusu			Köy Nüfusu		
	Toplam	Kadın	Erkek	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın
1960	606.313	312.952	293.361	117.363	68.988	48.375	488.950	243.964	244.986
1970	660.018	335.249	324.769	153.241	91.667	61.574	506.777	243.582	263.195
1975	707.398	369.733	337.665	170.777	102.163	68.614	536.621	267.570	269.051
1980	700.238	359.274	340.964	172.119	98.539	73.580	528.119	260.735	267.384
1985	722.431	367.269	355.162	196.700	111.171	85.529	525.731	256.098	269.633
1990	662.155	334.065	328.090	209.463	116.126	93.337	452.692	217.939	234.753
2000	325.016	169.027	155.989	142.145	80.355	61.790	182.871	88.672	94.199
2007	312.205	150.418	161.787	134.726	71.411	63.315	177.479	90.376	87.103
2008	312.128	148.450	163.678	130.625	70.529	60.096	181.503	93.149	88.354
2009	306.536	147.125	159.411	126.127	67.061	59.066	180.409	92.350	88.059
2010	301.766	146.949	154.817	123.452	63.944	59.508	178.314	90.873	87.441
2011	305.755	146.576	159.179	129.047	68.361	60.686	176.708	90.818	85.890
2012	304.821	146.418	158.403	131.235	69.402	61.833	173.586	89.001	84.585
2013	300.874	145.249	155.625	129.458	67.039	62.419	171.416	88.586	82.830
2014	296.466	142.790	153.676	131.156	68.151	63.005	165.310	85.525	79.785
2015	292.660	140.620	152.040	133.334	69.479	63.855	159.326	82.561	76.765
2016	289.786	139.271	150.515	133.528	68.942	64.586	156.258	81.573	74.685
2017	287.654	138.173	149.481	135.948	70.472	65.476	151.706	79.009	72.697
2018	288.878	139.368	149.510	136.729	69.984	66.745	152.149	79.526	72.623
2019	285.410	138.742	146.668	138.934	70.057	68.877	146.476	76.611	69.865
2020	284.923	137.773	147.150	141.389	72.552	68.837	143.534	74.598	68.936
2021	281.077	136.681	144.396	141.467	71.344	70.123	139.610	73.052	66.558

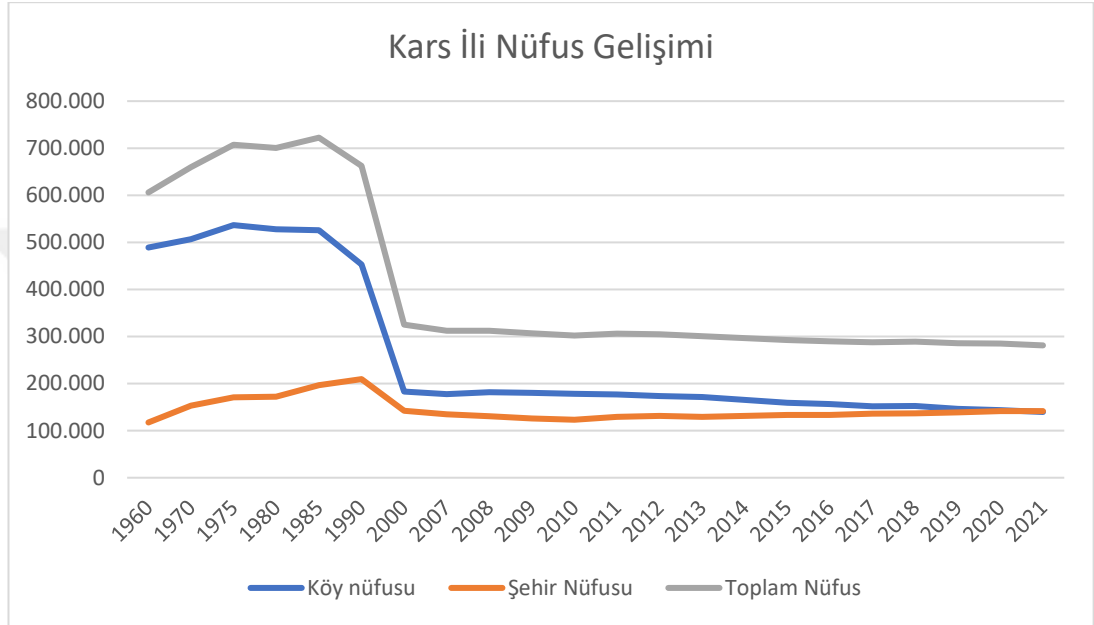
Kaynak: (www.tuik.gov.tr, 2023)

Kars nüfusu 1960-1975 yılları arasında önemli bir artış kaydetmiştir. Kırsal alandaki erkek ve kadın nüfus birbirine yakın iken şehirde kadın ve erkek nüfus arasında önemli bir fark vardır. Bu farkın oluşmasında şehirdeki iş imkânlarından dolayı erkek nüfusun göç etmesidir. 2000 yılından 2021 yılına kadar olan süreçte Kars nüfusu sürekli azalmıştır. Sadece 2007-2008 yıllarında durağan bir durum söz konusudur. 1990 yılına kadar belirgin bir şekilde artan kent nüfusu 1990-2000 yılı arasında çok hızlı bir şekilde düşmüştür. Bunun sebebi idari düzenlemelerdir. Son yıllarda da kent nüfusu, nüfusunu korurken kırsal nüfus giderek azalmıştır.(Tablo 3. 4)

Kars'ın nüfus değişiminde diğer yıllara göre en önemli değişimler 1990-2000 yılları arasında yaşanmıştır. Özellikle Ardahan ve Iğdır'ın il olup Kars'tan ayrılması bu değişimin yaşanmasının en önemli sebebidir. Aynı zaman da il dışına olan göçler de etkili olmuştur. (Demir M. , 2014, s. 130)

Kars'ın toplam nüfusunda yıllar içerisinde dalgalanmalar yaşansa da genel olarak durağan bir seyir izlemiştir. 2021 yılında nüfus bir önceki yıla göre azalmıştır. (Tablo 3. 4) Bu azalışın birçok sebebi bulunmaktadır. En önemlisi ise istihdam alanlarının oldukça kısıtlı olmasıdır. Çünkü bölgede şeker fabrikası, çimento fabrikası

ve bazı süt farikaları dışında önemli iş alanları bulunmamaktadır. Faaliyet gösteren fabrikalarda ise kapasite sınırlı olduğu için yıllarca aynı kişiler çalışmaktadır. Neredeyse emekli olmadan diğer insanlara iş sahası açılmamaktadır. Eğer bölgeye olan kamu ve özel yatırımlar artarsa bu durum demografik yapıya da yansıyacaktır. Çünkü bölgede nüfus için en önemli problem, istihdamdır. İstihdam sorunu çözülürse bölge göç vermez tam tersine Ardahan, Iğdır ve Ağrı gibi illerden de göç alabilir.

Şekil 3.1. Kars İli Nüfus Gelişimi

Kars nüfusu 1985 yılından 2000 yılına kadar hızlı bir düşüş göstermiştir. 2000 yılından sonra daha durağan bir seyir izlemiştir. 2018 yılına kadar köy nüfusu kent nüfustan fazla olmuştur. 2020 yılında neredeyse eşitlenen köy ile kent nüfusu, 2021 yılında ise kent nüfusu köy nüfusunu geçmiştir. (Şekil 3. 1)

3.4. Göçler

İnsanların devamlı yaşadığı yerleşim alanından başka bir yere bireysel ya da grup olarak süresine göre geçici veya sürekli olmak üzere yaşamak için yer değiştirmesi olayıdır. (Doğanay, 2014, s. 193) İnsanların yer değiştirme olayı sadece yakın çevre ile sınırlı değildir. Aynı zamanda kıtalar arası, ülkeler arası tarzında da meydana gelen coğrafi bir olgudur. (Özgüç & Tümertekin, 2012, s. 285) Göç başlı başına toplumsal, kültürel, ekonomik hatta siyasi bir olaydır. Göç ile sadece insanlar

hareket etmez. Aynı zamanda insanın bilgi, deneyim, yaşam tarzları, gelenek ve görenekleri de yer değiştirir.

Kars coğrafi konumu ve serhat şehri olması sebebi ile geçmişten günümüze kadar özellikle 18.yy-19.yy arasında yoğun göçlerin yaşandığı bir bölgedir. (Demir M. , 2014, s. 136)

1860'larda Kafkaslardan Rusların baskıları ile Kars'a yoğun bir göç yaşanmıştır. Bu göç dalgası içerisinde Çerkezler yoğun olmakla birlikte Çeçenler, Nogaylar, Dağıstanlar gibi birçok grup Kars'a göç etmiştir. Ancak zaman içerisinde sınıra yerleştirilen Müslüman Çerkez nüfusun sayılarının fazla olması sebebi ile Rusların baskısı sonucu bu nüfus iç bölgelere göç ettirilmiştir (Orat Akyüz & Tanrıverdi, 2014, s. 242-243).

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sonucunda Kars'ın Rus hâkimiyetine girmesi ile büyük bir göç hareketi yaşanmıştır. Kars'ta yaşayan Müslüman Türk nüfusun önemli bir kısmının Anadolu'ya göç etmesi için 3 yıl süre tanındı. Aynı zamanda Osmanlı'da yaşayan Hristiyan nüfusun Rusya'ya göç etmesi sağlandı. Farklı coğrafyalardan da Kars'a yoğun bir göç yaşandı. 1878 yılında gelen ilk göçmeler Pasinler ve Eleşkirt Ermenileri olurken bazı şehirlerden Rumlar da gelmiştir. Güney Kafkasya'dan Duhoborlar, Rus içlerinden Ortodoks gruplar (Malakanlar vb.), Ruslar, Ermeniler geldiler. Zaman içerisinde Estonlar ve 1890-1891 yıllarında Alman göçerler de Kars'ta çeşitli bölgelere yerleştiler. (Badem, 2018, s. 139-172)

Tablo 3.5. 1879-1884 Gelen Göçmenler (Hane)

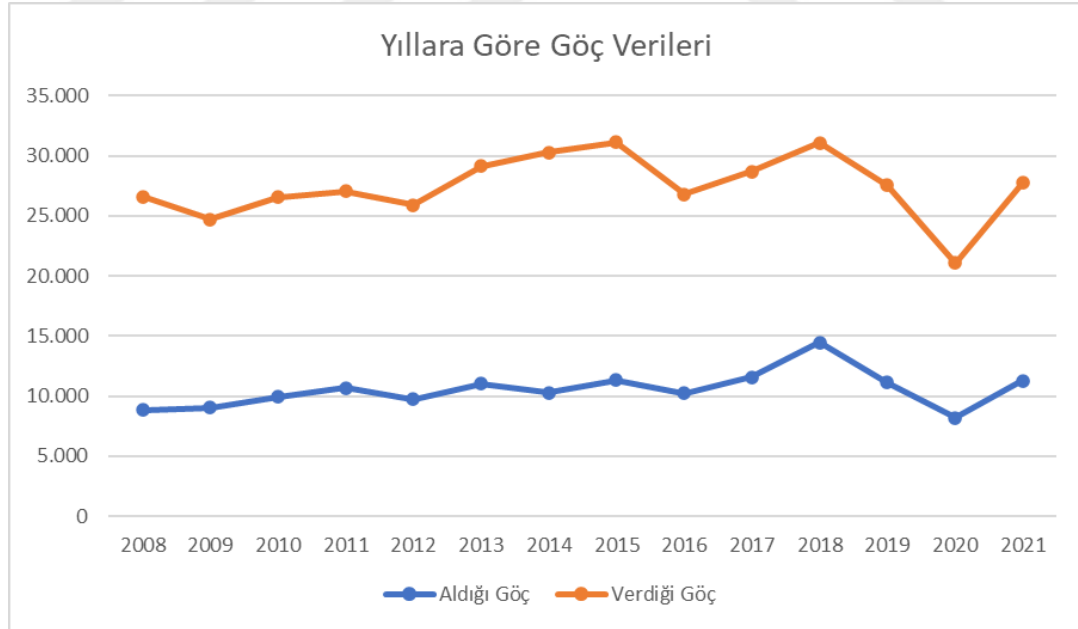
1879 yılı	Rus Ortodoks	Rus Malakan	Rus Duhobor	Rum Kafkas	Rum (Osmanlıdan Gelen)	Ermeni (Osmanlıdan gelen)	Toplam
Taht	-	474	-	477	81	204	1.236
Zaruşad	1	273	80		-	-	354
Ardahan	221	47	-		-	-	268
Şuregel	-	-	170	844	-	77	1.091
Oltu	-	-	-		80	-	80
Kağızman	-	-	-	76	-	-	76
Toplam	222	794	250	1.397	161	281	3.105

Kaynak: (Badem, 2018, s. 207)

1924 yılında Kars ve çevresinde yoğun bir muhacir ve mülteci nüfusunun bulunmasının temel sebepleri 1. Dünya Savaşı'ndan sonra yaşanan gelişmeler, Rusya'da yeni rejimin baskıları, Ermeni- Gürcü çatışmaları ve Ermenilerin bölge halkına kötü davranması sonucu yaşanan göçlerdir. Zaman içerisinde göçün yönü değişip buradakiler Erzurum, Sivas ve Trabzon'a göç etmiştir. (Arslan, 2010, s. 345)

1877-1917 yılları arasında farklı coğrafyalardan Kars'a gelip yerleşen Müslüman olmayan grupların büyük bir kısmı birinci dünya savaşı ve izleyen yıllarda Kars'tan ayrılmak zorunda kalırlar. Geride kalan Eston, Rus ve Alman nüfus 1960'larda başka ülkelere göç etmişlerdir. (Alakom, 2009, s. 22) Günümüzde bu etnik gruplardan birkaç aile bulunmaktadır.

1950'li yıllarda yeni yönetimin çeşitli ekonomi politikaları tüm yurttaki olduğu gibi Kars ve çevresinde de önemli yansımaları olmuştur. Bu sayede Kars kentinde kırsaldan merkeze göçler, Karadeniz bölgesinin yer şekillerinden dolayı tarım alanlarının az olması Karadeniz bölgesinden göç almasına sebep olmuştur. Ancak tüm bunlara ve yüksek doğurganlık oranlarına rağmen Kars, nüfus kaybı yaşamıştır. (Demir M. , 2014, s. 137-138)

Şekil 3.2. Kars İli Yıllara Göre Göç Verileri (Kaynak: TÜİK 2021)

Kars'ın verdiği ve aldığı göç sürekli bir dalgalanma yaşamıştır. 2008 yılından 2021 yılına kadar bazı dönemlerde verdiği göç artarken bazı dönemlerde ise azalmıştır.

Aldığı göç ile verdiği göç arasında en fazla fark 2014-2015 yıllarında olmuştur. En az fark ise 2020 yılında yaşanmıştır. Tüm yıllarda net göç hızı negatif olmuştur. (Şekil 3. 2.)

Yaz mevsimindeki tarım ve hayvancılık faaliyetleri istihdamı kısmen arttırsa da bu faaliyetlerin büyük oranda iklim şartlarından etkilenmesi ve mevsimlik olduğu için istihdamın artmasına ve dolayısıyla da saha dışına yapılan göçlerin azalmasına kesin çözüm sağlamamaktadır. Göçün diğer başka bir sebebi ise hastanelerde gerekli cihazların olmamasıdır. İnsanlar çeşitli hastalıklar sebebiyle sürekli Erzurum'a gidip gelmek zorunda kaldığı için belli bir süre sonra temelli göç etmek zorunda kalıyorlar. Aynı zamanda tayin dolayısıyla da sıkça göç yaşanmaktadır. Bazı dönemlerde yaşanan kan davaları göçün diğer sebeplerindendir.

Kars'a yönelik yaşanan göçün sebepleri de oldukça çeşitlidir. Birincisi Kars dışında yaşayan birçok Karslının büyük şehirlerde yaşam şartlarının zorlaşması, memleket hasreti gibi sebeplerden dolayı geri gelmeleridir. Tayin sebebi ile de göç yaşanmaktadır. Özellikle Sarıkamış'taki askeri birliğin varlığı önemli bir etken iken çeşitli devlet kurumlarının varlığı bu göç türünü artırmaktadır.

2023 yılı Şubat ayında yaklaşık 10 ilimizi etkileyen deprem sonucunda bu illerden çevre illere önemli bir göç yaşandı. İklim ve diğer alanlardaki eksikliklere rağmen Kars ve çevresine de göç yaşandı. Hatta bu deprem İstanbul'da yaşayan insanları da tedirgin ettiği için yıllardır terk edilmiş olan baba evlerine göçler yaşanmıştır.

Tablo 3.6. Kars Net Göç Hızı (%)

Kars Net Göç Hızı 2021 (%)	
2008	-28,02
2009	-21,4
2010	-22,12
2011	-18,54
2012	-21,03
2013	-23,08
2014	-32,32
2015	-28,57
2016	-21,78
2017	-19,04
2018	-7,51
2019	-18,36
2020	-16,51

2021	-18,37
2022	-25,93

Kaynak: TÜİK (2023)

Kars kentinin net göç hızı 2008'den 2021'e kadar sürekli eksi değerde seyretmiştir.(Şekil 3. 6) Kars kentinin vermiş olduğu göç aldığı göçten yüksek olduğu için net göç hızı negatif değerde olmuştur. Net göç hızının pozitif değere dönebilmesi için öncelikle yeni fabrikaların açılıp istihdam alanlarının çeşitlenmesi lazımdır. Bölgenin en önemli problemi istihdam sorunudur. Her mevsim genç nüfus başta inşaat sektörü olmak üzere farklı alanlarda çalışabilmek için büyük şehirlere göç etmektedir.

3.5. Eğitim ve Öğretim

Eğitim bireyin yaşadığı toplum içerisinde tutumlarını, davranışlarını, değerlerini ve diğer tüm davranışlarını geliştirdiği tüm süreçler toplamıdır. (Tezcan, 1985, s. 4) Eğitim, bir toplumun ayakta kalabilmesi için gerekli olan en temel öğedir. Bir toplumda eğitim eksik veya yanlış uygulanıyorsa o toplumun çökmesi kaçınılmazdır. Bu sebeple toplumlar eğitim kavramına özel bir önem atfetmiştir. Toplumlar geliştikçe eğitim kurumlarının sayısı giderek artmaktadır. Bu sayı bazı ülkelerde eğitimin geliştiğinin bir göstergesidir. Ancak bazı bölgelerde çeşitli eğitim kurumlarının sayısının artması bir gösterge değildir. Çünkü eğitim kurumları nicelik olarak artarken nitelik olarak artmayabilir. Eğitimin yetersizliğinde ilk baş gösteren kavram cehalettir. Cehalet ise fakirliktir, suçtur, karmaşadır ve toplumları kitlesel olarak tahrip eden en önemli silahtır. Bunun bilincinde olan birçok millet eğitime yüksek bütçe ayırmaktadır.

Cumhuriyet öncesinde Kars'ta eğitim ve öğretimde medreseler ön plandadır. Kars'ta ilk medrese 1150'de Saltuklu vezirinin karısı Tacünnisa tarafından kurulmuştur. Bölgeyi 1647 yılında gezen Evliya Çelebi Kars'ta 18 sübyan mektebi (İlköğretim gibi) olduğunu var olan camilerin ise 8 tanesinin medrese görevi gördüğünü söylemiştir. (Anonim, 1999, s. 202)

Kars'ın, 1877-1878 yıllarında Rusların kontrolüne girmesi ile birçok alanda olduğu gibi eğitim alanında da köklü değişiklikler yaşanmıştır. Ruslar bölgede eşit olmayan bir eğitim sistemi uygulamışlardır. Okullarda Rusça eğitim verildiği için halk bu okullara çocuklarını göndermemiştir, bu sebeple yerli nüfus eğitim bakımından zor

bir durumda kalmıştır. (Aslan & Boy, 2017, s. 549) Tüm bu olumsuz şartlara rağmen halk eğitim faaliyetlerini kendi çabaları ile sürdürmeye çalışmıştır. Örneğin Evliya Camii imamı Molla Muhyiddin Efendi erkek talebeleri caminin medresesinde, kız talebelerine de Sukapı Mahallesi'nde kendi evinde annesinin yardımı ile eğitim vermekteydi. (Kırzioğlu M. F., 1953, s. 553)

1889 yılı vilayetteki devlet okulu ve öğrenci sayıları: Kars Erkek Okulu 181 öğrenci, Kars Kız Okulu 80 öğrenci, Kağızman normal okulda 70 öğrenci, Oltu normal okulu 72 öğrenci, Ardahan normal okulda ise 70 öğrenci vardır. Kars'taki okullarda öğrencilerin %91'i Ermeni Ortodoks ve Ortodoks'tur. Kars Erkek Okulunun sadece 7 Müslüman öğrencisi vardır. Kağızman Okulu ise öğrencilerin %65'i Ermeni, %26'sı Rum'dur. Buna karşılık iki tane Müslüman öğrenci vardır. Ardahan Okulunda ise 31 Rum, 21 Ermeni, 17 Rus, 1 Gürcü öğrencidir. Oltu Okulu öğrencileri ise Rus, Rum, Ermeni, Tatar ve Dağlı'dır. (Badem, 2018, s. 383)

Cumhuriyet döneminde eğitim ve öğretim faaliyetlerinde önemli değişiklikler yaşanmıştır. Kırık yıl boyunca hâkim olan Rus eğitim sistemi yerine milli eğitim ön plana çıkarılmıştır. Öncelikle Numune Mektebi açıldı. 1927-1928'de il, ilçe ve köylerde toplam 63 ilkokul mevcuttu. Merkez ve köylerde okullaşma oranı büyük bir hız kazanmıştır. Ancak okullardaki erkek öğretmen ve erkek öğrenci sayısı bayan öğretmen ve öğrencilere göre daha fazladır. (Boy & Aslan, 2017, s. 101) Kars'ta Cumhuriyet Döneminde açılan ilk lise ise 1933 yılında eğitim-öğretime başlayan Alparslan lisesidir. (Anonim, 1999, s. 202)

Tablo 3.7. 1972-1973 Eğitim-Öğretim Yılı Başında Kars'ta Okul Sayıları

İlçeler	Yüksek Öğretim	Orta Öğretim			İlköğretim			Diğer Okullar
	Ünv. ve Yüksek Okul	Lise	Meslek Okulu	Ortaokul	Şehir İlkokul	Köy İlkokul	Yatılı Okul	
Merkez	-	1	5	3	10	46	-	-
Aralık	-	-	-	1	1	21	-	-
Ardahan	-	1	1	2	5	61	1	-
Arpaçay	-	1	-	1	1	77	-	-
Çıldır	-	1	-	1	1	41	-	-
Digor	-	-	-	1	1	26	-	-
Göle	-	1	-	1	2	56	-	-
Hanak	-	-	-	2	2	36	-	-
Iğdır	-	1	-	1	4	41	-	-
Kağızman	-	1	1	1	2	41	1	-

Posof	-	1	1	1	1	50	-	-
Sarıkamış	-	1	1	3	5	53	-	-
Selim	-	-	-	1	2	52	-	-
-	-	-	-	1	2	26	-	-
Tuzluca	-	-	-	1	2	45	-	-
Toplam	-	9	9	21	41	672	2	-

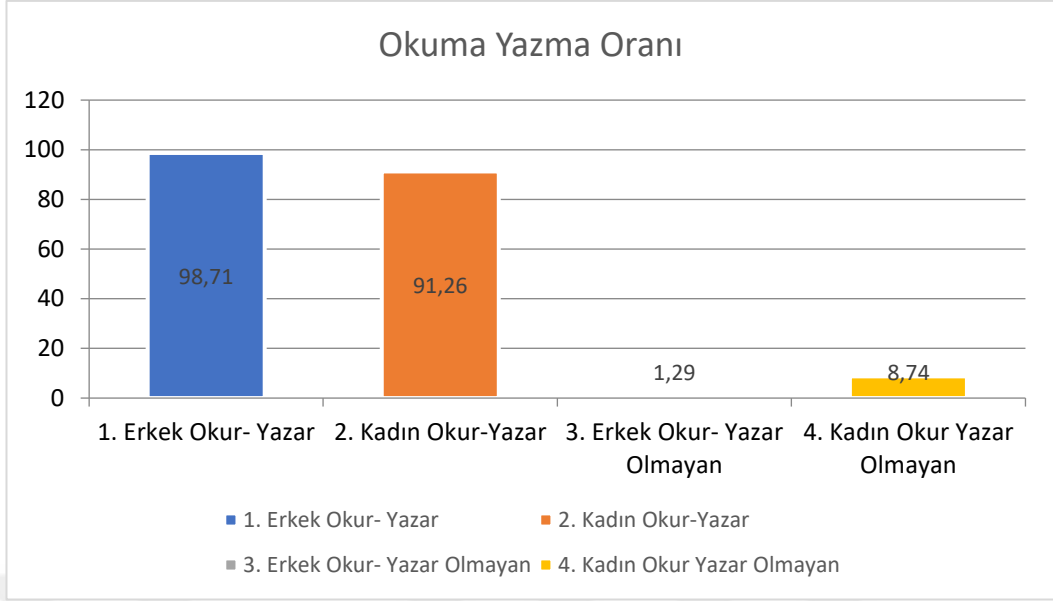
Kaynak: (Anonim, Cumhuriyetimizin 50. Yılında Kars, 1973, s. 78)

1972-1973 Eğitim-Öğretim yılının başında Kars'ta hiç üniversite ve yüksekokul bulunmamaktadır. Bazı ilçelerde lise bulunurken bazı ilçelerde ise lise yoktur. Lise ve meslek okulları en az paya sahipken en fazla pay ise ilköğretimde köy okullardır. (Tablo 3. 7)

Kars'ta eğitim denildiği zaman akla ilk gelen kurum, Cilavuz Köy Enstitüleridir. Köy Enstitüleri, asıl olarak köy okullarının öğretmen ihtiyacını karşılamak amacıyla J. Dewey'in eğitim tavsiyeleri doğrultusunda dönemin Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel ve İsmail Hakkı Tonguç'un katkılarıyla 17 Nisan 1940 tarihinde kurulmuştur. (Tural, 2016) Köy Enstitüleri, sadece öğretmen ihtiyacını karşılamakla kalmaz köyün sağlıkçı, teknisyen gibi birçok ihtiyaçlarını da karşılamıştır. (Aslan Ö. Ö., 2018, s. 106)

Köy enstitüleri çeşitli coğrafi şartları karşılayan bölgelerde kurulur. Örneğin su kaynakları, arazi özellikleri, iklim özellikleri bunların başında gelmektedir. Bu şartlar bakımından Cilavuz'un olduğu coğrafya, tüm özelliklere sahip bir bölgedir. Halit Ağanoğlu (enstitü müdürü) enstitü kurulacak yerleri ararken buranın en uygun yer olduğuna karar verir. Sonrasında enstitünün kurulabilmesi için çalışmalara başlar. (Gümüšoğlu, 2017, s. 82) Bu enstitü ile bölgenin eğitim seviyesi yükselir. Okulda uygulamalı olarak öğrenilen derslerin gerçek hayata aktarılması ile köylü de bu durumdan olumlu etkilenmiştir.

Kars'ta bir yükseköğretimin kurulması 1970'li yıllarda olur. İlk açılan yüksekokul 1974 yılında açılan Dede Korkut Eğitim Enstitüsüdür. Ancak bu enstitü Millî Eğitim Bakanlığının aldığı bir kararla 1980 yılında kapanması sonucunda enstitünün binası 1982 yılında açılan ve Erzurum Atatürk Üniversitesine bağlı olan Veterinerlik Fakültesine devredilir. 1992 yılında Kafkas Üniversitesinin açılması ile fakülte buraya bağlanmıştır. (Anonim, 1999, s. 208)

Şekil 3.3. Kars İli Okuma Yazma Oranı (Kaynak: TÜİK 2022)

2022 yılında erkeklerde okuma yazma oranı %98,71, okuma yazma bilmeyen erkek oranı ise %1,29'dur. Kadınlarda ise okuma yazma oranı 91,926, okuma yazma bilmeyen kadın oranı %8,74'tür. Kadın ve erkek arasında önemli bir fark bulunmaktadır. Bunun sebebi az da olsa bazı yerlerde kadının eğitime devam etmesine olumlu bakılmamasıdır.(Şekil 3. 3.)

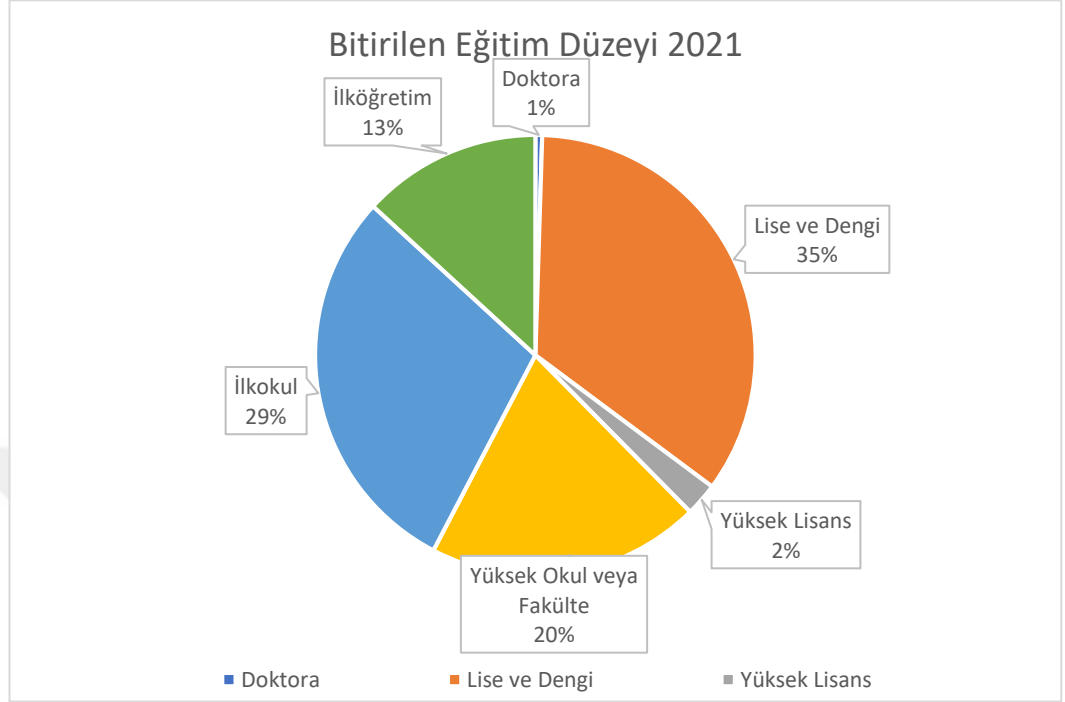
Tablo 3.8. Bitirilen Eğitim Düzeyi

Eğitim Düzeyi	Erkek	Kadın
15+ Yaş ve Bilinmeyen	928	1.385
15+ Yaş ve Doktora	405	262
15+ Yaş ve Lise ve Dengi Meslek Okulu	28.215	18.530
15+ Yaş ve Okuma Yazma Bilen Fakat Bir Okul Bitirmeyen	2.748	6.325
15+ Yaş ve Okuma Yazma Bilmeyen	1.646	10.910
15+ Yaş ve Ortaokul veya Dengi Meslek Ortaokul	27.989	20.106
15+ Yaş ve Yüksek Lisans (5 veya 6 Yıllık Fakülteler Dahil)	1.818	1.445
15+ Yaş ve Yüksekokul veya Fakülte	14.450	12.601
15+ Yaş ve İlkokul	17.226	22.066
15+ Yaş ve İlköğretim	10.787	6.982

Kaynak: TÜİK 2021

Kars ilinde doktora seviyesinde erkeklerde mezun 405 kişi, kadınlarda ise 362 kişidir. Özellikle ortaöğretim kısmında erkek mezun 28.215, kadınlarda ise 18.530 kişidir. Kırsal alanda evlenme yaşı düşük olduğu için çoğu kız çocuğu ortaöğretime devam edememektedir. İlkokulu bitiren kadın nüfusun oranı erkek nüfusa göre daha

fazladır. İlköğretim seviyesinde ise erkek nüfus 10.787 kadınlarda ise 6982 kişi ilköğretimini tamamlamıştır.(Tablo 3. 8)

Şekil 3. 4 Kars İli Öğrenim Seviyelerine Göre Oranlar (Kaynak: TÜİK 2021)

Kars ve çevre ilçelerde eğitime özel bir önem verilir. Çoğu aile çocuklarının okuyabilmesi için elinden gelen tüm imkânları kullanabilmektedir. Aileler yaz boyunca çocuklarının eğitim masrafları için çalışır. Eskiden erkek çocuklarının eğitimi ön plandayken günümüzde kız çocuklarının eğitimine de ayrı bir önem verilmektedir. Bu sayede kız çocuklarında okuma yazma oranı, orta öğretim mezuniyeti ve üniversiteye yerleşme oranları yükselmiştir.

Tablo 3.9. Kars'ta Okullaşma Sayıları

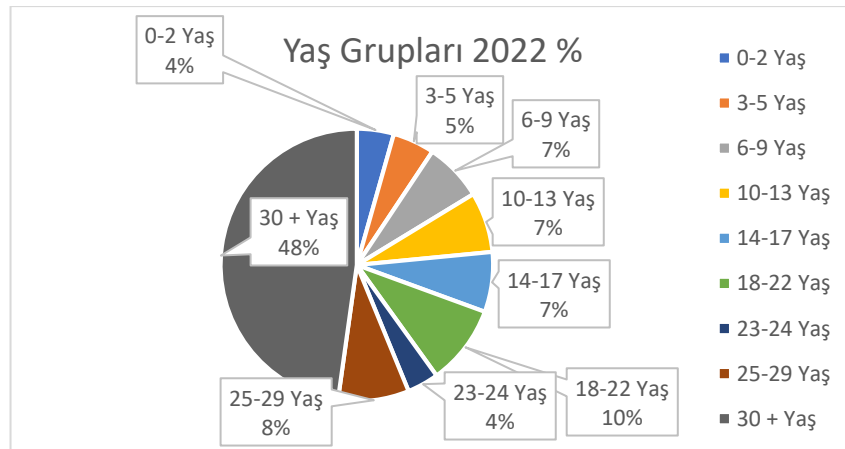
Kars İli Merkez ve Çevre İlçelerin Okullaşma Sayıları 2023					
	Anaokulu	İlkokul	Ortaokul	Lise	Toplam
Merkez İlçe	15	80	40	24	159
Akyaka	1	21	9	1	32
Arpaçay	1	37	11	2	51
Digor	2	34	14	3	53
Kağızman	5	59	30	5	99
Sarıkamış	4	60	35	8	107
Selim	1	50	20	3	74
Susuz	1	29	3	3	36
Toplam	30	370	162	49	611

Kaynak: Kars İl Milli Eğitim Müdürlüğü, (2023)

Kars kentinde nüfusun artması ile okullaşma oranı arasında doğru bir orantı bulunmaktadır. Her geçen yıl öğretmen başına düşen öğrenci sayıları giderek artmaktadır. Buna bağlı olarak ilde toplam 49 lise, 162 ortaokul, 370 ilkokul ve 30 tane anaokulu bulunmaktadır. Toplamda İl Milli Eğitime bağlı özel okullar hariç 611 okul bulunmaktadır. (Tablo 3. 9)

3.6. Yaş Grupları ve Cinsiyet

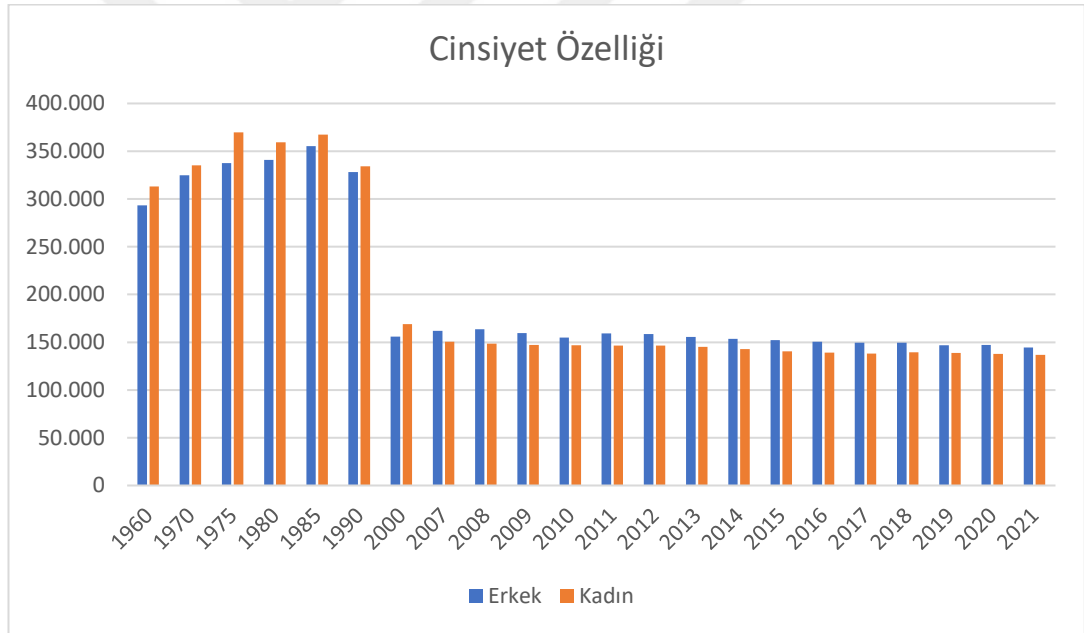
Bir bölgede nüfusun miktarı kadar önemli olan diğer bir faktör nüfusun yaş yapısıdır. Özellikle 15-65 yaş arasındaki nüfus oranı, iş gücü kapasitesi, çeşitli yatırımlar, doğumlar, ölümler ve diğer birçok değişken bakımından önemli bir olgudur. (Özgüç & Tümertekin, 2012, s. 266) Bir bölgenin yaş yapısı, oranın özellikle istihdam politikasında belirleyici bir etkidir. Genç ve dinamik nüfus genel olarak iş alanları için cazibe merkezleridir.

Şekil 3.5. Kars İli Nüfusun Yaş Gruplarına Dağılımı (Kaynak: TÜİK 2022)

Nüfusun yaş yapısı incelendiğinde % 48'lik bir oranla en fazla paya sahip yaş grubu 30 ve üstüdür. 0-2 yaş arası % 4 oranında kalmaktadır. Bu durum doğum oranlarının azlığından kaynaklanmaktadır. 6-17 yaş aralığı toplamda % 21 oranında bulunmaktadır. 18-29 yaş oranı ise toplamda % 22 oranındadır. Çalışma çağı olan 15-64 arası nüfus oranı oldukça yüksektir. (Şekil 3. 5)

Nüfusun cinsiyet yapısındaki farklar, kesin demografik nedenlerle açıklanamaz. Özellikle cinsiyetler arasında farkın olmasının temel sebebi doğumlardır. Bunun dışında savaş ve göç faktörleri de etkilidir. Savaşlarda büyük oranda erkek nüfus kaybı yaşanması sebebi ile kadın nüfus oranı artarken erkek nüfus oranı azalır. Göç olayı sonucunda göçe katılan nüfusa göre de bazen erkek oranı artarken bazen de kadın oranı artar. (Doğanay, 2012, s. 184)

Şekil 3.6. Kars İli Nüfusun Cinsiyete Göre Dağılımı (Kaynak: TÜİK 2021)

Grafik incelendiğinde kadın ve erkek nüfus oranlarının zaman içerisinde birbirine göre artıp azalmış olduğu görülmüştür. 1960-2000 yılları arasında kadın nüfus erkek nüfusa göre daha fazladır. Bunun birçok sebebi vardır. Özellikle yaşanan doğumlarda kız çocuk doğumlarının fazla olmasıdır. Aynı zamanda ekonomik sebeplerden dolayı erkek nüfusun göç etmesidir. 2007 yılından 2021 yılına kadar olan süreçte ise erkek nüfus tüm yıllarda kadın nüfustan fazladır. (Şekil 3. 6)

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. MESKEN KÜLTÜRÜ

İnsanlar hayatlarını sürdürmek, çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak ve aynı zamanda doğa olaylarından, yırtıcı hayvanlardan korunabilmek için kapalı bir alanda bulunma ihtiyacı duymuştur. Bu ihtiyaç, ilk çağlarda mağara, ağaç kovuğu ya da çeşitli malzemelerden yapılmış olan ilkel barınaklar ile karşılanmıştır. İnsanoğlunun bilgi birikimi arttıkça bu yaşam alanları hem boyut olarak hem de fonksiyonel olarak çeşitlenmiştir. Aynı zamanda her kültürün bir yansıması olarak meskenler, çeşitli bilimlere konu olmuştur.

Konut ve evler ile ilgili tarih, coğrafya, mimarlık ve sanat tarihi gibi bilim alanları kendine özgü metotlarla incelemelerde bulunmuştur. Özellikle evlerde kullanılan yapı malzemesinin ahşap veya kerpiç olması ve coğrafi şartların etkisiyle gelişen ev şekilleri, asıl olarak coğrafyayı meşgul etmektedir. (Tanoğlu, 1969, s. 215)

Ev insanların barındığı, yaşamsal faaliyetlerini devam ettirdiği ve neslin devamını sağlayan toplumsal bir öğedir. Evin birçok farklı tanımı yapılmıştır. Örneğin Özgüç & Tümerterkin, 2012'e göre "İnsanların yaşamlarının bir bölümünü uykuda geçirdiği alanlardır." (s.364) diye tanımlanmıştır. Ev, insanların sosyal, kültürel ve insana ait birçok faaliyetini sürdürdüğü beşeri alanlardır. (Zaman, 2011, s. 506)

Ev kültürün peyzajdaki yansımasıdır. Ev kavramı sadece somut bir yapı olmayıp onu yapan insanların dünya görüşlerini, inançlarını, ideolojilerini, sosyal statülerini, mitlerini, geleneklerini de yansıtan oldukça kapsamlı bir olgudur. İnsanoğlunun kendi kültürünü dokuduğu somut bir unsurdur. (Köse, 2011, s. 9) Aynı zamanda psikolojik, etnik ve tarihi faktörlerin etkisi de meskenlerde hissedilir. (Altaş, Gök, & Doğanay, 2006, s. 65) Bu sebeple meskenler basit bir barınma alanı olmayıp birden fazla anlamı kendisinde toplayan çok yönlü unsurlardır.

Geleneksel konutlarda kullanılan yapı malzemesi doğal çevre ile doğrudan bağlantılıdır. Geçmiş yıllarda bitki örtüsünün orman olduğu alanlarda yapı malzemesi olarak genellikle ahşap tercih edilmiştir. Soğuk hava şartlarının hâkim olduğu kutup bölgelerinde buzdan yapılmış *iglolar*, yağışın az olduğu kurak alanlarda ise kerpiç meskenler ön plana çıkmaktadır. (Tanoğlu, 1969, s. 216)

Bölgenin jeolojik yapısı da yapı malzemesinde etkili olan diğer bir faktördür. Örneğin Kars ve çevresinde yaygın olarak bulunan bazalt önemli bir yapı malzemesi olarak tercih edilmiştir. Ancak günümüzde teknolojinin gelişmesi ile doğal çevre faktörü geri plana düşmüş, birçok bölgede ahşap ya da diğer malzemeler yaygın olmasına rağmen betonarme konutlar daha fazla tercih edilmiştir. Ekonomik bakımdan gelişmemiş alanlarda ise doğal çevre hâlâ belirleyici bir unsur olarak öne çıkmaktadır. Özellikle kırsal alanda doğada bulunan malzemeler günümüzde bile kullanılmaktadır.

Konutlarda sadece iklim, jeolojik yapı ve bitki örtüsü etkili olmayıp konutu yapan insanın ekonomik durumu, tarihi, istekleri de etkili olmaktadır. (Özdemir, 2011, s. 165) Özellikle günümüzde konut yapımında en belirleyici faktör ekonomik sebeplerdir. Çünkü konutların ana malzemeleri olan çimento ve demir gibi elemanların fiyatı hızlıca artınca konut fiyatları da bu durumdan etkilenmiştir. Artık binanın metre karesinden azaltma, daha az malzeme kullanma, oda sayısını sınırlandırma mesken yapımında ön plana çıkan başlıca kriterlerdendir. Az da olsa bazı yerlerde tarihi faktörler ön plana çıkmaktadır. Konutların dış cephelerinde, ısınma alanlarında, balkon bölümlerinde eskiye bir özlem olarak klasik mimari unsurlar kullanılmaktadır.

Yeryüzünde ne kadar kültür varsa o kadar konut kültürü ve tarzı vardır. Ayrıca konutlar kırdan kente gelen insanların çevreye uyumunu sağlayan en önemli elemanlardandır. Konut, sakinlerinin dünya görüşlerini, değer yargılarını, dini inanışlarını yansıtan birincil ve ikincil anlatım işlevi de görmektedir. Bu nedenle konutlar, en önemli maddi kültür öğeleri arasında yer almaktadır. (Kocaman, Kayserili, & Kaya, 2015, s. 148)

Kültürel özellikler de evlerin hem dış cephe mimarisinde hem de iç bölümlerinde belirleyici bir unsurdur. Araştırma sahasındada Baltık mimari tarzı ile geleneksel Türk evleri bir arada bulunmaktadır. Bunlarda kullanılan malzeme benzer olmasına rağmen mimari yapılarında büyük farklılıklar mevcuttur. Örneğin Türk evlerinde bahçe kültürü oldukça gelişmiştir ve bazı bölgelerde hayat diye ifade edilir. Balkonlar ise oldukça geniş olmaktadır. Oysaki Rus yapılarında geniş balkonlar fazla tercih edilmemiştir. Ahşap kullanımı da oldukça sınırlı olmuştur.

Meskenler, insanların yerleşik hayata geçişi ile birlikte sürekli gelişim ve değişime uğramıştır. İnsanların yaşamış olduğu coğrafi çevre şartları ile konutlar

arasında oldukça sıkı bir etkileşim mevcuttur. Coğrafya ile konutlar birbirinden ayrı düşünülemez. Bu sebeple kültürün maddi unsurları arasında yer alan meskenler, kültürel coğrafya içerisinde kendisine genişçe bir yer bulmuştur. (Sarı & Kayserili, 2021, s. 187)

Medeniyetlerin beşiği olan Anadolu ve Akdeniz İlk Çağlardan itibaren konut mimarisinin zirveye ulaştığı bir merkez olmuştur. Konutlar, mahalleler, camiler, hamamlar, çeşmeler ve halkın bir araya geldiği meydanlar dönemin kültürel yapısını ve uygarlık seviyesini gösteren en önemli somut eserlerdendir. Anadolu'dan önce çeşitli mimari atılımlar yapan Türkler, Anadolu'ya yerleştikten sonra yerel kültürlerle etkileşim sonrasında yeni mimari bir sentez oluşturmuşlardır. Bu sentezi, özellikle bu sentezin ana merkezlerinden biri olan ve Türkler tarafından fethedilen ilk şehirlerden olan Ani kentinde görmek mümkündür. (Gündoğdu H. , 2010, s. 27)

Türk evi genel olarak Türklerin yaşadığı ve yaşamsal faaliyetlerini sürdürdüğü alanlardır. Türkler tarih boyunca sürekli farklı coğrafyalarda yaşadıkları için mesken türleri, kullanılan malzemeler vb. sürekli değişmiştir. Ancak oda düzeni, plan şeması, çok katlılık, çatı biçimi ve yapım özellikleri bir Türk evinin temel ayırt edici özelliklerindendir. (Günay, 1999, s. 16-17)

Türk ev kültürü tanımlanırken iki ayırım yapılabilir. Birincisi Orta Asya'da şekillenen taşınabilir çadır evler ikincisi ise sabit konutlardır. Bu çadırlar zamana göre oldukça değişikliğe uğramıştır. Bu çadır evler Türk ev kültürünün ilk örnekleridir. (Gök & Kayserili, 2014, s. 179)

Göçebe hayatta çadırlar ile şekillenen Türk ev kültürü, Türklerin yerleşik hayata geçmesi ile beraber şekillenen ev mimarisi Uygurlar ve daha sonra Türklerin Anadolu'yu yurt edinmeleri sonucu ortaya çıkmıştır. (Kayserili, 2011, s. 116) Türk evi Anadolu'da yüzyıllar boyunca meydana gelen kültürel yayılma ve kültürel adaptasyon ile şekillenmiştir. Türkler Anadolu'da yaşayan kültürlerden hem etkilenmiş hem de o kültürleri etkilemişlerdir. Bu etkilenme ve etkileme diğer birçok alanda olduğu gibi ev kültürü alanında da olmuştur. (Köse, 2005, s. 165)4.1. Kars Mesken Kültürü

Kars ve çevresinde en önemli yapılaşma hareketi Osmanlılardan önce Saltuklular tarafından gerçekleştirilmiştir. Kıpçakların ve Gürcülerin harap ettiği Kars Kalesi, Saltuklular tarafından onarılıp önemli bölümleri günümüze yakın benzer yapısı

ile ulaşmıştır. Osmanlı zamanındaki ilk onarım faaliyeti ise Kanuni Sultan Süleyman'ın emri ile Sancak Beyi Ali Bey tarafından 1548 yılında gerçekleştirilmiştir. Ancak bu çalışmalar da kalıcı olmamıştır. Asıl günümüze ulaşan eserler Lala Mustafa Paşa zamanında olmuştur. (Aksoy, 2004, s. 110)

Kars kentinin ana yerleşme planı, temelde Kars Kalesi merkezde olacak şekilde gelişmiştir. Önceki dönemlerde göl yeri tarafından sınırlandırılan şehir zaman içerisinde çevreye doğru genişlemiştir. (Demir M. , 2014, s. 168) Nüfus artışı ve kırsal alandan yaşanan göç ile Ruslar tarafından oluşturulan ızgara sistemli düzenli yapılaşma ortadan kalkarak güney ve güney batıya doğru düzensiz bir yapılaşma meydana geldi. Kentin GB yönlü genişlemesinde önemli hükümet binalarının ve havaalanının bu istikamette olması önemli bir etken olmuştur.

Kars ve çevresindeki kentleşme oranı oldukça yavaş ilerlemektedir. Bu yavaş ilerleme Doğu Anadolu'daki diğer bölgeler ile aynı sebeplere sahiptir. Başlıca sebepler bölgenin en doğuda olması, önemli sanayi kentlerinden uzakta olduğu için istihdam olanaklarının düşük olması, kıyı gibi turistik çekiciliklerinin olmamasıdır (Coşkun, 2014, s. 247). Eğer kentleşme hızı yüksek olsaydı tarihi Kars evleri risk altına girerdi. Bu sebeple bu evlerin büyük bir kısmı günümüze kadar ulaşabilmiştir.

Fotoğraf 4.1. Kars Merkez Uydu Görüntüsü (02.04.2023)

Kars coğrafi konumundan dolayı değişik dönemlerde farklı medeniyetlerin hüküm sürdüğü bir bölgedir. Bu medeniyetler sosyal, kültürel ve ekonomik alanlarda şehri etkilediği gibi mimari yapıda da birçok yenilikler meydana getirmişlerdir. Ancak sık sık yaşanan savaş, göç ve doğal afetler sonucu yapıların bir kısmı tamamen yok olurken bir kısmı da günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Günümüze yakın olan şehirdeki yapılaşma (16.yy ve sonrası) hâlâ varlığını korumaktadır.

Özellikle şehirdeki mesken kültürü üç döneme ayrılarak incelenebilir. Bunlardan birincisi Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkimiyet dönemi, ikincisi Rusların 93 Harbi ile bölgeye hâkim olması ve son olarak Cumhuriyet döneminin yapılar üzerindeki etkisidir. Kars, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı ile Rusların kontrolüne geçince Ruslar hızlı bir şekilde imar çalışmalarına başlamıştır. Özellikle imar çalışmalarının ana merkezi Yusufpaşa, Ortakapı ve Cumhuriyet Mahalleleri olmuştur. Mimari olarak Baltık bölgesinin mimari tarzını Hollanda'dan getirdikleri mühendisler yardımıyla şehre uygulamışlardır. Baltık mimarisi ile yapılan bu taşınmazlardan 190'ı koruma altına alınmış olup bir kısmı iş yeri, bir kısmı özel mülkiyette konut olarak, bir kısmı da resmi kurum olarak kullanılmaktadır (Kars Valiliği, 2022)

Rus hâkimiyeti döneminde Şehir İmar Komisyonunda yer alan mimarlar Eduard Frants Salamko, G. S. Georg David Taziyev ve Grigoriy Gerasim Ovakimov'dur. 1881 yılında Kars için imar planı hazırlanmış ama tam olarak uygulanmamıştır. Çünkü planın uygulanması için istimlaklerin yapılması gerekmektedir. Aynı zamanda kentten ayrılan ve kente gelenlerin de mülkiyet durumlarının düzenlenmesi gerekmektedir. Bu amaçla Geçici Arazi Komitesi kurulup çalışmalara başlanmıştır. (Rasimgil, 2017, s. 42-44)

Cumhuriyet döneminde ise ilk imar planı 1956 yılında Kemal Ahmet Aru tarafından yapılmıştır. İkinci plan, Haluk Berksan tarafından 1977 yılında yapılmıştır. Bu plan 1956 yılı planının güncellenmiş ve çeşitli değişikliklere uğramış örneğidir. Üçüncü ve hâlâ uygulanmakta olan plan ise Bülent Coşkun tarafından 1988 yılında yapılmıştır. Bu son plan kentin nüfusunun artması, çeşitli kamu yatırımlarının yapılması ile zamanla güncellenmiştir. (Atunsoy, 2005, s. 53-54)

4.1.2. Kars Osmanlı Evleri

Osmanlı'nın 16.yy.da bölgeye egemen olması ile imar çalışmalarına başladığı görülmektedir. Özellikle Lala Mustafa Paşa döneminde birçok cami, köprü, medrese ve konak inşa edilmiştir. Ancak Rusların hâkimiyeti ile birçoğu tahrip olmuştur. Günümüzde Osmanlı'dan kalan sadece üç konak bulunmaktadır. Bu evler, Osmanlı Evi 1 (Hafız Kurban evi), Osmanlı Evi 2 ve Tevfik Paşa konağıdır. (Çınar, 2013, s. 189)

Kars ve çevresinde diğer Osmanlı yapıları Lala Mustafa Paşa'nın emri ile imar edilen Kars Kalesi, Evliya Camii, Ulu Camii, Vaizoğlu Camii, Büyük Abdi Ağa Camii (büyük oranda sonradan yapılmış), Beylerbeyi Sarayı, Muradiye Hamam'ı, Mazlumağa Hamam'ı ve Kars Çayı üzerine inşa edilen Taş Köprü'dür. Taş Köprü diğer eserlere göre günümüze en sağlam şekilde ulaşan Osmanlı eseridir. (Uluçam, 1992) Lala Mustafa Paşa aynı zamanda Bayrampaşa ve Kaleiçi Mahallesi'nde bir hendek, bir büyük medrese, yeniçerilerin kalacağı bin kişilik koğuş, üç adet gözcüler kulesi, gizli su kulesi, 1 adet kubbeli türbe yaptırmıştır. (Kırzioğlu M. F., 1953, s. 526)

Geleneksel Türk-Osmanlı ev kültürünü yansıtan bu evler harap bir şekilde bulunmaktadır. Restorasyon faaliyetlerinin devam ettirilmemesi sebebi ile de yıkılma tehlikesi ile karşı karşıya olan bu yapılar, korunmadıkları için de hasarları giderek büyümektedir. Bu üç konak da Kars Kalesi eteğinde ve Kars Çayı kenarında yer almaktalar. En belirgin özellikleri yapılarda harç, ahşap ve taşın birlikte kullanılmasıdır. Ahşap kalaslar ile dışa doğru çıkıntı yapan cumba ile sofa ve pencereler geleneksel Osmanlı mimarisini yansıtmaktadır. Pencere sayısının fazla oluşu ile aydınlatmanın daha iyi sağlanması amaçlanmıştır. Ancak pencere boyutlarının küçük tutulması ise yaşanan sert kış şartlarının etkisinden yapıyı daha iyi bir şekilde korumaktır.

Tablo 4.1. Kars'ta Osmanlı Evleri

Taşınmaz İsmi	Adres	Sahibi	Orijinal Kullanım	Bugünkü Durum
Ahmet Tevfik Paşa Konağı	Kaleiçi Mahallesi	Kars Belediyesi	Konak	Kullanılmıyor
Osmanlı Evi 1 (Hafız Kurban Evi)	Kaleiçi Mahallesi	Kars Belediyesi	Konak	Kullanılmıyor
Osmanlı Evi 2	Kaleiçi Mahallesi	Kars Belediyesi	Konak	Kullanılmıyor

Kaynak: (Alp, Yaşlı, & Özdemir, 2009)

Ahmet Tevfik Paşa Konağı

19.yy Osmanlı mimarisinin dikdörtgen, iki katlı ve cumbalı bir planına sahiptir. Konak 19.yy.da Kars Valiliği yapan Ahmet Tevfik Paşa tarafından kullanıldığı için bu isimle anılmıştır. Kars Belediyesi tarafından başlatılan Osmanlı mirasının korunması projesi kapsamında 2003 yılında restore edilmiştir. (Alp, Yaşlı, & Özdemir, 2009, s. 32)

Konak, Kars kalesi eteklerinde Kars Çayı'nın doğusunda kalmaktadır. Dışa doğru çıkıntı yapan cumba bölümünde zemin ve alınlıklarda ahşap süslemeler yoğun olarak kullanılmıştır. İkinci kattaki pencere sayısı alt kata göre daha fazladır. Pencere sayıları fazla ancak boyutları küçüktür. Pencere çerçeveleri de ahşaptır. Duvar aralarında düzenli olarak ahşap kalaslar kullanılmış ve taşlar ile desteklenmiştir. (Fotoğraf 4.2)

Fotoğraf 4.2. Ahmet Tevfik Paşa Konağı

Tevfik Paşa Konağı'nın zemin ve üst katı oldukça hasar görmüştür. Yapının hasarının artmasında herhangi bir engel olmadığı için farklı amaçlarla sürekli kullanılması ve yağmur sularının sürekli ahşap malzemeyi aşındırmasıdır. Üst katın tavan bölümü ahşap malzemeden yapılmıştır. Tavan, taşıyıcı kalaslar ile birçok yerde desteklenmiştir. (Fotoğraf 4. 3)

Fotoğraf 4.3. Ahmet Tevfik Paşa Konağı Üst Katı

Osmanlı Evi 1

18.yy.da Osmanlı mimarisi ile yapılmıştır. Kars Kalesi'nin batısında, Kars Çayı'nın kenarında bulunmaktadır. İki katlı, dikdörtgen biçimli ve cumbalı bir yapıya sahiptir. 09.11.2002 tarihinde tescillenmiştir. (Alp, Yaşlı, & Özdemir, 2009, s. 33) Yapı, günümüzde tamamen tahrip olmuştur.

4.1.3. Kars Baltık Mimari Konutları

Kars çeşitli dönemlerde Rus işgaline uğramıştır. Ancak bu işgaller kısa süreli olduğu için şehirde çok fazla değişiklik yapamamışlardır. Rusların Kars'a asıl yerleşmesi ise 1877-1878 yılında 93 Harbi ile olmuştur. Bu savaş sonunda Ruslar, 40 yıllık bir süre boyunca şehirde birçok alanda değişiklikler yapmıştır. Demografik yapı, sosyal, kültürel, idari, ekonomik ve mimari alanlarda Sovyet tarzı uygulamaları hayata geçirdiler. Mimari alanda Baltık adını verdikleri bir anlayış ile birçok sivil ve askeri yapı inşaa ettiler. Bu yeni mimari tarz Helenistik, Roma, Barok, Rokoko gibi mimari

üsluplar ile Asya, Kuzey Afrika, Türk ve İslam mimarisinin sentezlemesiyle ortaya çıkmıştır. (Gündoğdu H. , 2010, s. 82) Görüldüğü üzere Baltık mimari sade bir yapıda olmayıp birçok medeniyete ait özelliklerin karışımı ile oluşturulmuştur. Bu mimari anlayışı hem kendi topraklarında hem de işgal ettikleri bölgelerde uygulamışlardır.

Ülkemizde Kars dışında Kağızman, Sarıkamış, Iğdır, Ardahan gibi yerlerde de bu tür yapılar bulunmaktadır. Kars'ta bu mimari anlayış ile yapılan evler genellikle tek katlıdır. Ancak az da olsa iki ve üç katlı olan evler de bulunmaktadır. Evler genellikle ana caddeye bakar ve bahçe kısmına açılan geniş bir giriş kapısı bulunur. Evlerin dış cephelerinde çeşitli süslemeler bulunmakta ancak bazı evlerde ise daha sade bir dış cephe bulunmaktadır. Evlerin girişlerinde kapı üstlerinde yağmurdan ve kardan korunmak için dışa doğru küçük bir sundurma bulunmaktadır. Bu dışa doğru saçaklar aşınmaya karşı da genelde çinkodan yapılmıştır. Binalarda ana yapı malzemesi olarak ise çevrede çokça bulunan andezit ve bazaltlar kullanılmıştır.

19.yy Kars evleri, Batı mimarisi ile Kafkas mimarisinin bir sentezi durumundadır. Ayrıca 19. yüzyılın sonlarına doğru Belçika'da başlayıp birçok Avrupa ülkesine yayılan mimari tarz da görülmektedir. Bu tarz, Levanten Mimarlar, Alexsandre Vallaury, ve Vedat Türk tarafından İstanbul'da başlatılan geleneksel kalıplara karşı çıkan bu sebeple Neoklasik üslupla zıtlaşan ana yapısında doğallık olan ve birçok bitki ve hayvan organlarını motif olarak kullanan Art Nouveau üslubudur. (Gündoğdu N. T., 2005, s. 141-142)

Fotoğraf 4. 4 Geniş ve Izgara Biçimli Caddeler

Düzenli şehir planı sayesinde merkezdeki tarihi binalara kolaylıkla ulaşılabilir. Bu düzenli ızgara sisteminin tarihi oldukça eskidir. Bu sistem Mısır, Babil ve Irak'taki yapılarda da kullanılmıştır. Düzenli bir kent kurmaya dayanan bu sistemde amaç; kent, kara kenti ise kamu ve konut alanı diye ayırmaktır. Eğer liman kentiye diğer alanlara ek olarak liman alanı diye sınıflandırmaktır. (Erdoğan, 2018, s. 292)

Şehrin yapılanmasında ve imarında halkın sosyal statüsü belirleyici olmuştur. Manzaralı ve yüksek rakımlı alanlarda üst sınıfa ait evler ve resmi konutlar inşa edilirken, orta derece statüye sahip din adamları gibi kişilere önemli kavşak noktaları tercih edilmiş, buna karşılık daha sade konutlar ise köylü ve kentlilere ayrılmıştır. (Gündoğdu H. , 2010, s. 85) Şehrin gelişimi kaleye bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Caddeler geniş, düzenli ve birbirine paralel şekilde uzanan ızgara sistemi adını verdiğimiz bir plan ile oluşturulmuştur. Ruslar tarafından uygulanan düzenli şehir planı günümüzde güney ve güney doğuya doğru yeni yapılaşmalar ile giderek bozulmuştur.

Kars kenti günümüzde düzensiz ve plansız bir yerleşme ile hızlıca büyümektedir. Özellikle kırdan kente yapılan göçler, konut ihtiyacını artırmıştır. Bu hızlı büyüme birbirinden bağımsız, çarpık kentleşme adını verdiğimiz ve şehrin tarihi silüetine aykırı bir durum ortaya çıkarmıştır. Bu sorunların çözümü için imar planları hızlı bir şekilde güncellenip eksiksiz bir şekilde uygulanmalıdır. Yapılacak yeni projeler, tarihi yapılar ile tezat oluşturmamalıdır. Aynı zamanda belediye, kaçak ve kanuna aykırı yapılara kesinlikle izin vermemelidir. (Anonim, 2011)

Cumhuriyetin ilk yıllarında kent, Kars Kalesi, Kars Çayı ve güneyde demir yolunun geçtiği bölge arasında ana yerleşim planını 1960'lı yıllara kadar korumuştur. Temel sebep nüfusun azlığı ve var olan konutların ihtiyacı karşılamasıdır. 1964 yılında ise kentin içinde göl yeri diye tanımlanan bataklık alanının kurutulmasıyla bugünkü Merkez ve Karadağ Mahalleri burada gelişmeye başlamıştır. 1970'li yıllarda Paşaçayırı köyünün kente dâhil edilmesi ile kent batıya doğru genişlemiştir. Ancak 1990'lı yıllarda güneyde çevre yolunun olduğu bölümde Kars Şeker Pancarı Fabrikası ve havaalanı gibi kuruluşların etkisi ile kentin gelişim alanı bu yöne kaymıştır. (Demir M. , 2014, s. 174-175) Kent, günümüzde de Yenişehir Mahallesi'ne doğru

genişlemektedir. Ortakapı Mahallesi ve Yusufpaşa Mahallesi'nde ise yapılaşma oldukça azdır. Birkaç tane restore faaliyeti haricinde ciddi bir yapılaşma söz konusu değildir. Digor yolunda ise toplu konut yapılmasına rağmen önemli yatırımlar olmadığı için bu yönde gelişim yaşanmamıştır.

Tablo 4.2. Kars İl Merkezinde Bulunan Baltık Mimari Tarzındaki Tescilli Taşınmazlar

Taşınmazın Adı	Adresi	Sahibi	Orijinal kullanım	Mimari Dönem
Tuncer Güvensoy evi	Yusufpaşa Mah.	Özel Mülkiyet	Konut	19. yy
İki Katlı Konut	Yusufpaşa Mah.	Özel Mülkiyet	Konut	19. yy
Haşim Arıkan Evi	Yusufpaşa Mah.	Özel Mülkiyet	Konut	19. yy
Yaşar Çelebi Evi	Ortakapı Mah.	Özel Mülkiyet	Konut	19. yy
Yaşar Demiral Evi	Ortakapı Mah.	Özel Mülkiyet	Konut	19. yy
Nurettin Ayyılmaz Evi	Yusufpaşa Mah.	Özel Mülkiyet	Konut	19. yy
Taşınmazın Adı	Adresi	Sahibi	Orijinal kullanım	Mimari Dönem
Fethiye Metan Evi	Yusufpaşa Mah.	Özel Mülkiyet	Konut	19. yy
Beşir Karahan Evi	Ortakapı Mah.	Özel Mülkiyet	Konut	19. yy
Abbas Güzel Evi	Ortakapı Mah.	Özel Mülkiyet	Konut	19. yy
Mustafa Topçu Evi	Yusufpaşa Mah.	Özel Mülkiyet	Konut	19. yy
Recep Bilir Evi	Ortakapı Mah.	Özel Mülkiyet	Konut	19. yy
Ahmet Ulu evi	Yusufpaşa Mah.	Özel Mülkiyet	Konut	19. yy
Tek Katlı Konut	Ortakapı Mah.	Özel Mülkiyet	Konut	19. yy
Abdullah Taşdemir Evi	Ortakapı Mah.	Özel Mülkiyet	Konut	19. yy
Tek Katlı Konut	Ortakapı Mah.	Özel Mülkiyet	Konut	19. yy
Durdağı Görken Evi	Yusufpaşa Mah.	Özel Mülkiyet	Konut	19. yy
Kemal Aksu Evi	Ortakapı Mah.	Özel Mülkiyet	Konut	19. yy
Tek Katlı Konut	Yusufpaşa Mah.	Özel Mülkiyet	Konut	19. yy
Tek Katlı Konut	Ortakapı Mah.	Özel Mülkiyet	Konut	19. yy
Tek Katlı Konut	Ortakapı Mah.	Özel Mülkiyet	Konut	19. yy
Taşçılar Binası	Yusufpaşa Mah.	Özel Mülkiyet	Konut	19. yy
Yılmaz Kazak Evi	Ortakapı Mah.	Özel Mülkiyet	Konut	19. yy
İsmet Aslan Konağı	Ortakapı Mah.	Özel Mülkiyet	Konut	19. yy
Kamuran Erengüç Evi	Ortakapı Mah.	Özel Mülkiyet	Konut	19. yy
Nurettin Dağhan Evi	Yusufpaşa Mah.	Özel Mülkiyet	-	19. yy
İsmet Okumuş Evi	Yusufpaşa Mah.	Özel Mülkiyet	Konut	19. yy
Resul Yıldız Evi	Yusufpaşa Mah.	Özel Mülkiyet	Konut	19. yy
Kültür Evi	Ortakapı Mah.	İl Kültür ve Turizm Müd.	Konut	19. yy
Tek Katlı Konut	Yusufpaşa Mah.	Özel Mülkiyet	Konut	19. yy
Tek Katlı Konut	Ortakapı Mah.	Özel Mülkiyet	Konut	19. yy
Hikmet Çiftçi Evi	Ortakapı Mah.	Özel Mülkiyet	Konut	19. yy
Belediye Kadın Sığınma Evi	Ortakapı Mah.	Özel Mülkiyet	Konut	19. yy

Ayvazoğlu Evi	Yusufpaşa Mah.	Özel Mülkiyet	Konut	19. yy
Tek Katlı Konut	Ortakapı Mah.	Özel Mülkiyet	Konut	19. yy
Yazıcılar Evi	İstasyon Mah.	Kars Belediyesi	Konut	19. yy
Taşınmazın Adı	Adresi	Sahibi	Orijinal kullanım	Mimari Dönem
Rıza Yıldırım Evi	Ortakapı Mah.	Özel Mülkiyet	Konut	19. yy
Ziya Müftahi Evi	Yusufpaşa Mah.	Özel Mülkiyet	Konut	19. yy
Tek Katlı Konut	Yusufpaşa Mah.	Özel Mülkiyet	Konut	19. yy
Dursun Eker Evi	Yusufpaşa Mah.	Özel Mülkiyet	Konut	19. yy
Murat Aksoy Evi	Ortakapı Mah.	Özel Mülkiyet	Konut	19. yy
Süleyman Güvençal Evi	İstasyon Mah.	Özel Mülkiyet	Konut	19. yy
İsmail Beyribey ve Ahmet Ulu Evi	Yusufpaşa Mah.	Özel Mülkiyet	Konut	19. yy
İki Katlı Konut	Ortakapı Mah.	Özel Mülkiyet	-	19. yy
Tek Katlı Konut	Ortakapı Mah.	Özel Mülkiyet	Konut	19. yy
Tek Katlı Konut	Ortakapı Mah.	Özel Mülkiyet	Konut	19. yy
Tek Katlı Konut	Yusufpaşa Mah.	Özel Mülkiyet	Konut	19. yy
Tek Katlı Konut	Yusufpaşa Mah.	Özel Mülkiyet	Konut	19. yy
Nurettin Karahancı Evi	Ortakapı Mah.	Özel Mülkiyet	Konut	19. yy
Tek Katlı Konut	İstasyon Mah.	Özel Mülkiyet	Konut	19. yy
Tek Katlı Konut	Ortakapı Mah.	Özel Mülkiyet	Konut	19. yy
İki Katlı Konut	Yusufpaşa Mah.	Özel Mülkiyet	Konut	19. yy
Turgut Taşdelen Evi	Yusufpaşa Mah.	Özel Mülkiyet	Konut	19. yy
Gevher Yaman Evi	Yusufpaşa Mah.	Özel Mülkiyet	Konut	19. yy
Tek Katlı Konut	Yusufpaşa Mah.	Özel Mülkiyet	Konut	19. yy
İki Katlı Konut	Yusufpaşa Mah.	Özel Mülkiyet	Konut	19. yy
Tek Katlı Konut	Yusufpaşa Mah.	Özel Mülkiyet	Konut	19. yy
Aydın Fındıkçı Evi	Yusufpaşa Mah.	Özel Mülkiyet	Konut	19. yy
Tek Katlı Konut	Yusufpaşa Mah.	Özel Mülkiyet	Konut	19. yy
İki Katlı Konut	Yusufpaşa Mah.	Özel Mülkiyet	Konut	19. yy
Ahmet Şahin Evi	Yusufpaşa Mah.	Özel Mülkiyet	Konut	19. yy
Ömer Koçulu Evi	Yusufpaşa Mah.	Özel Mülkiyet	Konut	19. yy
Aleattin Koçulu	Yusufpaşa Mah.	Özel Mülkiyet	Konut	19. yy
Tek Katlı Konut	Yusufpaşa Mah.	Özel Mülkiyet	Konut	19. yy
İsmihan Güzeldere Evi	Ortakapı Mah.	Özel Mülkiyet	Konut	19. yy
Tek Katlı Konut	Ortakapı Mah.	Özel Mülkiyet	Konut	19. yy
Tek Katlı Konut	Yusufpaşa Mah.	Özel Mülkiyet	Konut	19. yy
Taşınmazın Adı	Adresi	Sahibi	Orijinal kullanım	Mimari Dönem
İlhan Kazak Evi	Yusufpaşa Mah.	Özel Mülkiyet	Konut	19. yy
Yavuz Özdemir Evi	Kaleiçi Mah.	Özel Mülkiyet	Konut	19. yy
Necati Othan Evi	Yusufpaşa Mah.	Özel Mülkiyet	-	19. yy
Mehmet Dağdelen Evi	Yeni Mah.	Özel Mülkiyet	Konut	19. yy

Kaynak: (Alp, Yaşlı, & Özdemir, 2009)

Tescillenip koruma altına yapıların 37 tanesi Yusufpaşa Mahallesi'nde, 28 tane Ortakapı Mahallesi'nde 3 tane İstasyon Mahallesi'nde 1 tane Yeni Mahalle ve 1 tane de Kaleiçi Mahallesi'nde yer almaktadır. Görüleceği üzere bu yapıların büyük bir kısmı Yusufpaşa Mahallesi ve Ortakapı Mahallesi'nde bulunmaktadır.(Tablo 4. 2) Kars ve çevresinde yer alan bu yapılar zengin bir kültürel geçmiş ve çeşitliliğe sahiptir. Bu yapıların büyük bir kısmı günümüzde konut olarak kullanılırken bir kısmı da resmi kurum, otel veya kafe olarak kullanılmaktadır. Ancak bazı yapılar boş ve tahrip edilmiş bir durumda bulunmaktadır. Kullanılan evlerin önemli bir bölümü ise restorasyona ihtiyaç duymaktadır. Bazı yapılar restore edilirken bazı yapılarda ise ödenek yetersizliğinden dolayı ertelemeler söz konusudur. Yıpranmış olan yapılar kısa bir süre içerisinde restore edilmelidir. Çünkü yapılar, yağmur ve kar suları tarafından aşınırken aynı zamanda herhangi bir güvenlik görevlisi de olmadığı için sivil insanlar tarafından yanlış kullanılmaktadır. Konutlarda yaşayan hane halkı da bu tarihi yapıların önemi hakkında bilinçlendirilmelidir. Çünkü çalışmada görüldüğü üzere orijinal yapılara zarar verilip çeşitli değişiklikler yapılmıştır. Bazı yapıların önlerinde ek binalar yapılırken, bazılarında ise peçler duvarlar ile kapatılmıştır.

Baltık mimari üslubu ile yapılan konutlar ve hükümet binaları şehrin dokusuna renk katmaktadır. Bu yapılar, sadece bir taş duvar olarak görülmemelidir. Çünkü bu yapılar tarihin, o evlerde yaşayan insanların dünya görüşünün ve kültürlerinin ayakta olan birer somut tanıklarındır. Kullanılmayan binalar, tarihi dokularına zarar vermeden turizme de kazandırılabilir. Örneğin, Ahmet Tevfik Paşa Konağı harap bir şekilde bulunmaktadır. Burası kale, yeni bedesten projesi, Harakani Camii gibi önemli yapıların olduğu bölgeye oldukça yakındır. Turizme kazandırıldığı takdirde bölgedeki turizm koridoru sayesinde yoğun bir ilgi göreceği düşünülmektedir.

Rus evleri her yönüyle klasik Türk evlerinden ayrılmaktadır. Binaların kapı girişleri, çatılar, pencere genişlik ve süslemeleri, kullanılan malzemeler, ısıtma sistemi, bahçe bölümleri başlıca farklı detaylardır.

Fotoğraf 4.5. Kapı Girişlerinde Yer Alan Metal Sundurmalar

Rus evlerinin kapı girişlerinde çinko veya farklı malzemelerden yapılmış, kapı önlerine kar ve yağmur girmesini engelleyen metal çubuklar üzerine yerleştirilmiş sundurmalar yer almaktadır. Bazı kapılarda ise herhangi bir sundurma bulunmamaktadır. Sundurmalar bitkisel motifler ile oldukça süslenmiştir. Kapı girişlerinin üstüne yer alan cam bölme giriş holün aydınlatılması için eklenmiştir. Kapı üstlerinde de bazalt taşlarının işlenmesi ile ortaya çıkan kilit taşından süslemeler yer almaktadır. Ancak bazı kapılarda ise herhangi bir süsleme yer almamaktadır. (Fotoğraf 4. 5)

Kapılar ve üstte yer alan küçük pencereler üstünde yer alan demir döküm süslemeler, Art Nouveau mimari akımının en önemli göstergelerindendir. Çünkü kıvrımlı, kavisli, hayvan masklarının olduğu süslemeler 19.yy.da Art Nouveau mimari üslubunda da yoğun olarak kullanılmıştır. (Erdoğan, 2018, s. 202)

Fotoğraf 4.6. Çörtenler

Her binada çatıdaki suyu tahliye eden metal çörtenler bulunmaktadır. Binanın büyüklüğüne göre binalardaki çörten sayısı da artmaktadır. Bölgedeki bazı çörtenler hâlâ aktif olarak kullanılırken bazılarında ise bakımsızlıktan dolayı çörtenler sökülmüştür.(Fotoğraf 4. 6)

Fotoğraf 4.7. Süslemeli Pencereler

Rus evlerinde pencere süslemelerine ayrı bir önem verilmiştir. Bazı pencerelerin üstünde desenli kemerler yer alırken bazı pencereler ise oldukça sade bir görüntüye sahiptir. (Fotoğraf 4. 7) Binalarda kış şartlarına rağmen pencere sayısı oldukça fazladır. Ancak soğuğu engellemek ve diğer sebeplerden dolayı bazı pencerelerin ön bölümüne iki tarafa açılan ahşap iki kanat eklenmiştir.(Fotoğraf 4. 8)

Bazı pencere kenarlarında *dorik* sütünceler ve üstlerinde dairesel desenler yer almaktadır. Dairesel söveler ile üst ağırlığı iki tarafa yayan düzgün kesme kilit taşları yoğun olarak kullanılmıştır. Bazı kabartmalar ise istiridye kabuğu motifidir. Pencere altları ise geometrik pano şeklinde olup kenarları bosajlı duvar biçimindedir. (Türkan, 2017, s. 84)

Bazı pencereler orijinal görüntüsünü günümüzde korurken bazı pencereler ise çeşitli restorasyon ya da ısı yalıtımını daha iyi sağlamak için çıkartılıp yerine farklı pencereler takılmıştır.

Fotoğraf 4.8. İki Tarafa Açılan Pencere Korumaları

Konutların önünde hayat adı verilen bahçe bölümüne büyük kapılardan geçilmektedir. Bu kapılara *darvoza* ya da *varota* denilmektedir. Bu hayatlar içerisinde kümes, kömürlük, tandır gibi birçok unsur yer almaktadır. Evlerin alt bölümünde bodrum katı adı verilen *padvallar* ise bir kiler işlevine sahiptir. (Rasimgil, 2017, s. 55) Bahçe kapıları diğer kapılara göre daha yüksek ve geniş yapılmıştır. Bunun sebebi at arabası veya daha yüksek olan araçların geçişini kolaylaştırmaktır. Düzgün kesme taşlar ile kemerli olarak inşa edilmişlerdir. Bazı kapıların üst kısmında yapıldığı yılı

gösteren bir kitabe de yer almaktadır. Bahçe kapılarının bir kısmında kemerli süslemelere ve desenli kilit taşlarına yer verilirken bazılarında ise herhangi bir süsleme bulunmamaktadır. Günümüzde restore edilen bazı yapıların bahçe bölümleri restoran olarak kullanılmaktadır.(Fotoğraf 4. 9)

Fotoğraf 4.9. Bahçe Kapıları

Kars'ta bulunan Baltık mimari yapıları eklektik bir üsluba sahiptir. Örneğin yuvarlak kemerli ve istiridye kabuğu motifli pencereler Barok tarzını, kilit taşlarında ve saçaklarda bulunan bitki ve hayvan motifleri Art Nouveau üslubunu, dışa doğru taşan dikdörtgen pencere söveleri ise Kafkas mimarisini yansıtmaktadır. (Gündoğdu N. T., 2005, s. 141)

Son zamanlarda Kars ve çevresi, turizmin etkisi ile yoğun bir ziyaretçi akınına uğramaktadır. Turistlerin en çok vakit geçirdiği bölge kale ve çevresidir. Bu alanda kuşkusuz ziyaretçilerin dikkatini çeken en önemli yapıların başında tarihi Kars evleri gelmektedir. Ancak çoğu özel mülkiyet ya da resmi kurum olduğu için içerisini gezme imkânı bulamamaktadırlar. Dış cephelerden fotoğraf ile yetinmektedirler. Bunun için kullanılmayan yapılar hızlı bir şekilde ziyaretçilerin gezip, vakit geçirebileceği bir duruma getirilmelidir. Bu yapılardan birkaç tanesine daha ayrıntılı bakmak mesken kültürünün daha anlaşılır olmasını sağlayacaktır.

Necati Othan Evi

19.yy.da Baltık mimari tarzı ile yapılmıştır. 15.07.2005 tarihinde tescillenmiştir. (Alp, Yaşlı, & Özdemir, 2009, s. 173) Yapı, Yusufpaşa Mahallesi Şehit Hulusi Aytekin caddesinde yer almaktadır. Günümüzde faal olarak kullanılan ev oldukça yıpranmış durumdadır. Diğer Baltık mimari ile yapılan evlerden oldukça farklı bir yapıya sahiptir. En dikkat çekici farklılığı yoğun olarak ahşabın kullanılmış olmasıdır. Çünkü diğer evlerde ahşap kullanımı oldukça sınırlıdır. İki katlı ve ahşap geniş bir balkona sahip olan Necati Othan evi günümüzde konut olarak kullanılmaktadır.

Fotoğraf 4.10. İki Katlı Necati Othan Evi

Alt katta girişte ahşap bir kapı yer almaktadır. Bu kapının üstünde bulunan demir tokmak bir tür zil görevini yerine getirmektedir. Tokmaklar iki tane olmasına rağmen bunlardan biri günümüzde yerinden sökülmüştür. Tokmaklardan büyük olana vurulunca evin erkeğini, küçük olana vurulunca ise evin hanımına seslenildiği şeklinde işlevlere sahiptir. Hemen giriş kapısını açtıktan sonra içerde duvara gömülü dikdörtgen bir oyuk bulunmaktadır. Bunun görevi ise herhangi uzun bir çubuk ile kapıyı içerden kilitlemektir.(Fotoğraf 4. 11)

Fotoğraf 4.11. Demir Tokmaklı Kapı ve iç Kilit Oyuğu

Diğer Rus yapılarından farklı olarak Necati Othan Evi'nde, Baltık mimari yapısının yanında yoğun olarak klasik Türk-Osmanlı evine ait birçok unsur kullanılmıştır. Çünkü Rus evlerinde balkon kısmı küçük ve genelde hafif metal malzemeden yapılmıştı. Ancak bu evde balkonda yoğun olarak ahşap kullanılıp dışa doğru bir cumba ortaya çıkmıştır. Tarihi Rus evleri genel olarak ana caddeye bakacak şekilde konumlandırılmıştır. Bahçe ise evin arka kısmında kalmaktadır. Ancak Necati Othan Evi'nde ise tam tersi bir durum söz konusudur. Ev oldukça geride kalmakta buna karşılık bahçe önde, cadde kenarında yer almaktadır. Bu özellik Türk evlerindeki mahremiyet unsurunu yansıtmaktadır.

Balkon ahşap kalaslar üzerine oturtulmuştur. Aynı zamanda balkondaki destekleyici kalas sayısı alt kata göre daha fazladır. Balkondaki kemerli alınlık ise oldukça süslenmiştir. Balkondaki pencere sayısı alt kata göre daha fazladır. Çerçeveler ise dışa doğru kabartılmıştır. Balkon kısmında tamamen ahşap malzemeden yapılmış bir korkuluk da yer almaktadır.(Fotoğraf 4. 12)

Fotoğraf 4.12. Ahşap ve Süslemeli Balkon

Dikdörtgen bir plana sahip olması daha düzgün bir oda düzeni sağlamıştır. Evin ısıtma ihtiyacı ise ikinci katta yer alan peç sistemi ile sağlanmıştır. Bu sistem Baltık mimari üslubunda yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Duruma göre evlerde birden fazla peç bulunabilmektedir. Peçler çoğunlukla iki duvarın kesişim noktasında yer almaktadır.

Fotoğraf 4.13. Necati Othan Evi Peç Sistemi (Galanka)

Peçlerde çeşitli süslemelere ayrıca önem verilmiştir. Ancak araştırma örneğindeki Necati Othan evindeki peçte daha sade süsleme kullanılmıştır. (Fotoğraf 4. 13) Peçlerdeki süsleme oranı diğer süslemelerde olduğu gibi sosyal statüye göre biçimlenmiştir Bundan dolayı alt gelir grubundaki vatandaşların konutlarında

süslemeye önem verilmezken, resmi konut ya da üst düzey görevi bulunan şahısların konutlarında ise bitkisel, geometrik şekiller ya da kabartmalar daha fazla kullanılmıştır. Peçlerde odun veya kömür yakıldıktan sonra sıcak duman künkler vasıtasıyla neredeyse tüm binayı dolaştıktan sonra dışarı çıkmakta bu ise evin bir bütün olarak ısınmasını sağlamaktadır. (Erdoğan, 2018, s. 199)

Giriş holde ikinci kata çıkan ahşap ve oldukça dar bir merdiven bulunmaktadır. Bu merdiven oldukça dar olup ahşaptan yapılmıştır. Bu merdivende herhangi bir süsleme bulunmamaktadır. Merdivenin korkulukları da ahşaptan yapılmıştır. Aynı zamanda ikinci katın zemini de ahşaptan yapılmıştır. (Fotoğraf 4. 14)

Fotoğraf 4.14. Ahşap Merdiven

Odalar geniş olmasına rağmen kapı boyutları oldukça küçüktür. Pencerele ise dıştan normal görünmesine rağmen içerde oval bir şekilde genişleyen görüntüye sahiptir. Bu oval genişlik içerin daha fazla aydınlanmasını sağlamaktadır.(Fotoğraf 4. 15)

Fotoğraf 4.15. Dışa Doğru Genişleyen Pencereleler

İsmail Beyribey ve Ahmet Ulu Evi

19.yy.da Baltık mimari tarzı ile tek katlı olarak inşa edilmiştir. Yapı 23.06.1988/88 tescil kararı ile koruma altına alınmıştır. (Alp, Yaşlı, & Özdemir, 2009, s. 145) Mesken, Yusufpaşa Mahallesinde yer almaktadır. Ana caddeye göre konumlandırılmış, bahçesi ise arka tarafta kalmaktadır.

Fotoğraf 4.16. İsmail Beyribey ve Ahmet Ulu Evi

Dış cephede sade bir süsleme göze çarpmaktadır. Pencere boyutları en 1,38 cm, boy ise 1,90 cm olarak yapılmıştır. Pencerelelerde malzeme olarak ahşap kullanılmıştır. Pencere çerçevelerinde ise dışa doğru sade sövelere yer verilmiştir. Pencere önlerinde ise dışa doğru açılan çift katmanlı bir mekanizma bulunmaktadır. Bu çift taraflı mekanizma özellikle uzun bir seyahate çıkıldığı zaman kullanılır. Bu sayede daha güvenli bir koruma sağlanmaktadır. Aynı zamanda ağır kış soğukları için yalıtım işlevi de görmekteler. (Fotoğraf 4.16)

Duvarlar ise bölgenin soğuk ikliminden dolayı oldukça kalın yapılmıştır. Ana caddeye bakan bölümde ahşap bir giriş kapısı bulunmaktadır. Bu kapılar dar olmasına rağmen yüksek yapılmıştır. Kullanılan malzeme ise ahşaptır. Kapı üstlerinde herhangi bir süsleme bulunmamaktadır. Kapı girişlerinde dışa doğru ahşaptan yapılmış bir sundurma bulunmaktadır. Ana duvara sabitlenen sundurma, giriş kapısını yağmur ve kar sularından korumaktadır. Giriş kapılarının üst kısmındaki cam bölme, girişteki holü daha fazla aydınlanmaktadır. (Fotoğraf 4. 17)

Fotoğraf 4.17. Giriş Kapısı ve Çörten

Kapı ve pencere kenarlarında ya da duvar bitiminde, çatıdaki yağmur ve kar sularını tahliye etmeye yarayan bir ızgara yani çörten bulunmaktadır. Bu çörtenler çinkodan yapılmıştır ve süslemeli dış görünüşleri ile yapıya estetik bir görüntü vermektedir. Ancak bazı çörtenler ya sökülmüş ya da çeşitli sebepler ile kullanılmaz bir durumdadır. (Fotoğraf 4. 17)

Kapı girişlerinden başka bahçeye açılan bir kapı da bulunmaktadır. Bu kapı kızak veya at arabalarının rahat bir şekilde geçebilmesi için oldukça yüksek yapılmıştır. Kemerli ve süslemeli bir yapıya sahiptir. Her iki tarafa açılabilen ahşap bölümlere sahiptir. Kapının üst kısmında yapıldığı yılı belirten bir kitabe yer almaktadır. Bu geniş kapılar bir ev tarafından kullanılabildiği gibi komşu evler tarafından ortak da kullanılabilmektedir.(Fotoğraf 4. 18)

Fotoğraf 4.18. İsmail Beyribey ve Ahmet Ulu Evi, Bahçe Kapısı

Evin iç bölümünde ise odalar birbirine açılan birkaç tane kapıdan oluşmaktadır. Bu kapılar kanatlı bir yapıya sahiptir ve ahşaptan yapılmıştır. Odalar, tavanın yüksek olmasından dolayı oldukça ferahdır. Odaların tavan bölümü de ahşap malzemenen yapılmıştır. (Fotoğraf 4. 19)

Fotoğraf 4.19 Ahşap ve Yüksek Oda Tavanı

Fotoğraf 4.20 Kapatılmış Bir Peç

Beyribeyler'in evinde bir adet peç bulunmaktadır. Ancak farklı bir ısıtma sistemi kullandıkları için peç, alçı ile kapatılmıştır. Kısmen sade olan peç, evin iki köşesinin kesişim noktasında yer almaktadır. (Fotoğraf 4. 20)

Haşim Arıkan Evi

Yapı, Yusufpaşa Mahallesi'nde bulunmaktadır. 19.yy.da Baltık mimari üslubu ile yapılmıştır. Bir dönem konsolosluk binası olarak kullanılmış ancak daha sonra şahıs mülkiyetine geçmiştir. Yapı 23.06.1988-88 tescil kararı ile tescillenip koruma altına alınmıştır.. (Alp, Yaşlı, & Özdemir, 2009, s. 82) Günümüzde konut olarak kullanılmaktadır.

Yapı iki katlı olarak ve iki farklı renkteki düzgün kesme taşlarından yapılmıştır. Evin pencere sayısı üst katta 10 adet, alt katta da ise 10 adet olmak üzere toplam 20 adettir. İkinci kattaki balkonun döşemesi ahşaptır. Süslemesi ise demir malzemeden yapılmış olan bitkisel motifler ile daha doğal bir görüntüye kavuşmuştur. Balkon aynı zamanda üç cepheye bakmaktadır. Üst katta pencereler ile aynı sırada balkona çıkılan bir kapı bulunmaktadır. (Fotoğraf 4. 21)

Pencereler ise kemerli ve dışa doğru çıkıntı yapan kilit taşları ile süslenmiştir. Dış cephe ise yalancı sütunlar, kartuşlar ile süslenmiş aynı zamanda ön bölümün pahlanması cepheye daha yumuşak bir görüntü kazandırmıştır. (Erdoğan, 2018, s. 108)

Pencerelerin ana malzemesi ahşap malzemeden yapılmıştır. Pencerenin üst bölümünde yer alan kilit taşları ile daha ağır bir görüntü ortaya çıkmıştır. Pencere çerçevelerinde yer alan ahşap bölümler özgün çerçeveler olup herhangi bir işlem görmemiştir.(Fotoğraf 4. 23)

Fotoğraf 4.21. Haşim Arıkan Evi

Özellikle ana caddelere bakan yapılarda korniş, yalancı sütun, söve ve plasterler ile estetik bir görüntü kazandırılmaya çalışılmıştır. (Türkan & Durak, 2016, s. 5) Haşim Arıkan Evi, diğer meskenlere göre oldukça zengin bir süslemeye sahiptir. Eğimli araziden dolayı da binanın cepheleri arasında belli bir kot farkı bulunmaktadır. Kot farkı oldukça iyi bir şekilde kesme taşalar ile telafi edilmiştir.(Fotoğraf 4. 21)

Kapı girişi kilit taşları ile süslenmiştir. Kapı iki tarafa doğru açılmaktadır. Ahşaptan yapılan kapının hem ortasında hem de üst kısmında cam bölme bulunmaktadır. Kapı önünde ise metal konsollara oturtulmuş oldukça uzun bir sundurma bulunmaktadır. Bu sundurmanın malzemesi ise metaldendir. Sundurma çerçevesinde bitkisel motifler kullanılmıştır.(Fotoğraf 4. 22)

Fotoğraf 4.22. Haşim Arıkan Evi Giriş Kapısı

Fotoğraf 4.23. Haşim Arıkan Evi, Pencere Süslemeleri

Tuncer Güvensoy Evi

19.yy'da Baltık mimar tarzı ile yapılmıştır. Cumhuriyetin ilanından sonra bir süre Ticaret Borsası olarak kullanılan taşınmaz, sonrasında şahıs mülkiyetine geçmiştir. (Alp, Yaşlı, & Özdemir, 2009, s. 79) Yapı, Yusufpaşa Mahallesi'nde yer almaktadır.

Fotoğraf 4.24. Tuncer Güvensoy Evi

Yapı tek katlıdır.Ön cephesi yedi adet pencereden oluşan Güvensoy Evi'nin pencerelerinin üst bölümünde ince bir söve yer almaktadır. Alt da ise daha kalın söveler kullanılmıştır. Yapının iki giriş kapısı bulunmaktadır. (Fotoğraf 4. 24)

Yapının ön cephesinde çatıdaki suyu tahliye eden iki çörten bulunmaktadır. Çörtenler metal malzemeden yapılmıştır. Boydan boya yatay bir şekilde uzanan kesik kesik söveler binaya daha hareketli bir görüntü kazandırmıştır.(Fotoğraf 4. 24)

Fotoğraf 4.25. Ana Girişte Yer Alan Saçak ve Alınlıklar

Anı giriş kapısı ahşap malzemeden yapılmış olup ince süslemelere sahiptir. Kapının üstünde ise dört köşe oluşturacak şekilde söveler yer almaktadır. Ana giriş kapısının üst bölümünde dışa doğru çıkıntı yapan metal malzemeden yapılmış ve binaya sabitlenmiş bir saçak bulunmaktadır. Saçak üstünde ana girişi simgeleyen ve bir tanesinin içinde 1890 yazısı olan iki adet kıvrımlı perde deseninde alınlık yer almaktadır. (Fotoğraf 4. 25)

Ana giriş kapısı ile doğrudan binaya geçilirken diğer büyük kapıdan avluya geçilmektedir. Bahçe kapısı tamamen ahşaptan yapılmış iki kanatlı bir mekanizmaya sahiptir. Bina cephesinin bitiminde yer almaktadır. (Fotoğraf 4.26) Avlu kapısının üstünde üçgen motifli bir alınlık yer almakta olup içerisinde papatya motifli bir rozet kullanılıp üçgen bir taç ile bitirilmiştir. (Türkan, 2017, s. 161)

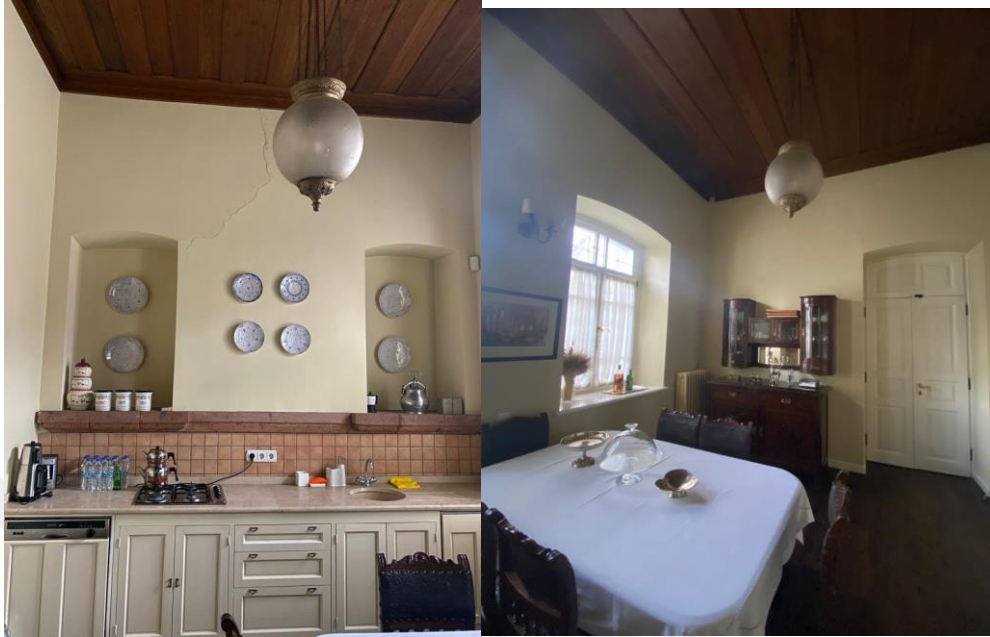
Fotoğraf 4.26. Güvensoy Evi, Avlu Girişi ve Arka Çıkış Bölümleri

Fotoğraf 4.27. Oturma Odası

Evin iç bölümleri iç içe açılan kapılardan oluşmaktadır. Bu kapılar ahşap olup iki tarafa açılmaktadır. Tavan oldukça yüksekte bulunmakta ve ahşap malzemedendir. Zemin bölümü de tamamen ahşaptır. Duvarlar içinde genişçe nişler yer almaktadır. Bu nişler bir raf işlevi görmektedir.(Fotoğraf 4. 27) Mutfak bölümünde de nişler yer almaktadır. Nişlerin alt bölümünde ağır bir görüntü oluşturan kalın şeritler

yer alır. Mutfakta bir pencere yer almaktadır. Bu pencere aydınlatma için oldukça yeterlidir. Tavan ve zemin tamamen ahşap malzemeden yapılmıştır.(Fotoğraf 4. 28)

Fotoğraf 4.28. Mutfakta Bulunan Nişler

Fotoğraf 4.29. Güvensoy Evi Avlu ve Bahçe bölümü

Avlu bölümünde iki giriş kapısı bulunmaktadır. Ayrıca üç adet çörten yer almaktadır. Pencereleler ise toplamda beş adet olup bir tanesi daha dar bir yer kaplamaktadır. Bu pencerelerde herhangi bir süsleme bulunmamaktadır. Sadece pencerelerin ön taraflarına demir korumalar eklenmiştir. Bu demir korumalar diğer

Rus evlerinde bulunmamaktadır. Bunların yapıya sonradan eklendiği tahmin edilmektedir. Avlu önü, dört kalas üzerine oturtulmuş oldukça uzun bir saçak kısmına sahiptir ve ahşap malzemeden yapılmıştır. Saçağın ön kısımları bitkisel motifler ile süslenmiştir. (Fotoğraf 4. 29) Avluda etrafı söveler ile çevrili bir çeşme de yer almaktadır. (Fotoğraf 4. 30)

Fotoğraf 4.30. Çeşme

Yapının peç kısmı kapatılıp modern bir şömine yapılmıştır. Günümüzde ısınma ihtiyacı ise sonradan eklenen kalorifer ile sağlanmaktadır. Şöminenin hemen kenarında dikey bir niş yer almaktadır.(Fotoğraf 4.31)

Fotoğraf 4.31. Yapıya Sonradan Eklenen Şömine

Güvensoy Evi'nin alt kısmında bir bodrum da yer almaktadır. Bu bodrum, hem bir sığınak hem de çeşitli eşyaların saklanması sağlayan kiler işlevine sahiptir. Günümüzde bodrum kısmı sağlam ve işlevseldir.

Güvensoy Evi, Baltık mimarisinin birçok unsurunu bir arada toplayan oldukça önemli bir örnektir. Diğer meskenlere göre daha fazla özen gösterilip süslenmiştir. Konut olarak kullanılan Güvensoy Evi, oldukça dikkatli bir şekilde kullanılmakta ve belli aralıklarla evin bakımları da yapılmaktadır.

Resul Yıldız Evi

19. yy.da Baltık mimari tarzı ile yapılmıştır. 23.06.1988 tarihinde tescillenmiştir. (Özdemir vd., 2009, s. 128) Yapı, Yusufpaşa Mahallesi'nde Gazi Ahmet Muhatar Paşa caddesinde yer almaktadır. Günümüzde konut olarak kullanılmaktadır.

Fotoğraf 4.32. Resul Yıldız Evi

Resul Yıldız Evi, iki katlı ve dikdörtgen bir plana sahiptir. Eğimden dolayı binanın cepheleri arasında kot farkı bulunmaktadır. İki tane giriş kapısı bulunmaktadır. Birinci giriş kapısı doğrudan binaya giriş yapmaktadır. Ahşap malzemeden yapılmıştır. Üstünde ise cam bölme yer almaktadır. Kapı çerçevesi söve ve kilit taşları ile süslenmiştir. Ana giriş kapısının üstünde metal malzemeden yapılmış ve binaya sabitlenmiş saçak yer almaktadır. (Fotoğraf 4. 32) Daha büyük olan kapı da ahşap

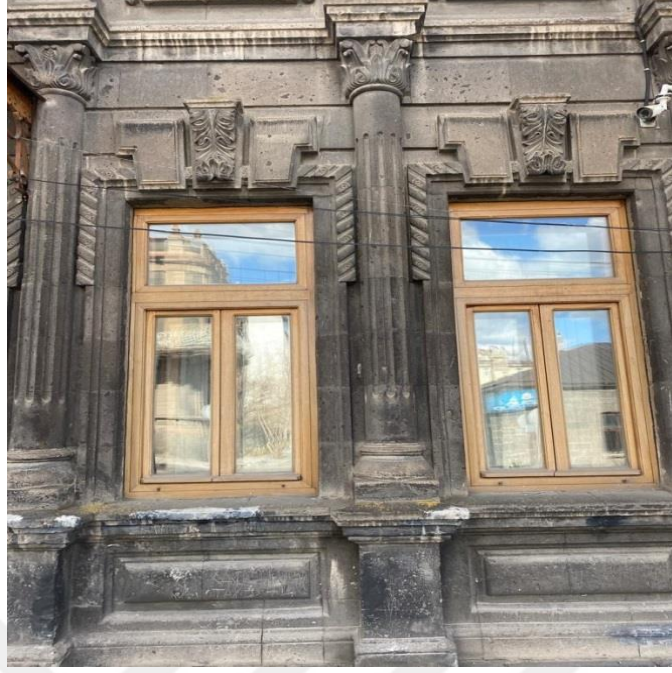
malzemeden yapılmış olup desenli bir kemere sahiptir. Kemerin üst bölümünde desenli sütun başlığı bulunmaktadır.(Fotoğraf 4. 33)

Fotoğraf 4.33. Resul Yıldız Evi, Avlu Kapısı ve Çörten

Üst katta yer alan balkon sonradan işlem görmüştür. Balkonun zemini ahşap, korkulukları ise metal malzemeden yapılmış bitkisel motifler ile süslenmiştir. Balkon bölümüne girişi sağlayan ahşap bir kapı yer alır. Bina geniş olduğu için çatıda iki adet metal çörten bulunmaktadır. (Fotoğraf 4. 32)

Binada dikkat çeken mimari unsurlardan bir tanesi de gömme plasterler (ayaklar) veya sütunlardır. Alt katta dört, üst katta ise altı adet olmak üzere toplam on bir pencere bulunmaktadır. Pencere kenarları da kapı girişleri gibi süslemelerden oluşup gömme sütunlara sahiptir. Bu sütunlar ile kapı ve pencereler vurgulanmıştır. (Fotoğraf 4. 34)

Fotoğraf 4.34. İşlemeli Pencere Kenarları ve Plasterler

Plaster sütunlar, ana taşıyıcı unsur değildir, daha çok estetik bir görüntü sağlamak için binaya eklenmişlerdir. Dor ve İyon düzeninde olan bu plasterler, cepheleri eşit parçalara ayırmakta olup Rönesans Dönemi anlaşılabilirlik ilkesinin 19.yy Kars yapılarında Neoklasik üslupta uygulanmış biçimidir. Bu sayede cephelere hareketlilik ve denge kazandırılmıştır. (Gündoğdu N. T., 2005, s. 136)

Tarihi Kars evleri her yönüyle zengin bir kültürel çeşitlilik arz etmektedir. Çünkü sadece Osmanlı, Rus veya Cumhuriyet Dönemlerinin etkisi olmayıp Avrupa'nın, Afrika'nın ve Kafkaslar'ın izleri de görülmektedir. Bunun sonucunda Kars yapılarında klasik Rönesans üslubuna ek olarak Neoklasik, Neogotik, Barok ve Ampir üslup ile Anadolu'da imar gören ilk şehir özelliği ile Doğulu geleneklerden hızlıca uzaklaşan bir şehir görünümüne sahiptir. (Gündoğdu H. , 2010, s. 87) Bu evler tarih ve coğrafyanın etkisi ile yoğrulmuş birer şaheserdirler. Bu evlerin yapısının değişmesinde coğrafyanın etkisi kadar bölgede yaşanan siyasal değişimlerin etkisi de oldukça büyüktür.

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. GASTRONOMİ KÜLTÜRÜ

5.1. Gastronomi Kültürü

Beslenme, Baysal'a (1993) göre," İnsanın büyüme, gelişme, sağlıklı ve üretken olarak uzun süre yaşaması için gerekli olan öğeleri alıp vücudunda kullanabilmesidir." (s.3) İnsanın yaşaması için beslenme gerekli olan bir faaliyettir. İnsan hayatının devamı ve vücudunun sağlıklı kalabilmesi için çeşitli protein, vitamin ve minerallere ihtiyaç vardır, bu ihtiyaçların karşılanması için geliştirilen tüm yöntemler, tarifler, yemek kültürü içerisinde değerlendirilmektedir. (Kayserili, 2011, s. 136)

İlk insanların beslenme alışkanlıkları hakkında elimizde net bulgular yoktur. Çoğu ürünün çabuk bozulması, bunun en önemli sebebidir. Ancak dolaylı olarak insanların avlamış olduğu hayvanların kemikleri, insanların yapmış olduğu çeşitli kap ve malzemeler bilgi vermektedir. (Beardsworth & Keil, 2011, s. 30)

İnsanoğlu, temel fizyolojik bir ihtiyaç olan beslenme için tüm sınırlarını zorlamıştır. İlk zamanlarda çevrede bulunan birçok yabancı bitkiyi, yabani hayvanı beslenme kaynağı olarak kullanmıştır. Ancak özellikle çevrede bulunan yabancı bitkiler arasında insan sağlığına zarar veren bitkiler de yer almıştır. Bu bitkileri süreç içerisinde deneme yanılma ile ayırt edebilmiştir. Günümüzde hâlâ bazı bitkiler zehirli olduğu için tüketilmemektedir.

İnsanların bitkileri evcilleştirme süreci oldukça uzun ve zorlu olmuştur. Çünkü bazı bitkilerde zehir de bulunmaktadır. Örneğin yaban bademinde insanı öldürecek kadar siyanür vardır. Bu insanlar, rahat bir şekilde tükettiğimiz ürünleri nasıl evcilleştirdiler? Bu basit bir işlem değildir. Günümüzde laboratuvarlarda gelişmiş teknolojiler sayesinde ürünlerin genleriyle oynanmaktadır. Bazı ürünler modern teknolojiye rağmen tam olarak evcilleştirilmemiştir. Bitkiler, insanlar tarafından yaklaşık olarak 10.000 yıldır kültür altına alınmıştır. Örneğin M.Ö 8000 yılında bezelye, M.Ö 4000 yılına kadar da zeytin evcilleştirildi. İnsanoğlu bunun gibi birçok ürünü farkında olmadan evcilleştirdi. Yabani bitkileri tüketen insanoğlunun midesi ve bağırsakları, adeta bir laboratuvar gibi sindirilmeyen tohumları başka bölgelere taşıyarak ilk çiftçiler oldu. (Diamond, 2018, s. 128-130)

Beslenme kavramı insanlık tarihi kadar eskidir. İnsanlık geliştikçe ve yer deðiřtirdikçe beslenme kaynaklarını çeşitlendirmiştir. Beslenme kaynaklarının bu kadar çeşitlenmesinin temel sebebi göç, savaş, iklim şartlarının deðiřmesi, ve teknolojinin hızlı bir şekilde gelişmesidir.

Gastronomi kavramı Yunanca bir sözcük olup mide kanunu anlamına gelir. Bu kelime ilk olarak Archestratus'a ait olduğu bilinin bir kitapta geçmektedir. Bir şiir olan bu eserin ismi de *gastronomidir*. (Algün, 2016, s. 5) Bu kavram günümüzde sosyal medyanın gelişip çeşitlenmesi ile daha popüler bir duruma geldi. Sosyal medya tüm ülkelerin mutfağını tek bir mutfak haline getirdi. Kars'ta oturan bir kişi Hindistan'ın Bombay şehrine ait bir yemeği Youtube üzerinden rahatlıkla yapabilmektedir. Veya Türk dönerini ABD'de bulunan biri rahat bir şekilde hazırlayabilmektedir. İletişim araçları ile küresel bir mutfak kavramı ortaya çıktı.

İlk zamanlarda insanlar yemek kavramını fizyolojik bir ihtiyacın gereği olan beslenme için yaparken günümüzde beslenme kavramı fizyolojik bir faaliyetin yanında reklam yapma, müşteriyi ikna etme, tarifini yayma gibi birçok amaç için de kullanılmaktadır. Yemek kavramı da küresel ticaretin en önemli aracı haline geldi. Burger King, McDonald's, KFC, gibi küresel şirketler ile mutfaklar arasındaki duvarlar ortadan kalkmıştır. Bazı bölgelerde bu tür marka yemekleri yerel yemeklerin unutulup ortadan kalkmasına sebep olmuştur.

Yemek, sadece bedenin sağlıklı kalması ya da hayatın devamı için gerekli olan bir faaliyet değildir. Yemeğin yapımı için gerekli malzemenin temininden bu yemeğin yapılması için geçen tüm aşamalar yemek kültürünün en önemli özellikleridir. Hatta yemek yapıldıktan sonra yemeğin nasıl nerede yeneceği dinsel motiflere göre, kişilerin sosyal statülerine göre de değişmektedir. Yemek kısaca toplumsal bir olaydır. (Beşirli, 2022, s. 168)

Türk mutfağı, dünyanın en zengin ilk üç mutfağı arasında yer almaktadır. Türk mutfağının bu kadar zengin olmasında gıdaların çok çeşitli olmasının yanı sıra eski bir tarihe sahip olması da önemli bir etkidir. (Talas, 2005) Türk kültüründe yemek başlı başına önemli bir olgudur. Yemek, ailenin sosyal statüsünü belirlediği için yemeklere özel bir önem verilmektedir. şartlar el verdiği sürece herkes yemek sofralarına elinden gelen özeni göstermektedir. Bazı evlerde yemek için birçok gıdanın saklandığı kiler

adını verilen özel bölmeler yapılmaktadır. Bu yapıların varlığı misafir sayısının fazla olma durumlarına karşı tedbirli olmanın bir gereğidir. Bazı yemekler için akşamdan hazırlıklar yapılır.

Türkler Asyalı topluluk olarak zengin bir mutfak kültürüne sahiptirler. Farklı coğrafyaların farklı ürünlerini kendi pişirme yöntemleri ile kozmopolitik bir yemek kültürü oluşturmuşlardır. Bu yemek kültürü de bölgeden bölgeye hatta ilden ile değişmesine rağmen öz olarak birçok ortak özelliğe sahiptir. (Tezcan, 2000, s. 12-13)

Türk kültüründe yemek aynı zaman da dostluğun da önemli bir göstergesidir. Bazen uzaktan gelen bir misafir için canlı bir hayvan hemen oracıkta yemeğe hazır hale getirilip misafirin en iyi şekilde ağırlanması sağlanır. Yemek güvenin de bir göstergesidir. Yemek yenilen aileye karşı düşmanlık beslenmez, yemek ile ailenin tüm değerli eşyaları güvende sayılır. Hiç zarara uğramaz. Türk yemeği her yönüyle tam bir güven ortamı oluşturur.

Türk yemek kültürü, toplum olma bilincinin en iyi ortaya çıktığı ortamdır. Toplu yemekler spordan sanata sanattan siyasete kadar birçok konun konuşulduğu yerlerdir. Bu sayede toplumsal bilinç sağlamlaşır, kişi kendini rahat bir şekilde ifade ettiği için de toplumun bir üyesi olduğunu idrak eder.

Türk yemeklerinde din faktörü de belirleyicidir. Örneğin domuz etine ait herhangi bir malzeme bulunmaz. Besmele ile kesilmeyen hayvanın eti yenilmez. Veya yemeğe besmele ile başlanıp sağ elle yemek, önemli kurallardandır. Dini faktörün yanın da örfü kurallar da bazı bölgeler için geçerli olmasa da bazı yerlerde hâlâ geçerlidir. Mesela aile büyüğünden önce yemeğe başlanmaz, kadın ayrı bir masada yemek yer, sofraya saygıdan ötürü yüksekte oturularak yemek yenmez. Ancak modern görünmek, dışlanmamak gibi sebeplerden dolayı çoğu yerde bu kurallar uygulanmaz hatta bu kurallara uyan insanlar yadırganır.

Türk yemeğinde en çok tüketilen et ve ekmektir. Özellikle ekmeğin hemen hemen her yemeğin yanında yer almaktadır. Et yemekleri ile soğan, domates, biber gibi sebzelerin kullanımı oldukça yaygındır. (Kayserili, 2011, s. 244)

Türk mutfak kültüründe özellikle Selçuklular kendilerine has bir mutfak kültürü oluşturmuşlardır. Örneğin iki tane öğün bulunmaktadır. Birinci öğün yani sabah öğününde tok tutan yiyecekler yenirken akşam öğününde ise çeşitlilik

artmaktadır. Selçuklularda et, un ve yağ temel gıda maddeleri olarak kabul edilmektedir (Güler, 2010, s. 25)

5.2. Kars'ın Gastronomi Kültürünün Temel Özellikleri

Kars ve çevresi zengin bir yemek kültürüne sahiptir. Bu zengin yemek kültürünün oluşmasında çevre illerle ve komşu ülkelerle girmiş olduğu etkileşimin de önemli bir yeri vardır. Bölgenin sahip olduğu iklim ve diğer coğrafi şartlar da yemek kültürü üzerinde etkili olmuştur. Yoğun olarak etli ve yağlı yiyecekler tercih edilmektedir. Sebze katılan yemekler oldukça azdır. Sebze tarzı yemeklerin olmamasının temel sebebi sert karasal iklimde sebzenin yetişmemesidir. Et katılmayan bir yemek neredeyse yoktur. Aşırı et tüketimi ise çeşitli sağlık sorunlarının erken yaşlarda ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Örneğin son zamanlarda bölge insanlarında aşırı et ve protein tüketiminden dolayı gut hastalığı ortaya çıkmıştır.

Zeytin yağı, bitkisel ve sağlıklı bir yağ olmasına rağmen salata dışında ana yemeklerde genelde kullanılmaz. Bunun yerine hayvancılık faaliyetlerine bağlı olarak üretilen sarı yağ tüketilir. Sarı yağ, üç öğünde de tüketilmektedir. Ancak yöre halkı bu yağın sağlıksız olması bir tarafa kendilerine güç, kuvvet verdiğine inanmaktalar. Sarı yağın tüketimi kolesterolü tetiklemektedir

Kars mutfak kültürü ile ilgili verilen ilk bilgi Hz. Nuh ile ilgilidir. Büyük tufandan sonra Ağrı Dağı'na oturan Nuh'un gemisinden inen Nuh Nebi ve oğulları Iğdır'ın güneyinde Sürmele şehrini inşa ederler. Ve gemide kalan son yiyecekleri karıştırarak yapmış oldukları aşure, aynı zamanda Kars yemek kültürünün ilk örneğidir. Kars yöresinde yapılan aşure, Kafkasya, İran ve Anadolu'nun diğer bölgelerinde yapılan aşureden oldukça farklıdır. Çünkü şeker yerine üzüm, kayısı ve incir gibi ürünler kullanılır. (Belli & Belli, 2012, s. 41)

Yöre beslenmesinde unlu mamuller önemli bir yer tutar. İklim şartlarından dolayı birçok ürünün kışın olmamasından dolayı turşu yapımına ağırlık verilmiştir. Özellikle işgal dönemindeki değişimler yemek kültürüne de yansımıştır. Örneğin kartol yani patates bu dönemde bölgede yoğunluk kazanmıştır. Yine Malakanların kapusta dedikleri turşu önemli bir gıda maddesidir. (Anonim, 1999, s. 227)

Bölgede büyükbaş hayvancılık yaygın olduğu için birçok öğünde süt ve süt ürünleri de yoğun bir şekilde tüketilmektedir. En çok bilinen süt ürünleri eski kaşar,

taze kaşar, civil peyniri, lor, Kars gravyeri, dil peyniri, göğermiş peynir, tulum peyniri ve örgü peynirdir. Bu peynir türleri kentin bir markası haline gelmiş olup hediye olarak sıkça başka illere gönderilir. Aynı zamanda misafir geldiği zaman ana yemeğin yanında peynir türleri de yer almaktadır. Bu peynir türleri arasında en popüler olan ise kaşar peynirleridir.

Fotoğraf 5.1. Dinlendirilen Taze Kaşarlar

Kaşar sözcüğünün ilk nerede ve kimler tarafından kullanıldığına yönelik farklı görüşler mevcuttur. Kimine göre Latince *coerceo* sözcüğünden gelirken bazılarına göre Musevi inancında yenilmesinde bir sakınca olmayan *cacher* (kaşer) sözcüğünden gelmiştir. İlk olarak Selanik'te yapıldığı bilinen bu peynir grubunun ana merkezi Balkan ülkeleri ile İtalya'dır. (Aydemir, 2010, s. 3)

Kars'ta kaşar yapımının tarihi oldukça eskidir. İlk üretim Kümbetli köyünde 1926 yılında Fehmi Bey, Bünyamin, Nesim, Nigalay ve Nuri isimli ustalar tarafından yapılmıştır. (Çetinkaya, 2022, s. 148) O yıllardan günümüze kadar kaşar yapımı teknik olarak birçok değişikliğe uğramıştır. Kars kaşarı Kafkas Üniversitesi Rektörlüğü tarafından 14.02.2014 tarihinde Türk Paten ve Marka Kurumuna coğrafi işaret olarak kabul edilmesi için başvuru yapılmıştır. Başvuru, 11.03.2015 tarih ve 29292 sayılı Resmi Gazetede ilan edilmiştir. 555 sayılı Coğrafi İşaretlerin Korunması Hakkındaki

Kanun Hükümünde Kararname'nin 12'nci maddesi gereğince 14.02.2014 tarihinden itibaren geçerli olmak üzere tescil edilmiştir. (www.turkpatent.gov.tr, 2023)

Kaşar peyniri eski ve taze kaşar olarak ikiye ayrılır. Bu iki kaşar türünün yapımı oldukça zahmetlidir. Öncelikle çevre köylerden bol miktarda süt toplanmaktadır. Özellikle mayıs, haziran aylarındaki süt, bol ve lezzetli olduğu için bu dönemde kaşar yapımına ağırlık verilir. Toplanan sütlerin pastörize olması için sütler makinelerden geçirilir. Bu işlemden sonra süt mayası ile mayalanır. Yaklaşık 4-5 saat dinlendikten sonra uzun kepeçler ile iyice karıştırılır. Daha sonra şandıra adı verilen geniş kazanın içine boşaltılır. İçerisindeki suyun çıkması için üstüne 600 kg. baskı uygulanır. Su çıktıkça beyaz peynir haline gelir. Bu peynirler doğrama makinasında doğranır. Doğranan peynirler haşlamaya gönderilip 90 derece suda haşlandıktan sonra kaşar için hazırlanan kalıplara dökülür. (Fotoğraf 5. 2) Kalıba dökme işlemi bittikten sonra birkaç ay bekletilip tüketime hazır duruma gelir. Eski kaşar olabilmesi için beş adet kaşar üst üste konulup yün torbalarda depoda 6 ay veya daha lezzetli olabilmesi için daha fazla bir süre bekletilir. Kaşarların beş adet halinde üst üste olması kaşarların birbiri ile teması sonucu eğer orantısız bir tuz oranı varsa bu kaşarlar arasında eşit olarak emilmesini sağlar.

Fotoğraf 5.2. Kalıplara Dökülmüş Taze Kaşar

Özellikle koyun sütünün kullanıldığı dönemlerde Kars kaşarı 2-3 yıl saklanabiliyordu. Ancak küçükbaş hayvan sayısının azalması ile 1995'ten itibaren inek sütü kullanılmaktadır. İnek sütü de usta ellerde işlendiği için ilk zamanlardaki

lezzetini korumaktadır. Kaliteli bir Kars kaşarının dış katmanı ince ve sarı bir katmandan oluşmalıdır. İç kısmı ise krem sarı renkte ve gözeneksiz olmalıdır. Ne kadar bekletilirse rengi koyulaşıp *aroması* da oturmaktadır. (Onur & Biber, 2019, s. 203)

Kars'ta üretilen diğer önemli bir peynir türü de gravyer peyniridir. Kars gravyer peynirinin üretimi 1905 yılında Rusların İsviçre'den getirmiş oldukları Alman peynir ustaları ile başlamış olup zamanla yöredeki yerli ustalar bu peynirin yapımını öğrenmişlerdir. 1905 yılından itibaren gravyer peynirinin üretildiği zavot adı verilen 32 tane işletme Kars ve Ardahan çevrelerinde açılmıştır. Bu işletmelerin 19 tanesi Kars sınırları içerisinde yer almaktaydı. Sonradan Rusların bölgeyi terk etmesi ile işletmelerin faaliyeti sona ermiştir. Ancak bu ustaların yanında yetişin Türk ustalar gravyer peynirinin üretimini geçmişten günümüze kadar devam ettirmişlerdir. (Çetinkaya, 2022, s. 148)

Fotoğraf 5.3. Gravyer Peyniri

Özellikle gravyer peynirinin ana merkezi Boğatepe köyüdür. Bu köy 93 Harbi sonrasında Ruslar tarafından bölgeye yerleşen Malakanlara yayla olarak verilmiştir. David Moser adlı İsviçreli gezginin bölgede yapmış olduğu gezi sonrasında buranın süt ürünleri üretimi için uygun olduğunu gördükten sonra bir tane zavot yani fabrika kurmuştur. Zamanla bölgedeki zavot sayısının artması ile köye Zavotlar köyü

denilmiştir. Zavotlar köyünün ismi 1936 yılında Büyükboğa Tepe'ye bağlı olarak değiştirilip Boğatepe köyü olarak adlandırılmıştır. (Atış & Çelikoğlu, 2017)

Boğatepe Köyü, Kars'a 40 km uzaklıkta olup Allahuekber Dağlarının kuzey eteklerinde yer almaktadır. 1950'ye kadar Göle ilçesine bağlı bir köy iken Ardahan'ın il olması ile Kars Merkez ilçeye bağlanmıştır. Yaklaşık 2200 m yükseklikte bulunan yaylaların sahip olduğu zengin bitki örtüsü mera hayvancılığı için uygun şartlar oluşturmuştur. Bu hayvanlardan elde edilen taze sütler ise gravyer peynirinin ana hammaddesini sağlamaktadır. (Arınç, 2018, s. 8)

Kars kaşar peynirinin üretimine birçok faktör etki etmektedir. Özellikle üretimi, iklim koşullarına, arz ve talep dengelerine göre değişmektedir. Kars, kaşar imalatında Türkiye'de sayılı iller arasında yer almaktadır. İldeki en büyük üretim, Merkez ilçe ve bazı çevre köylerde yapılmaktadır. Kars Organize Sanayi Bölgesi bu anlamda oldukça donanımlı birçok işletmeye sahiptir. Üretilen kaşarın yaklaşık % 35'i il dışına pazarlanırken %65'i ise il merkezinde ve çevre ilçelerde çeşitli şekillerde pazarlanmaktadır. (Demir M. , 2016, s. 71-72)

Kars kaşarı, çevre illerde bir marka durumuna gelmiştir. Kars denilince kazdan hemen sonra Kars kaşarı akla gelmektedir. Doğu Ekspresinin de etkisiyle son zamanlarda kente olan ilginin artması ile Kars kaşarına olan talep de giderek artmıştır. Turistlerin kenti gezme rotalarında mutlaka birkaç tane kaşar dükkânı da yer almaktadır. Hem hediyelik, hem tüketmek amaçlı bazen de tat merakından dolayı satın alınmaktadır. Bu yoğun talep ile üretim bazen orantılı olmamaktadır. Özellikle mera hayvancılığının iklim koşullarına bağlı olması çeşitli dönemlerde süt üretiminin düşmesi, kaşar üretiminde de düşüşe sebep olmaktadır. Bu durum kaşar fiyatları üzerinde hemen etkili olmaktadır. Çünkü kaşar peyniri sadece çevre illere satılmayıp aynı zamanda yerel pazarlarda da oldukça fazla miktarda satılmaktadır. Kaşara olan talebin artması ile bazen kalitede de düşmeler yaşanmaktadır. Bu sebeple süt ihtiyacının daha modern bir şekilde yapılacak hayvancılık faaliyetleri ile giderilmesi gerekmektedir. Çünkü mera hayvancılığında hayvanların süt verimi oldukça düşüktür. Süt verimleri de iklime bağımlı olduğu için üretimde dalgalanma yaşanmaktadır.

Kars'ta peynir ile tüketilen diğer bir ürün ise sarı yağdır. Bu yağ özellikle mayıs ayında yapılan tereyağının eritilmesi ile elde edilir. Bu yağın en önemli özelliği ise

uzun süre bozulmadan saklanabilmesidir. Sarı yağın yörede tüketimi oldukça fazladır. Ana yemeklerde, kahvaltıda ve ara öğünlerde de sıkça kullanılmaktadır.

Fotoğraf 5.4. Sarı Yağ

Kars yemek kültürünün son ana üçlemesi ise Kars balıdır. Kaşar, yağ ve bal özellikle Kars kahvaltısının vazgeçilmez unsurlarıdır. Kars balını anlamak için bölgede yapılan arıcılık faaliyetlerine göz atmak gerekir.

Ülkemiz zengin bir flora topluluğuna sahiptir. Bu zenginlik arıcılığın gelişmesini sağlamıştır. Tüm coğrafi bölgelerimizde arıcılık yapılmaktadır. Sert karasal iklimin hâkim olduğu alanlarda bu faaliyet gezici arıcılık şeklinde yapılmaktadır. Gezici arıcılıkta alçak ve sıcak bölgelerden ilkbahardan yaz döneminin sonuna kadar kovanlar yüksek ve soğuk bölgelere getirilir. Kovanlar havaların soğuması ve bitki örtüsünün kuruması ile tekrar alçak ve sıcak bölgelere götürülür. Erzurum ve Kars çevresinde gezici arıcılık oldukça yaygındır. (Doğanay & Çavuş, 2013, s. 201)

Kars ilinde arıcılık faaliyetleri oldukça yoğun bir şekilde yapılmaktadır. Bunun temel sebebi bölgenin bitki örtüsünün oldukça zengin olmasıdır. Özellikle geven,

kekik gibi yabani bitkiler ile yonca, korunga gibi evcil bitkilerin bir arada bulunması balların kalitesini ve çeşidini artırmaktadır. Ancak bölgede yapılan büyükbaş mera hayvancılığı bitki örtüsünün hızlıca tükenmesine sebep olduğu için arıcılığı olumsuz etkilemektedir. (Demir M. , 2015, s. 218)

Fotoğraf 5.5. Kars'ın Zengin Florası, Subatan Yolu

Kars'ta arıcılık faaliyetleri coğrafi çevreye göre değişmektedir. Dağpınar yaylası gibi ortalama 2000 m olan bölgelerde haziran ayında arıcılık başlarken Kağızman gibi alçak bölgelerde ise nisan ve mayıs gibi başlamaktadır. Bu aylarda sadece Kars'ta yaşayanlar arıcılık yapmaz. Aynı zamanda çevre illerden hatta Ordu gibi uzak illerden de arıcılar bölgeye gelmektedir. Arıcılık süresi de yükselti, sıcaklık ve bitki örüsünün varlığına göre değişmektedir. Kars yaylalarından elde edilen bal oldukça lezzetlidir. Diğer illerin ballarından ayırt edilebilmektedir. Kaz ve kaşarda olduğu gibi çeşitli zamanlarda arz talep dengesi sağlanamadığı için ballarda kalite düşmektedir. Bundan dolayı Tarım İl Müdürlüğü bu konuda gerekli önlemleri almalıdır. Çünkü kentin coğrafi işaretlerinden biri de Kars balıdır. Bu bal 6769 sayılı Sınai Mülkiyet Kanunu kapsamında 23.12.2016 tarihinden itibaren korunmak üzere

10.08.2018 tarihinde tescil edilmiştir. Tescil ettiren kurum ise Kars İli Arı Yetiştiricileri Birliğidir. (www.turkpatent.gov.tr/)

Kars balı zengin bitki örtüsünden dolayı bir şifa kaynağıdır. Kentin marka ürünleri arasında yer almaktadır. Yöre halkının temel ekonomik ve geçim kaynakları arasında yer almaktadır. Özellikle arıcılık ile uğraşan çiftçilere kredi desteklerinin artması ile yoğun bir talep yaşanmaktadır. Arıcılık faaliyeti, peynir ve kaz yetiştiriciliği ile bölge ekonomisine katkı sağlamaktadır.

Fotoğraf 5.6. Kars Susuz İncesu Köyü Arı Kovanları

Tablo 5.1. Başlıca Geleneksel Kars Yemekleri

Geleneksel Kars Yemekleri						
Aşlar	Turşular	Pilavlar	Unlu Yemekler	Etli Yemekler	Tatlılar	Etsiz Yemekler
Katığ Aşı	Çaşır Turşusu	Bulgur Pilavı	Bişi	Sac Kavurma	Sütlü Aş	Çaşır Kavurması
Bulgurlu Kaz Aşı	Çiriş Turşusu	Tavuklu Pilav	Hengel	Et Kavurma	Kaysefa	Kazayağı Kavurması
Kaz Paça (Şil Aşı)	Karışık Turşu	Keklik Etli Pilav	Katmer	Patatesli Kaz Yahni	Maçlı Helva	Cılbır
Erişte Aşı (KesmeAşı)	Kazayağı Turşusu	Kuzu Etli Pilav	Kaz Börek	Kaz Etli Helise Yemeği	Hasude	Haşıl
Hörre	Kekire Turşusu	Kavurmalı Pilav	Kaz Yağlı Gözleme	Kaz Buğulama	Pekmezli Helva	Kayganak
Süt Hörresi	Kenger Turşusu	Karınlı Pilav	Kaz Lokma	Kaz Ciğeri	Ağuz	
Evelik Aşı	Kocabaş Turşusu	Cızdıklı Pilav		Tandır Kaz Çekmesi	Pestil Kavurması	
Kelecoş	Lahana Turşusu	Mantarlı Pilav		Kaz Hengeli	Kalburab astı	
Ayran Aşı		Köy Pilavı		Kaz Etli Kelecoş	Aşure	
Kuşekmeği Aşı		Kengerli Pilav		Bozbaş (Piti)		
Perzana		Çirişli Pilav		Pörtletme		
Sabah Aşı		Evelikli Pilav		Poç		
Paça		Kükü Pılan		Cızdık		

Kaynak: (Belli O. , 2019)

5.2.1. Etli Yemekler

Kaz Yemeği

Ani antik kenti kazılarında bulunan M.Ö 2000 yıllarına ait olduğu bilinen bir çömlek parçası üzerindeki kaz motifi, kazın bölge için oldukça köklü bir geçmişe sahip olduğunun en önemli göstergesidir. Aynı zamanda Kars'ın kızı kazdır, ifadesi kazın yöre için ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. (Diker & Deniz, 2017, s. 196)

Kaz yemeği Kars yemek kültürünün adeta sembolüdür. Kars denilince akla gelen ilk yemek kaz yemeğidir. Misafir varsa onlar için hazırlanacak ilk yemek kaz yemeğidir. Yabancı turistlerin Kars'a geldiği zaman yedikleri ilk yemek genellikle kaz eti olmaktadır. Yağ oranı yüksek olduğu için daha çok kış mevsiminde tüketilmesi

tavsiye edilmektedir. Çünkü yazın sıcak havada kaz etinin yenilmesi çeşitli rahatsızlıklar oluşturabilir.

Kaz eti, kolesterol oranı düşük buna karşılık protein oranı yüksek olduğu için yöre halkının soğuk kış şartlarına uyumunu artırmaktadır. Kazın sadece eti değil aynı zamanda ciğeri, yağı, taşlıkları ve tüyü kullanılmaktadır. Özellikle kaz yağı birçok alanda kullanılmaktadır. Örneğin kaz yağından yapılan çorbalar, pilavlar, sulu patates oldukça lezzetlidir. Tataristan Türklerinde birçok hamur işi kaz yağından yapıldığı gibi Kars'ta da kete, börek ve helvada kaz yağı kullanılır. Ayrıca kaz yağının romatizma ağrılarına, soğuktan oluşan yaralara, umarsız birçok hastalığa da iyi geldiği bilinmektedir. (Belli & Belli, 2012, s. 59)

Fotoğraf 5.7. Kaz Yağı

Kaz, genel olarak sonbaharda kesilir. Kesilen kazın tüylerinin daha kolay yolunabilmesi için sıcak suda bekletilir. Tüy yolma işleminden sonra tüyleri değerli olduğu için saklanır. Kazın üzerindeki istenmeyen küçük tüyler ise geven otunun ateşinde yakılır. Bu işleme tıruzlama adı verilmektedir. İç organları ise özenle ana gövdeden kesilip ayrılır. Ana gövde ise sıcak ve soğuk suda iyice yıkanmaktadır. Daha sonra birkaç gün bekletilen kaz tuzlanmaktadır. Tuzunu iyice emen kaz, kurutulması için tavanlara asılmaktadır. Özellikle kışın dışarda soğuk havada birkaç ay bekletilebilir. Bu süre içerisinde kazın lezzeti daha da artmaktadır.

Fotoğraf 5.8. Kurutulmuş Kazlar

Yemeği için önceden kurutulmuş kaz, ılık suda bekletilip bu sayede kazın etindeki tuz ayrılmaktadır. Sonrasında kaz, yaklaşık iki saat iyice haşlanır. Suyu ile bulgur pilavı yapılır. Buğday pilavının yöreye ait olan kavlıca bulguru olması daha lezzetli olmasını sağlayacaktır. Haşlanan kaz tandır veya fırında yaklaşık yirmi dakika kızartılıp bulgur pilavı ile birlikte servis edilir. Hatta bazı bölgelerde kaz kavurması da yapılır. Bu kavurma işlemi sarı yağ adı verilen tere yağ ile yapılmaktadır. Bu sayede kaz eti günlük ve taze bir şekilde tüketilebilmektedir.

Fotoğraf 5.9. Kaz Yemeği

Etli Sulu Patates

Patates yörede oldukça fazla şekilde tüketilen bir üründür. Son baharda birçok aile çuvallarla aldıkları patatesleri kilerler ya da balkona istif eder. Kızartma, kumpir tarzı, haşlama gibi birçok farklı şekillerde tüketilir. Etli sulu patates, yöre insanı ete çok düşkün olduğu için genelde etle yapılır. İsteğe göre soğan, biber gibi sebzeler ile et ve patatesler 40-50 dakika hafif ateşte haşlanır. Duruma göre salça da katılabilir. Kısa bir süre dinlendikten sonra yemeğe hazır duruma gelir.

Piti (Bozbaş)

Piti yemeği, bölgede çokça tüketilen yemeklerdendir. Kullanılan temel malzemeler nohut, et, yağdır. Yemeğin daha lezzetli olabilmesi için kuzu etinin kullanılması daha uygundur. Sarı görünümü oluşturan sarı kök İran'dan getirilen bir bitkinin köküdür. Yemeğin yapımı için nohut akşamdan ıslatılır. Saat iki gibi yemek ustası yemeği hazırlamak için işe koyulur. İlk önce nohutlar pişirilir. Nohutlar belli bir kıvama geldikten sonra et dâhil edilir. Son aşamada nohut ve et birlikte fırına atılır. Piti yemeği hazırlanmış olur.

Fotoğraf 5.10. Piti (Bozbaş)

Sulu Köfte

Sulu köfte için özellikle az yağlı kıyma kullanılmalıdır. Kıyma ile birkaç yemek kaşığı kadar kısırlık bulgur, iki diş kadar sarımsak ile tuz ve baharatlar karıştırılarak iyice yoğrulur. Sonrasında ise köfte harcı bir süre dinlendirilir. Dinlendirilen harç daha sonra küçük parçalara ayrılıp hafifçe un içerisinde döndürülür. Bazen de harç küçük parçalara ayrılmayıp büyük parça şeklinde de yapılır. Tencerede ise köfteler konulmadan soğan ve salça iyi bir şekilde kavrulur. İsteğe göre patates de dâhil edilebilir. Kavurma işlemi bittikten sonra sıcak suyun dâhil edilmesi ile köfteler de eklenir. Bir süre pişen köfte ve patatesler yemeğe hazır duruma gelir.

Fotoğraf 5.11. Sulu Köfte

Pörtletme

Pörtletme, sade kuzu etiyle yapılan bir yemek türüdür. Öncelikle taze kuzu eti temin edilir. Yemeğin rahat pişebilmesi için tencerenin geniş olması tercih edilir. Et, tuz ve kuyruk yağı tencereye konulup üstüne et miktarına göre sıcak su ilave edilir. Aynı zamanda doğranmamış küp soğanlar da eklenir. Ortalama bir saate yakın kısık ateşte haşlanan kuzu eti servis edilir.

Fotoğraf 5.12. Pörtletme

Tandırda Kaz Çekmesi

Önceden kurutulan kaz sıcak suda iyice haşlanmaktadır. Haşlanan kaz, metal bir ip ile tandırın içine havada kalacak şekilde bırakılır. Aynı zamanda tandırda kazın hemen altında tencerede bulgur pilavı da pişmektedir. Bulgur pilavının kazın altında olmasının sebebi kaz pişerken yağlarının pilavın içine damlamasını sağlamaktır. Bu sayede bulgur pilavı daha lezzetli olmaktadır. Bir süre pişen kaz, kızardıktan sonra tandırdan çekilip afiyetle yenilmektedir.

5.2.2. Tahıl ve Sebze Yemekleri

Erişte Pilavı

Ekmek hamuru şeklinde yapılır. Hamur, merdane yardımıyla açılır ve erişte makinesiyle spagetti şeklinde incecik kesilir. Bir süre güneşte kurutulduktan sonra fırında kavrulur daha sonra tıpkı makarna gibi önce suda haşlanır daha sonra ise süzülür. Süzülen eriştelere yağda biraz pişirildikten sonra servis edilebilir. Makarnanın yerini alan eriştelere, kurutulması için iplere asılması ile güzel bir görüntü ortaya çıkmaktadır. Kışın en önemli yiyeceklerinden bir tanesidir.

Fotoğraf 5.13. Kurutulmaya Bırakılmış Erişte

Şehirli makarnası adı da verilen erişte yörede iki şekilde yapılır. Biri yumurta eriştesi diğeri ise gün eriştesidir. Yumurta eriştesine su katılmayıp yumurta ile yoğrulur. Ancak sağlıklı olmadığı için çok fazla tercih edilmez. Erişte yörede genel olarak yapımı zahmetli olduğu için birkaç ailenin katılımı ile yapılır. (Anonim, 1999, s. 227)

Fotoğraf 5.14. Erişte Pilavı

Mantı

Yörede mantı soğuk kış aylarının en önemli yemeğidir. Ya da önemli bir misafir gelmişse pratik bir şekilde de hazırlanabilmektedir. Bu yemek için ilk önce un, su, tuz karışımıyla bir hamur elde edilir. Yapılan hamur oklava ile kocaman yufka halinde açılır, küçük kareler şeklinde kesilir. Daha sonra baharatlı kıyma ile

doldurulur. Bazı mantıların içine kıyma yerine başka bir ekleme de yapılabilir. Tam olarak haşlanana kadar pişirilir. Haşlanan mantıların üzerine salça sosu ve tercihen sarımsaklı yoğurt dökülerek servis edilir.

Fotoğraf 5.15. Manti

Hangel

Hangel için öncelikle hamuru yapılır. Hamurun ana malzemeleri un, su ve tuzdur. Hamur iyice yoğrulduktan sonra dinlendirilir. Dinlenen hamur daha sonra yufka şeklinde açılır. Açılan yufka, küçük kare dilimler halinde kesilir. Kesilen yufka parçaları kısa bir süre bekletilip kurutulur. Sonradan kaynatılmış tuzlu suda haşlanır. Haşlama işleminden sonra tereyağı ile soğan kavrulur. Bazı bölgelerde soslardaki malzeme değişebilir. Önce sarımsaklı yoğurt, sonrasında ise tereyağı dökülüp servis edilir.

Fotoğraf 5.16. Hangel

Haşıl

Haşıl yarma ile yapılan yöresel bir yemektir. Yarma, bir miktar su ve tuz ile haşlanır ta ki suyunu çekene kadar daha sonra üstüne un ilave edilir ve lapa oluncaya kadar pişirilir. Tereyağı tavada eritilir ve yapılan yarma bir tabağa alınır ortası oyulur yağ ve yoğurtla beraber servis edilir.

Fotoğraf 5.17. Haşıl

Kuymak

Kuymak için öncelikle dört veya beş bardak kaymak gereklidir. Bu kaymağın birkaç günlük olması lazımdır. Sonrasında tencereye kaymak ile birlikte birkaç yemek kaşığı un ve az da olsa tuz eklenir. İsteğe göre çeçil peyniri de dâhil edilebilir. Sonrasında kısık ateşte pişirilir. Az miktarda suyun katılması yağın çıkarması için eklenebilir. Kısık ateşte bir süre pişirilen kuymak, servise hazır duruma gelmiş olur. Kuymak genelde süt ve kaymağın fazla olduğu ilkbahar ve yaz mevsimlerinde yapılır.

Kesme Aşı (Erişte Aşı)

Kars'ın geleneksel yemeklerinden olan kesme aşı (erişte aşı) için ilk olarak bir miktar yeşil mercimek haşlanır. Un, su, tuz karışımından elde edilen hamur yufka şeklinde açılır küçük şeritler halinde kesilir. Tencereye koyulan malzemeler kaynamaya başladığında ıslatılıp yıkanan evelik eklenir. Bir kısmı ise küp, küp kesilir.

(eğirdek yada gızdik de denilir) Daha sonra ise tavada bir miktar yağ eritilir küp küp kesilen hamurlar kızartılarak çorbanın üzerine coslanır. Arzuya göre baharat eklenir, iyice harmanlandıktan sonra servis edilir.

Fotoğraf 5.18. Kesme Aşı

5.2.3. Ekmek, Börek ve Tatlılar

Kete

Kete bir tür hamur işidir. Tatlı ve tuzlu olmak üzere iki şekilde tercih edilir. Yapılışı ise maya, un, tuz, süt ve yağdan oluşan bir hamur hazırlanır. Hazırlanan hamur yufkalar halinde tek tek açılır yağlanır. Sonrasında ise katlanarak küçültülür ve içine hazırlanan kete içi (un, tuz veya şekerden oluşur) koyularak tekrar açılır. Harcı dâhil edilen kete hamuru, fırında pişirilip servise hazır duruma gelir. Kete, önemli gün ve geceler için de özellikle yapılır. Nişan, düğün gibi toplu ortamlarda çay ile servis edilir. Hatta gelen misafirlere de hediye olarak da paket yapılır.

Fotoğraf 5.19. Kars Ketesi

Bişi

Mayalı hamurla yapılan bir hamur işidir. Hamur mayalandıktan sonra küçük halkalar şeklinde açılır ve kızgın yağda kızartılır. Peynir ya da domates benzeri yiyeceklerle tüketilir. Bazı bölgelerde içerisine patates püresi de dâhil edilir. Kahvaltıda ekmek yerine çokça tüketilen bir üründür.

Fotoğraf 5.20. Bişi

Kars Böreği

Öncelikle hamuru için organik köy yumurtası gereklidir. Hamuru yapıldıktan sonra ince yufkalar haline getirilip kısa bir süreliğine kurutulur. Sonrasında ise kaynar

suda haşlanıp soğuk suda şoklanıp tepsiye ince ince dizilir. İç malzeme bölgelere göre değişir. Örneğin üzüm ve pirinç kullanan yerler Digor ve Kağızman'dır. Patates kullanan Sarıkamış çevresidir. Ancak genel olarak peynir ve maydanoz kullanılır.

Fotoğraf 5.21. Kars Böreği

Fotoğraf 5.22. Üzümlü Börek (Kürt Böreği)

Mafış

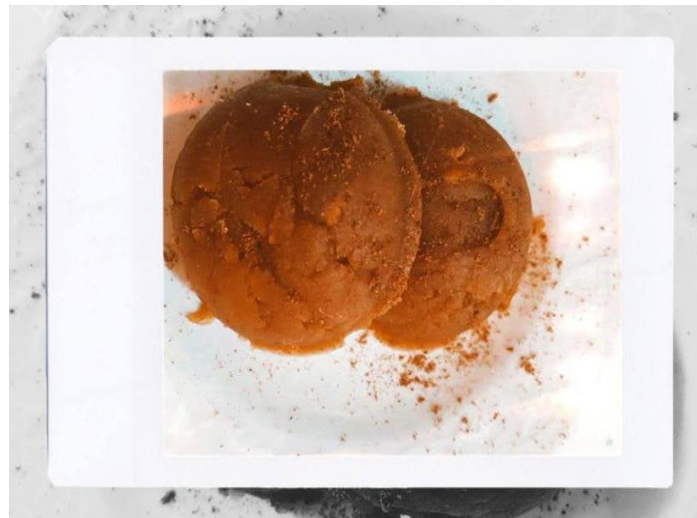
Mafış yörede sabah kahvaltılarının vazgeçilmez ürünüdür. Özellikle tulum peyniri ya da göğermiş peynir ile tüketilmesi daha lezzetli olur. Bişi gibi yapılan bir tür hamur işidir. Daha iyi kabarması için kabartma tozu da eklenir. Küçük bezeler

koparılır merdane yardımıyla açılır. Duruma göre sade veya içine patates püresi hazırlanıp konulabilir. Yağda kızartılarak servis edilir.

**Fotoğraf 5.23. Mafış
Oğmaç (Umaç-Ovamaç) Helvası**

Kars ve çevresinde genellikle cenaze ve çeşitli dini ritüellerde pişirilip komşulara dağıtılan bir tatlı türüdür. Kuru unun üzerine su veya süt çise edilerek uzun bir süre ovulur. Sonra elenerek irileri ve inceleri ayrılır. Tencereye tereyağı koyulur önce irileri kızartılır sonra inceleri kavrulur. Şerbeti döküldüğünde ilk kavrulan iri taneler parçalanmadığından kıtırliklar fındık fıstık var izlenimi yaratır. Tereyağı kullanılması lezzeti daha da artırır. Şerbetinin baklava şerbeti gibi yoğun olmasına gerek yoktur.

Fotoğraf 5.24. Oğmaç

Hasuda

Hasuda için öncelikle bir su bardağı pekmez gereklidir. Üzüm pekmezi olması daha lezzetli olmasını sağlar. Dut ve keçiyoynuzu pekmezleri de kullanılabilir ama bu pekmezler ağır olduğu için üzüm pekmezi daha hafif olur. Bir yarım su bardağı su ile bir yemek kaşığı un, çırpılarak kıvam oluşturulur. Pekmezli karıştırma kabına dâhil edildikten sonra iyice karıştırılır. Tencerede hazırlanan harç dökülmeden önce bir yemek kaşığı kadar tereyağı, kısık ateşte eritilir. Sonrasında hazırlanan harç dâhil edilip karıştırılır. Muhallebi kıvamına gelince servis edilir. Belli bir tüketim dönemi olmayan hasuda, özellikle yeni doğum yapmış kadınların sütlerinin fazla olması için belli zamanlarda da yapılır.

Aşure Tatlısı

Rumların *koliva*, Ermenilerin *anuşabur* adını verdikleri aşure tatlısı Anadolu'da ise şirin çorba, üzüm aşı ve şirin aş gibi isimlerle bilinmekte olup Anadolu'nun her tarafında sevilerek ve özellikle belli günlerde yoğun olarak tüketilen bir tatlıdır. (Belli O. , 2019, s. 442)

Aşure tatlısı için öncelikle aşure buğdayı gereklidir. Bu buğday yıkandıktan sonra sıcak suda yaklaşık on dakika kaynatılır. Bu ilk kaynamadan sonra suyu değiştirilip yaklaşık bir saat tekrardan aşurelik buğday kaynatılır. Bu süreç içerisinde bir su bardağı kadar kuru üzümler ve kuru kaysılar suda bekletilir. Haşlanmış nohut, fasulye ve yarım bardak kadar da pirinç kaynatılan aşurelik buğdaya katılır. Suda bekletilip yumuşayan kuru üzüm ve kuru kaysılar dâhil edilip bir süre kaynatılır. Daha sonra süt ve şekeri eklenir. Yarım çay bardağı karanfil suyu eklenir. Çok az olmak koşuluyla çay kaşığı kadar tuz eklenir. Son olarak bir miktar fındık içi dâhil edilip kaynatılır. Kıvama geldikten sonra nar veya ceviz içi süslemesi yapılarak servis edilir.

Fotoğraf 5.25. Aşure Tatlısı

Kars Kömesi

Kars kömesi genel olarak Kağızman ilçesinde yapılmaktadır. Kağızman'ın sahip olduğu mikro klima özelliği köme için gerekli olan cevizlerin yörede yetiştirilmesini sağlamaktadır. Kömeye cevizli sucuk da denilmektedir. Ekim ayı ile köme yapımına başlanır. İlk önce kabuğundan ayrılmış cevizler iplere geçirilip birkaç gün kurutulur. Sonrasında ise ana malzeme yapılmaktadır. Haşılı oluşturacak malzemeler ise ceviz, su, şeker, bal, peynri şekeri ve undur. Bu malzemelerden elde edilen haşılın içine ipe dizilen cevizler daldırılıp çıkarılır ve yarım saat bekletilir. Sonrasında ise una batırılan kömeler yaklaşık on gün boyunca güneşte kurutulur. Köme, yöre insanının temel geçim kaynakları arasında yer almaktadır.

Tandır Ekmeği

Tandır ekmeği kişi sayısına göre bir miktar un, tuz ve maya eklenerek ılık suyla karıştırılır. İyice karıştırılan hamur, mayalanması için üzerine bir bez atılıp bir süreliğine bekletilir. Daha sonra hamur küçük parçalara ayrılır. Bu parçalara beze veya çeşitli yörelerde gırık ismi de verilir. Bu küçük parçalar ya oklava ya da elle açılmaktadır. Açılan yufkalar saman ile doldurulmuş adına repete adı verilen yastığa benzeyen şişkin cismin üzerine konularak tandıra yapıştırılır. Birkaç dakikada pişen ekmeğin tandırdan çıkarılıp servis edilir.

Fotoğraf 5.26. Tandır Ekmeği

Ağuz

Yeni doğum yapmış ineğin ilk sütüne ağuz denilmektedir. Yeni doğum yapmış ineğin sütü sağılıp ocakta kaynatılır. Kaynayan süte birkaç adet yumurta kırmak suretiyle yumurtalar eklenip pişirmeye devam edilir. Sonrasında tencere ateşten alınıp bir süre bez ile sarılıp dinlendirilir. Ertesi gün ağuz yoğurt gibi bir kıvama geldikten sonra tabaklarda üzerine pekmez dökülüp servis edilir. (Belli O. , 2019, s. 440)

Kars Pastası (Dede Baba Pastası)

Un, yağ, şeker, yumurta, yoğurt ve karbonattan oluşan bir hamur yapılır. Hamuru, ne kek kadar sıvı ne kurabiye kadar yoğun olmamalıdır. Hamur, yuvarlanıp tepsiye koyulur üzerine yumurta sürülüp fırında pişirilir. Servise hazır duruma getirilir. Bu pastanın ölçüleri genelde büyük olur, o yüzden ismi dede baba pastasıdır.

Fotoğraf 5.27. Dede Baba Pastası

5.2.4. Çorbalar

Kuş Ekmeği Çorbası

Kuşekmeği çorbası için yaz döneminde çıkacak olan bozkırlar beklenmelidir. Bu bitki yörede oldukça yaygındır. Yaz ve ilkbahar aylarında toplanır. Toplandıktan sonra ilk önce yıkanır daha sonra kuruması için bir süre güneşte bekletilir. Bazen de kurutulmadan yaş olarak da kullanılır. Kuruyan bitkinin çorba yapılabilmesi için öncelikle haşlanıp pirinç ya da yarma eklenmelidir. Daha sonra ise tavada yağ ile soğan sosu yapılır. Son olarak servis sayısına göre yumurta kırılır, çorbaya eklenir. Ancak yumurtalar karıştırılmaz. İyice dinlenen çorba daha sonra servis edilir.

Fotoğraf 5.28. Kuş Ekmeği Çorbası

Evelik orbası

Evelik orbasının yapılabilmesi için öncelikle eveligin toplanması lazım. Bunun için de ilkbahar dönemi beklenmelidir. İlkbaharda toplanan evelikler, çeşitli haşerelerden temizlenmesi için yıkanır. Yıkanan evelikler, kızgın güneşte kuruduktan sonra pişirilmeye hazır hale getirilmiş olur. Çorbası için evelik ilk önce bir süre haşlanır ve soğan kavrulduktan yıkanan yarma eklenir. Küçük doğranmış patatesler de eklendikten sonra pişmeye yakın evelikler dkölür. Yarma güzelce piştikten sonra baharatlar eklenir, bir süre daha pişirildikten sonra servis edilir.

Fotoğraf 5.29. Evelik orbası

Yoğurt orbası (Katık Aşı)

Pirinç, nohut ve su bir arada kaynatılıp piştikten sonra taze doğranmış otlarla karıştırılır. Bu otlar, aş otu, maydanoz, pazı veya dereotu olabilir. orba pişince soğumaya bırakılır yoğurtla karıştırılıp servis edilir. Özellikle karışım soğumadan asla yoğurtla buluşturulmamalıdır.

Ayran Aşı

Sıcak bir çorbadır. Aşurelik buğday ile yapılır, isteğe göre çeşitli otlar dâhil edilir. Yoğurt, un ve yumurta karıştırılıp terbiye edilip dahil edilir. Sonrasında servis edilir.

Fotoğraf 5. 30 Ayran aşı

Hörre Çorbası

Un çorbası olarak da bilinir. Ana maddesi kavuttur. Kavut, buğdayın yan ürünlerindendir. Un, su, tereyağı, salça, baharat ve kavutun karışımı ile yapılır. İlk önce tereyağının tencerede kavrulması ile başlanır. Sonra da unu ve kavutu eklenir. Un yanığı kokusu çıkana kadar kavrulur. Bu süre içerisinde azar azar su katılıp malzemelerin birbirini bulması sağlanır. Tuzu ve karabiberi de dahi edilir. Ayrı bir bölümde salçadan oluşan bir sos hazırlanıp üstüne dökülüp yemeğe hazır hale gelir. Bu çorba uzun ve soğuk kış gecelerinin vazgeçilmez çorbalarındandır.

Kelecoş

Önceden haşlanan nohut, yıkanmış bulgur, kemikli kavurma ve tuz tencerede sıcak su ile kaynatılır. İsteğe göre küp halinde doğranmış patatesler de konulabilir. Kurut varsa eklenir yoksa yoğurt karıştırıldıktan sonra dâhil edilir. Sos olarak ayrı bir tavada tereyağında kavrulan soğan eklenip servis edilir.

ALTINCI BÖLÜM

6. GELENEKSEL KÜLTÜR

6.1. Giyim Kuşam Kültürü

Giyim kuşam insanlık tarihi ile şekillenen bir olgudur. Giyim başlı başına toplumsal bir olgudur. Maddi kültürün en önemli öğelerinden olan giyim konusu, aile ile şekillenmiştir. Günümüzde ise giyim konusu; cinsiyet, iklim, toplumsal statü, meslek, yaş gibi birçok etmene göre değişmektedir. (Tezcan, 2019, s. 255)

Giyim toplumların en önemli kültürel göstergesidir. Sadece giyim kuşama bakarak da o toplum hakkında yorum yapabiliriz. Her ne kadar küreselleşme olgusu giyim kuşamı da küresel bir tekstil fabrikası haline getirmişse de bazı toplumlar bu değişime karşı oldukça direnç gösterip geleneksel kılık ve kıyafetlerini günümüze kadar getirebilmişlerdir.

Meslek, giyim konusunu etkileyen önemli bir olgudur. Öğretmen daha ağır elbiseler tercih eder. Adli makamlarda bulunanlar cübbe benzeri elbise giyer. Askeri mesleklerde ise seçilen renk ve desene göre tek tip elbise giymek zorundalar. Din görevlileri ise cübbe ve takke gibi İslam dinini temsil eden kıyafet giyer. Sonuçta her meslek grubu kendi mesleğinin gerektirdiği kıyafetleri giymek zorundadır. (Kayserili, 2011, s. 197)

Günümüzde moda ya bağlı olarak bazı kıyafetler o meslek grubunun dışındaki kişiler tarafından da giyilebilmektedir. Örneğin hâkî yeşil renk askeri kıyafetlerde yoğun kullanılırken bazı sivil elbiseler de bu renge göre dikilmekte hatta askeri üniformalara benzeyen montlar oldukça yaygındır.

Giyim kültürünün her ayrıntısı ve aksesuarı bir anlam içerir. Renk detayı bile bir anlama gelmektedir. Örneğin bir cenazede siyah elbiseler matem ve yas havasını yansıtır. Düğün, festival, şenlik gibi toplumsal etkinliklerdeki kıyafetler ise oldukça canlı ve renklidir. Renkler aynı zamanda siyasi bir ideolojiyi de yansıtır. Bayrak renkleri bunların en iyi örnekleridir. Çeşitli aksesuarlar kişinin dünya görüşünü yansıtır. Çeşitli şapkalar birçok anlamlara gelmektedir. Bazı şapkalar devrimci görüşü

yansıtırken bazı şapkalar ise gelenekçi görüşü yansıtır. Veya gömleğe iliştirilen kravat, metal eşyalar kişinin sosyal statüsünün önemli bir göstergesidir.

Önceleri sadece korunma amacıyla gelişen örtüme kavramı, zamanla kültürel bir olguya dönüşmüştür. İnsanlar artık giysiyi sadece bir örtünme aracı olarak görmüyor. Giyinme kişinin ekonomik durumunu, sosyal statüsünü, dünya görüşünü yansıtan bir beden diline dönüşmüştür. Çağlar boyunca toplumlar geliştikçe giyinme olgusu da değişmiştir. (Koca, Koç, & Vural, 2008, s. 796)

Giyim, toplum bilincine sahip olmanın en önemli göstergesidir. Bireyler, kıyafetleri ile farkında olmadan o toplumun kurallarını da benimsemiş olurlar. Bu benimseme bazen kişinin isteği ile olurken bazı durumlarda zorlama şeklinde de olabilmektedir. Toplumun kabul gördüğü kıyafetler birey tarafından da kolayca kabul edilmektedir.

Kişinin giyinmesinde meslek, din veya diğer etmenlerin yanında bireyin kişisel özellikleri de belirleyicidir. Özellikle kişinin yaşı ilk dönemlerde kıyafet üzerinde daha etkili olabilmektedir. Çünkü genç birinin yaşlı birine ait kıyafetleri giymesi oldukça güç bir durumdur. Aynı zamanda kişinin konumu her tarz elbise giyimine uygun olmayabilir. Örneğin bir öğretmenin yırtık veya tahtada hareketlerini yavaşlatacak dar elbise giymesi uygun değildir. (Kayserili, 2011, s. 197)

İklim faktörü giyim üzerinde belirleyici diğer bir etmendir. Soğuk bölgelerde kalın ve yünlü elbiseler giyilirken sıcak bölgelerde ise ince elbiseler giyinir. Tek mevsimin yaşandığı iklimlerde tek tip elbiseler tercih edilirken dört mevsimin yaşandığı orta kuşak ülkelerinde ise birden fazla kıyafet türleri giyilir. Bu iklimlerde yaz kıyafet modası ile kış kıyafet modası aynı olmadığı gibi ilkbahar ve sonbahar modasının kıyafetleri de aynı değildir. Araştırma sahasında da iklim şartları giyim kuşam üzerinde oldukça önemli etkiye sahiptir. Yılın büyük bir bölümünde hava şartları uygun olmadığı için bölge insanı kalın kıyafetler tercih etmektedir. Kış kıyafetlerine olan rağbet yaz elbiselerine göre daha fazladır.

Türklerde giyim kuşam kültürü, oldukça zengin bir çeşitliliğe sahiptir. Bu zenginlikte oldukça eski bir tarihe sahip olma, göç, savaş gibi birçok etmen vardır. Türkler, Orta Asya'da hayvancılıkla uğraştığı için kıyafetlerin malzemesi de genelde hayvan derilerinden yapılmıştır. Erkekler bir iç don üste kaftan ve hırka, ayakkabı

olarak da çarık giyerken kadınlar ise alvar, cepken ve ayakkabı giyerdi. Hunlarda ise pantolon zorun hale getirilmişti. Giysilerde kullanılan malzeme de savaş zamanı için ayrı, normal yaşam için ise hafif malzeme tercih edilmiştir. (Arıç, 2006, s. 143)

Türklerde en çok tercih edilen kıyafetlerden birisi de pantolon ve krktr. Özellikle at binmede kolaylık sağlayan ve uzun yolculuklarda deri pantolonlar, Türklerin ve Orta Asya'nın en yaygın kıyafetleridir. (Tezcan, 2019, s. 260) Türklerin İslamiyet ile tanışması giyim kuşamda önemli değişikliklere sebep olmuştur. Ama bu değişiklikler çok köklü olmayıp Türkler milli karakterlerini korumuşlardır. Kadın ve erkek kıyafetleri arasında çok önemli fark yoktur, bunun temel sebebi kadının birçok alanda söz sahibi olmasıdır. (Demir F. , 2012, s. 29)

Tüm dünyada olduğu gibi Türk kıyafetlerinde de değişiklikler olmuştur. Osmanlıda kişilerin giymiş olduğu kıyafetler toplumsal statünün en önemli göstergesi olmuştur. Kumaşın özelliği, rengi, deseni gibi ayrıntılar dikkat çekici unsurlar arasında yer almaktadır. Bazı kıyafet ve renkler saray dışında olanlara tamamen yasaklanmıştır. Kıyafetin türü, rengi yere ve zamana göre değişmiştir. (Arıç, 2006, s. 144)

Türkler, geniş bir coğrafyaya yayıldıkları için birçok toplumu etkiledikleri gibi diğer toplumlardan etkilenmişlerdir. Bu karşılıklı etkileşim zengin kültürel bir çeşitlilik ortaya çıkarmıştır. Türlerin Orta Asya'dan getirmiş olduğu kültür, aynı şekilde Anadolu'ya aktarılmıştır. Selçuklu ve Osmanlı ile şekillenen bu giyim kuşam kültürü, orijinalliğini koruyabilmiştir. (Kayserili, 2011, s. 204)

Türk kadın giysisinin temel özelliği ise yıllar boyunca köklü bir değişiklik yaşamayıp aynı kültürel çizgide ilerlemesidir. 12. ve 14.yy. Türk kadın giysileri hakkındaki bilgilere çiniler üzerindeki resimler, minyatürler ve diğer birçok eserde rastlanmaktadır. (Gürtuna, 1999, s. 3)

Giyim kültürü ve moda uygarlığın bir göstergesidir. Nasıl ki gelenekler, görenekler, fen ve diğer bilimlerdeki gelişmeler uygarlığın bir parçasıysa giyim kültürü de uygarlığın bir elemanıdır. Milli olmanın da göstergelerindendir. Örneğin Arapların günlük giydiği entari, güneydoğuda yaşayan vatandaşlarımızın giydiği puşi ya da Hindistan'da kast sisteminin sembolü olan başa sarılan sarık veya *sariyi* milli kültürü yansıtan öğe olarak gösterebiliriz. (Gürsoy, 2015, s. 10)

Küreselleşme olgusu birçok alana etki ettiği gibi kıyafet konusunu da etki etmiştir. Hiçbir toplum küreselleşme olgusuna kayıtsız kalmamıştır. Birçok devlet adamı önemli uluslararası toplantılarda kumaş pantolon, gömlek, kundura tarzı ayakkabı ve kravat ile katılmaktadırlar. Çok az lider kendi kültürünü yansıtan kıyafet ile görünmektedir. Örneğin Libya devrik lideri Muammer Kaddafi, gittiği birçok yere bedevi çadırı ve klasik Arap giysileri ile gitmiştir. Bu durum sadece ülke liderleri için geçerli değildir. Birçok insan geleneksel kıyafetleri tercih etmemektedir. Küreselleşme ile adeta dünya tek tip bir kıyafete dönüşmüştür. Resmi kıyafet denildiğinde ceket, kravat, kumaş, pantolon akla gelirken normal spor kıyafet denildiğinde ise kot pantolon, tişört ve spor ayakkabı akla gelmektedir. Özel günler, festivaller, dini törenler haricinde geleneksel kıyafetler çok tercih edilmemektedir.

6.1.1. Kars'ta Giyim Kuşam Kültürü

Araştırma sahasında giyim kuşak üzerinde belirleyici en önemli faktör iklimdir. Bölgede kışlar uzun, soğuk ve kar yağışlı geçmektedir. Bu sebeple insanlar dışarı çıkarken kalın ve yünlü elbiseler giymektedir. Yörede küçükbaş hayvancılık yaygın olmadığı için gerekli olan yün malzeme çevre illerden karşılanmaktadır. Bölgede yöresel kıyafetler daha çok özel gün ve gecelerde kullanılmaktadır. Bunun dışında halk günlük hayatta küreselleşmenin ürünü olan ortak kıyafetler tercih etmektedir.

Kars giyim kuşamı Kafkas kültüründen oldukça etkilenmiştir. Kafkas giyim kuşamı oldukça gösterişlidir. Başa geçirilen *arstagan* kalpak, üstteki çuha kaftan, göğsün sağ ve solunda yer alan barutluklar, gümüş kemerler ve Kafkas kaması ve çeşitli hammaddelerden yapılan çizmeler adeta askeri bir kıyafet gibi görünmektedir. Rus Çarı Nikola, bu kıyafetten has alayına da yaptırmıştır. Erkek süslemesinde taç, tuğ, kama, kemer baston, tabanca gibi takılar kullanılır. Kadınlarda ise baş için alınlık, saçlık, sırğa, hızma takıları, omuz için muska, nazarlık, aylık takıları, boyun için kolye, zincir, akarsu takıları kullanılırken el için yüzük ve yüksükler, ayak takıları ise zilli halhaldır. (Ayter, 2008, s. 443-446)

İlin coğrafi konumu, iklimi, yanında giyim kuşamı etkileyen diğer bir unsur Azeri, Türkmen, Kıpçak gibi Türk topluluklarının izlerinin görülmesidir. Bunun yanında kentteki askeri garnizonun varlığı kıyafetleri etkilerken kırsal alana yansımaları ise 1960'ları bulmuştur. (Anonim, 1999, s. 223)

6.1.2. Kadın Giyimi

Kadın giysileri genç ve yaşlılık dönemlerine göre farklılık arz etmektedir. En yaygın olan giysilerden bir tanesi ise başı örten leçek ve vala isimindeki örtülerdir. Başka yörelerde leçek yerine kalağı adı verilen başörtüleri kullanılır. Gelinler ve yaşlılar peştemal de kullanmaktadır. Ancak bu peştemallerin renk ve desenleri farklıdır. Halen bazı yerlerde peştemal giyilmektedir. Özellikle Malakanlar arasında fastıklar yani etekliler günlük kullanılan giysilerdendi. (Anonim, 1999, s. 225)

Fotoğraf 6.1. Kadın Başlıkları- Baç Bezeyi (Araçhın)

Farklı renk ve desenlerde kadın başlıkları özel gün ve gecelerde kullanılmaktadır. Bu kadın başlıklarına araçhın denilmektedir. Etraflarında dantel süslemeler estetik bir görüntü sağlamaktadır. Bu dantel süslemelere baş bezeyi denilmektedir. (Fotoğraf 6.1)

Fotoğraf 6.2. Kadın Ayakkabısı: Başmak

Az bir topuğa sahip olan, kadınların rahat hareket etmesini sağlayan ayakkabıya başmak denilmektedir. Daha çok yaz mevsiminde ve özel gün ve gecelerde yöresel elbiseler ile kullanılmaktadır. (Fotoğraf 6.2)

Fotoğraf 6.3. Gümüş Kemer

Yöresel elbiseler ile çeşitli kemerler kullanılmaktadır. Bunlardan gotazlı gümüşlü kemer oldukça yaygın kullanılmaktadır.(Fotoğraf 6. 3)

Fotoğraf 6.4. Tuman-Şalvar

Önemli gün ve gecelerde farklı renkte ana elbisenin altına kıyafet ile uyumlu olacak şekilde bir içlik giyilir. Bu içliğe tuman adı verilmektedir. (Fotoğraf 6. 4)

Fotoğraf 6.5. Gömlek Benzeri Üstlük Köynek

Üst kıyafet olarak süslemeli, gömleğe benzeyen köynek giyilmektedir. Köynekler elbiseye göre renk ve desenleri değişmektedir. Günlük giyime uygun olmayan bu kıyafet sadece önemli günlerde giyilmektedir. (Fotoğraf 6.5)

Fotoğraf 6.6. Saç Örgüsü

Saç örgüsü yöresel kıyafetler ile giyilen bir aksesuardır. Örgünün etrafındaki boncuk süslemeler daha estetik bir görünüş oluşturmaktadır. Bir çeşit saç aksesuarıdır. (Fotoğraf 6.6)

Fotoğraf 6.7. 1) Tül 2) Arahçın-Baş Bezeyi 3) Etek-Basma 4) Köynek Kolçağı 5) Saç Örgüsü 6) Köynek

Önemli günlerde giyilen yöresel kadın kıyafetleri oldukça ihtişamlı görünmektedir. Başa geçirilen tül, başlık yani baş bezeyi, köynek ve kolçaklar bu kıyafetlerin en önemli aksesuarlarıdır. (Fotoğraf 6. 7)

Fotoğraf 6.8. Kürt Düğünlerinde Yöresel Kıyafetler

Kars kentinde Kafkas giyim kuşam kültürünün olamadığı belli başlı bölgeler bulunmaktadır. Özellikle Digor ve Kağızman ilçelerinde kendine özgü giyim kültürü bulunmaktadır. Bu kadın elbiseleri renk konusunda oldukça zengindir. Çeşitli çiçek desenleri elbiseye hareketlilik kazandırmıştır. Baş tarafında ise süslemeli yazma bulunmaktadır. (Fotoğraf 6.8)

6.1.3. Erkek Giyimi

Kars yöresel erkek giysileri kalpak, papak, çuha şalvardır. Kılık kıyafet devriminden sonra da bu giysiler giymeye devam edilmiştir. Kalpaklar püsküllerine göre farklı isimler alabilir. Gazeki adı verilen giysiler de oldukça yaygındır. Yakası olmayan ve göğüs kısmını açık bırakan bir giysidir. Bunun gibi cekete benzeyen giysilere arkalık ismi de verilir. Aynı zaman da kırk düğme adı verilen yelekler de oldukça yaygın bir erkek elbise türüdür. Yaşlılar diz ile ayak kısmına kadar uzanan paçalık adı verilen bir aksesuar tarzı bir parça giyerler. (Anonim, 1999, s. 226)

Günümüzde ise bu geleneksel elbiseler neredeyse günlük hayatta hiç kullanılmamaktadır. Geleneksel elbiselerin yerini kot pantolon, deri veya petrol ürünü elbiseler, montlar, yer aldı. Geleneksel elbiseler milli bayramlar, nişanlar, düğünler vb. günlerde kullanılmaktadır. Son zamanlarda ise modanın etkisi ile bazı geleneksel elbiseler tekrardan kullanılmaya başlandı.

Fotoğraf 6.9. Kalpak (Galpah)

Kalpak, yöresel elbiseler ile giyilen bir tür erkek şapkasıdır. (Fotoğraf 6.9) Özellikle kışın soğuktan dolayı kalpakların kullanımı yoğun olarak artmaktadır. Son zamanlarda ise kullanımının artmasının temel sebebi modadır.

Fotoğraf 6. 10 1) Civeki (Çizme) 2) Çuğa 3) Köynek (Gömlek) 4) Kemer 5) Gama-Bıçak 6) Kıllı Papak 7) Vezne 8) Gaytan

Kafkas kültürü, yöresel erkek giyiminde oldukça yaygın kullanılmaktadır. Bu elbiselerde çizme, gömlek, kemer, çuğa ve gama en önemli aksesuarlardandır. (Fotoğraf 6.10) Bu elbiselerim iç kısmı genel olarak siyahtır. Ancak kırmızı tonun ağırlıkta olduğu elbiseler de mevcuttur. (Fotoğraf 6.10)

6.2. El Sanatları

Ülkemizde el sanatları; Milli Eğitim Bakanlığı, Kültür ve Turizm Bakanlığı, üniversiteler, Adalet Bakanlığı, çeşitli bankalar tarafından hazırlanan çalışmalar ile yürütülmektedir. Bu kurumların başlıca çalışma alanları ise kurs hizmeti sağlamak, malzeme temini, tezgâh sağlamak, pazarlama olanakları oluşturmaktır. Ancak bu kurumların sağladığı kredilerin sınırlı ve yetersiz oluşu, çeşitli şartlarının olması ve

hükümet desteğinin az olması el sanatlarının gelişimi önündeki en büyük engellerdendir. (İmer, 1997, s. 235)

Kars, hayvancılığın merkezi olduğu için özellikle dokuma bir dönem oldukça yaygın bir etkinlikti. Değişik renk ve desende halı ve kilimler yapılıyordu. Kilimler üzerine bazen bir ayet yazılırken bazen de Göktürk harfleri ve Türk damgaları işlenmiştir. Hatta bu alanda ustalaşmış olan insanlar Sarıkamış'a bağlı Hamas köyünde adeta tarihi bir belge niteliğinde kilimler dokumuştur. Bunlardan bir tanesi Enver Paşa'ya hediye edilmek üzere dokunmuştur. Bu kilimdeki desenler 1914-1918 tarihi olayları anlatmaktadır. Bu kilim Ankara Etnografya Müzesinde bulunmaktadır. (Anonim, 1999, s. 266)

Fotoğraf 6.11. Teşi (Yün Eğirme Aleti) Kars Müzesinde

Kars halı ve kilimleri de önemli el sanatları ürünlerindendir. Kars el halısı ve Sümer halısı kentin coğrafi işaretleri içerisinde yer almaktadır. Sümer halısı, Kars Belediyesi tarafından 21.06.1996 tarihinde coğrafi işaret olarak kabul edilebilmesi için başvurusu yapılmıştır. Başvurunun sonucu, 01.09.1996 tarih ve 22744 sayılı Resmi Gazetede ilan edilmiştir. 555 sayılı Coğrafi İşaretlerin Korunması Hakkındaki Kanun Hükmünde Kararname'nin 12'nci maddesi gereğince 01.09.1996 tarihinden geçerli olmak üzere tescil edilmiştir. Kars el halısı da Kars Belediyesi tarafından coğrafi işaret olarak kabul edilebilmesi için 21.06.1996 tarihinde Türk Patent ve Marka Kurumuna başvurusu yapılmıştır. Başvuru sonucu, 01.09.1996 tarih ve 22744 sayılı Resmi

Gazetede ilan edilmiştir. 555 sayılı Coğrafi İşaretlerin Korunması Hakkındaki Kanun Hükmünde Kararname'nin 12'nci maddesi gereğince 01.09.1996 tarihinden geçerli olmak üzere tescil edilmiştir. (www.turkpatent.gov.tr, 2023)

Fotoğraf 6.12. Kars El Halısı

Kars kültüründe geçmişten gelen ve hala önem verilen at, hayatın birçok alanında kullanılmaktadır. Özellikle çevre köylerde tarla, bağ, bahçe işlerinde kışın ise Çıldır Gölü üzerinde turizm amaçlı çekilen kızaklarda kullanılmaktadır. Atların ayakları için nal ihtiyacı bölgede oldukça fazladır. Bu ihtiyacı Tosun Bey ve oğulları atalarından devraldığı şekliye ve tüm zorluklara rağmen devam ettirmektedirler. Eski bir nalbant olan Tosun Bey, iş yerinde sadece nal üretmemekte aynı zamanda demircilere ait birçok işi de yapmaktadır. Ancak modern sanayinin hızlıca yerelde kendine yer bulması ile nalbantlık da eski önemini giderek kaybetmektedir.

Fotoğraf 6.13. Tosun Bey'in Nal Üretim Faaliyeti

Kars kentinde varlığını sürdüren diğer bir geleneksel meslek saraççılıktır. Bir dönem kentte en yaygın ulaşım aracı atlı kızaklar ve at arabalarıydı. Buna bağlı olarak atların koşum takımlarına olan talep fazlaydı. Bu talep saraççılar tarafından karşılanmaktaydı. Ancak günümüzde teknolojinin hızla gelişmesi ile bu mesleğe verilen önem azaldı. Kentte sadece birkaç tane saraç dükkânı bulunmaktadır. Var olanlar ise bu mesleğin son temsilcileri durumundalar. Çünkü bazı kırsal alanlar haricinde hamut talebi oldukça düşüktür. Ekonomik şartların giderek güçleşmesi ile ileriki zamanlarda kentte sürdürülen bu meslek tamamen ortadan kalkacaktır.

Fotoğraf 6.14. Kurban Alkın Beyin Saraç Dükkânı

Kars'ta bazı mesleklerde usta çırak ilişkisinin bitmesi ile bu mesleklerin devam edilmesi noktasında sorun yaşanmaktadır. Bakırcılık, kalaycılık, yorgancılık, yemenicilik bitme noktasına gelen başlıca mesleklerdir. Bu gibi mesleklerin artık yapılmamasının temel sebebi ekonomik olarak bir değeri olmasının olmamasıdır. Örneğin eskiden kadınlar yorgan dikip bu alan ile geçimini sağlamaktaydı. Ancak teknolojinin gelişmesi ile bu yorganlara ihtiyaç kalmamıştır. (Altunsabak, 2016, s. 46)

YEDİNCİ BÖLÜM

7. DİĞER MADDİ KÜLTÜR ÖĞELERİ

7.1. Kaleler ve Antik Kentler

7.1.1. Kars Kalesi

Kars Kalesi, şehre hâkim yüksek bir tepe üzerine kurulmuştur. Kalenin Urartular zamanında yapıldığı bilinmektedir. Özellikle Urartuların diğer bölgelerinde yapmış oldukları kalelerine birçok yönüyle benzemektedir. Kalenin tarihi süreç içerisinde farklı hâkimiyetler altına girmesi ve yapılan savaşlar sonucu birçok defa tahrip edilmiştir. Kars Kalesi, Selçuklular ile tekrardan temelleri üzerine yeniden inşa edilmiştir. Daha sonra kale ve çevresi Gürcüler, Harzemşahlar, Moğollar, Karakoyunlular, Timur ve Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Osmanlı Dönemi'nde imar edilen kale, meydana gelen depremler ile tekrar zarar görmüştür. (Ceylan, Bingöl, & Karageçi, 2018, s. 149-152)

Fotoğraf 7.1. Kars Kalesi'nden Şehrin Görüntüsü

Kars Kalesi, birçok Anadolu kalesinde olduğu gibi iç ve dış bölüm diye ikiye ayrılır. Asıl kale kapısı doğuya açılan kapıydı. Dış kalede batıya bakan tarafa su kapı veya Çerşibaşı kapısı, Kağızman tarafına bakana orta kapı, doğuya bakan tarafa da Behram Paşa kapısı denilirdi. (Solmaz, 1994, s. 86)

1534 yılında Anadolu birliğine katılan Kars çevresi, Kanuni Sultan Süleyman'ın İkinci Doğu seferine çıktığı sırada 1548 yılında harap halindeki Kars Kalesi'nin imar edilmesi yönündeki emri ile görevlendirilen Kars Sancak Beyi Dulgadırlı Ali Beğ çalışmalara başlamıştır. İmar edilen Kars Kalesi, İranlılar tarafından tekrar harap edilmiştir. (Kırzioğlu F. , 1955, s. 13)

1579 yılında 3. Murad'ın fermanıyla bölgeye gelen Lala Mustafa Paşa, Trabzon'dan getirdiği ustalar ile Selçuklulardan hatta Bağrathılardan kalma temeller üzerinde 150 yıldan beri yıkık ve harabe haldeki kaleyi, büyük bir özveri ve çalışkanlıkla 28 günde yeniden inşa etmiştir. (Kırzioğlu M. F., 1953, s. 526)

Ancak 1064 Safevi istilasası ile tekrardan harap olan kale 1645'te 4. Murat tarafından tekrar imar edilmiştir. (Temel, 2011, s. 15) 93 Harbi ile Rusların hakimiyetine geçen Kars Kalesi, 1917 yılından sonra Türkiye Cumhuriyeti sınırlarına dahil olması sonucu Türk Silahlı Kuvvetleri bünyesinde kaldıktan sonra 2016 yılında restorasyon ve çevre düzenlemesi çalışmaları kapsamında onarılmıştır. (Kılıç, 2019, s. 20)

Fotoğraf 7.2. Kars Kalesi Eteklerinde Resim Sergisi

Kars Kalesi, günümüzde kentin en önemli turistik çekicilikleri arasında yer alır. Kars Kalesi aynı zamanda kentin sembolüdür. Kars belediyesinin logosunda Kars Kalesi yer almaktadır. Aynı zamanda bazı otobüs firmalarının logosunda da kale yer almaktadır. Birçok konser, sergi, sosyal ve kültürel etkinlik kale eteklerindeki geniş alanda yapılmaktadır.

Kale, turistik amaçlı gelen turların ilk duraklarıdır. Kaleye çıktıktan sonra şehir, çok rahat bir şekilde görülebilmektedir. Kaleye giriş için herhangi bir zaman sınırlaması bulunmamaktadır. Girişler tamamen ücretsizdir. Son zamanlarda kale eteğindeki evlerin yıkılıp ortadan kalması sonucu daha geniş bir görüntü ortaya çıkmış oldu. Kars bedesten projesi adı verilen bu çalışma neticesinde ile kaleye olan ilgi daha da arttı.

Fotoğraf 7.3. Gece Kars Kalesinin Görünüşü

Kars merkezde bulunan diğer kaleler ise şunlardır: Atayurt Kalesi, Bozkale Kalesi, Çakmak Kalesi, Güneyçalı Kalesi, Hasan Kalesi, Köroğlu Kalesi, Kuyucuk Kalesi, Ziyarettepe Kalesi'dir. (Ceylan, Bingöl, & Karageçi, 2018, s. 27-28) Ancak bu kaleler deprem, dış kuvvetler gibi etmenlerden dolayı oldukça yıkık ve harap bir duruma gelmişlerdir. Bu sebeble turistik olarak da değerlendirilmemektedirler.

7.1.2. Ani Antik Kenti

Ani kenti, Anadolu ve Kafkasların en eski yerleşim alanlarından bir olup Orta Çağ'da Şirak olarak adlandırılan bölgede yer alır. Ani Antik Kenti'nin, güneydoğusundan Arpaçay Nehri geçmektedir, aynı zamanda sınır oluşturan bir akarsudur. Üçgen bir plana sahip olan kent 87 hektarlık bir alanı kaplaması ile ülkemizde en büyük antik kentler arasında yer almaktadır. (Belli O. , 2019, s. 21) Eski ismi Anyon olan kent, Bizans Dönemi'nde bir krallığın merkeziydi. (Kökten, 1945, s. 473) Eski Çağ'da ise ismi, Urartu kaynaklarına göre İştelua'dır. V.Minorsky'e göre de Ani adının İran tanrılarından Anahita'dan geldiği düşünülmektedir. (Belli O. , 2016, s. 34)

Ani kentinde Türk hakimiyeti ise Selçuklular ile başlamıştır. Bizans kontrolündeki bölge Sultan Alparslan tarafından 16 Ağustos 1064 tarihinde fethedilince bölge Selçukluların eline geçmiştir. (Kırzioğlu F. , 1982, s. 44)

Birçok antik kentte olduğu gibi Ani Kenti'nin de kimler tarafından kurulduğu hakkında net bir bilgi bulunmamaktadır. Ani'nin kuruluşunda birçok medeniyetin katkısı vardır. Ani, Urartular başta olmak üzere Kamsarakanlar, Bağratlılar, Moğollar, Celayirliler, Tümlülüler gibi birçok hakimiyet alanlarına girmiştir. Ani Kenti son olarak Selçuklu ve Osmanlı ile son etkileri yaşamıştır. (Gündoğdu H. , 2010, s. 52)

Ani'deki ilk insanların ne zaman yerleştiği ile ilgili kalıntılar bu bölgenin beş bin yıldır yerleşime açık olduğudur. Bulunan malzemeler Bronz ve Demir Çağlarına aittir. (Deniz, 2015, s. 19)

Fotoğraf 7.4. Ani Kenti Girişi ve Surlar

Ani çevresindeki ilk arkeolojik kazılar Ruslar tarafından N. Marr adında Rus Bilimler Akademisinin bir üyesi ile başlatılmıştır. Türk bilim adamlarının çalışmaları ise 1944 ve 1945 yıllarında İ.K. Kökten tarafından başlatılmıştır. (Belli O. , 2007, s. 76-90)

Türk araştırmacıların Ani'ye yönelik çalışmaları özellikle İ.Kılıç Kökten tarafından 1944 yılında başlatılmış, 1965-1967 yılları arasında ise Kemal Balkan, bölgede çalışmalarda bulunmuştur. Kısa bir aradan sonra çalışmalar 1989 yılında Beyhan Karamağaralı başkanlığında yabancı bilim adamlarının da dahil olduğu bir ekiple tekrar başlatılmıştır. Hamza Gündoğdu'nun bölgedeki sezonluk araştırmalarından sonra 2006-2009 yılları arasında Yaşar Çoruhlu'nun bilimsel başkanlığında kazılara devam edilmiştir. (Bayram, 2016, s. 81-82)

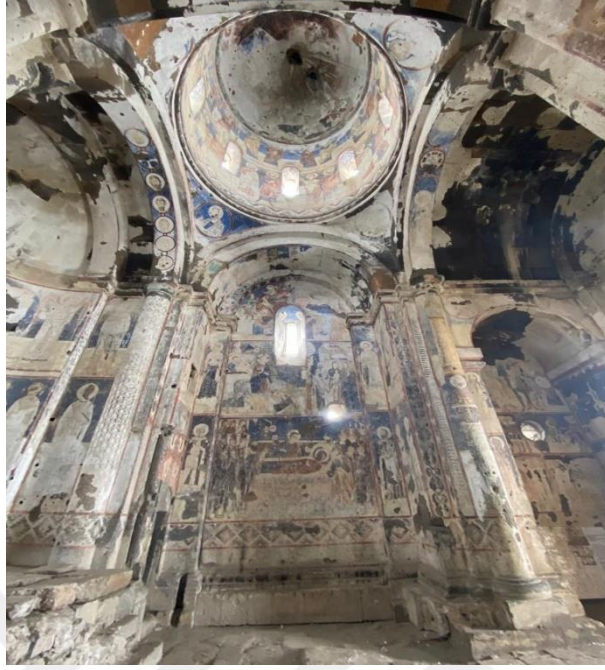
Ani bölgesinde yer alan bazı önemli yapılar.

7.1.3. Tigran Honents Kilisesi

Gürcülerin Ani'ye hakim oldukları dönemde yapılmıştır. Kilise kitabesinde 1215 yılında yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu kilise Tigran Honents tarafından St. Gregory'ye ithafen yapılmıştır. Kilisenin içinde birçok freks olduğu için Şirli kilise veya Osmanlı döneminde Munakkaş kilise olarak adlandırılmıştır. (Belli O. , 2019, s. 169)

Fotoğraf 7.5. Tigran Honents Kilisesi

Fotoğraf 7.6. Tigran Honents Kilisesi İç Görüntüsü

Tigran Honents Kilisesi'nin iç bölümünde tavan bölümü oldukça yüksek yapılmıştır. Oval pencereler ile aydınlatma iyi bir şekilde sağlanmıştır. Duvarlar boydan boya insan füzürleri ile nakşedilmiştir. Bu füzürlerde dini bir merasimde bir görüntü aktarılmıştır. Düzgün kesme taşalarının üzerleri de tek tek insan füzürleri yer almaktadır. Ancak bu füzürlerin önemli bir kısmı zamanla aşnıp silinmişken bazıları da tahrip edilmiş durumdadır.(Fotoğraf 7. 6)

7.1.4. Abugamır Kilisesi (Poladoğlu Kilisesi)

Poladoğlu Kilisesi, Bostanlar Deresi kenarında Ani Kenti'nin batısında vadinin yukarısında yer almaktadır. 10. yüzyılda Pahlavani ailesinden Prens Krikor adına yaptırılmıştır. Sonraki onarım sırasında babası ve kız kardeşleri için yapıya iki mezar eklenmiştir. (Belli O. , 2019, s. 162)

Fotoğraf 7.7. Abugamir Kilisesi (Poladoğlu Kilisesi)

7.1.5. Ani Katedrali (Fethiye Camii)

Ani şehrindeki en önemli ve en büyük mabettir. Selçuklular döneminde camiye çevrildikten sonra ismi Fethiye Camii oldu. Bu yapı Kral Gagik'in hanımı tarafından 1001 yılında tamamlanmış ve yapının mimarı ise Ayasofyanın kubbe onarımını yapan Tradat ustadır. Dönemine göre oldukça ileri seviye bir mimarlık ile yapılmıştır. Yapının temelinden yukarıya doğru boyutları daralan taşlar sağlam bir özellik kazandırmıştır. (Belli O. , 2019) Fethiye Cami, günümüzde kullanılmamaktadır. İçerisinde restorasyon çalışmaları devam etmektedir. Ön cephesi ise çelik iskeleler ile destenlenmiştir.

Fotoğraf 7.8. Ani Katedrali (Fethiye Camii)

Fotoğraf 7.9. Fethiye Camii İç Bölümü

Ani Kenti'nde sadece kale surları, kiliseler, camiler yer almaz. Bunların dışında yeraltı yapıları, mağaralar, tüneller, güvercinlikler gibi birçok farklı yapı türleri de yer alır. Özellikle güvercinler için yapılan oyuklar dikkat çekmektedir. Hem dikdörtgen hem de az olsa da yuvarlak biçimde oyulan güvercinlikler, bölgeye neredeyse eşit şekilde dağıtılmıştır. Güvercinliklerin sayılarının 20 civarında olduğu bilinmektedir. Ani'deki güvercin yetiştiriciliğinin iletişim amacına yönelik bir posta teşkilatı görevi gördüğü düşünülmektedir. (Yazıcı, 2017, s. 58-60)

Fotoğraf 7.10. Bostanlar Deresindeki Güvercinlikler

İç kalenin kuzeybatısında Alaçay’a bakan dik yamaçta insan eliyle açılmış 10 civarında mağara bulunmaktadır. Çevrede yaşayanlara göre bu mağaralar, han amaçlı yapılmış olup bir kısmında insanların kalması için bir kısmında ise hayvanların bağlanması için yapıldığı da söylenilmektedir. (Akçayöz, 2016, s. 81)

Fotoğraf 7.11. Bostanlı Deresinde Mağaralar

Mağaralar, kentin dış bölümünde Bostanlar Vadisi’nde yer almaktadır. Bu mağaralar oldukça yüksekte yer aldığı için gerekli ekipman olmadan çıkılamamaktadır. Aynı zaman da kent dışında olduğu için arada tel örgü bulunur. Bu sebeple turistler tarafından gezilememektedir. Mağaralar içinde sadece doğal oluşumlar olmayıp insanlar tarafında şekil verilmiş birçok yapı da bulunmaktadır. (Fotoğraf 7. 11) Hatta bazı mağara kenarlarında Tigran Honents Kilisesi duvarlarındaki gibi insan figürleri yer almaktadır.

7.1.6. Ateşgede

Bölgede yer alan ateşgedeler, Zerdüştlük inancının bir simgesi olarak M.Ö. 550-330 yılları arasında Ani Kenti’nde hakimiyet kuran Pers Krallığı döneminden kaldığı düşünülmektedir. Kültürel çeşitliliğin en önemli göstergelerinden olan benzer ateşgedelere, İran ve Azerbaycan’da da rastlanılmaktadır. (Belli O. , 2019, s. 153)

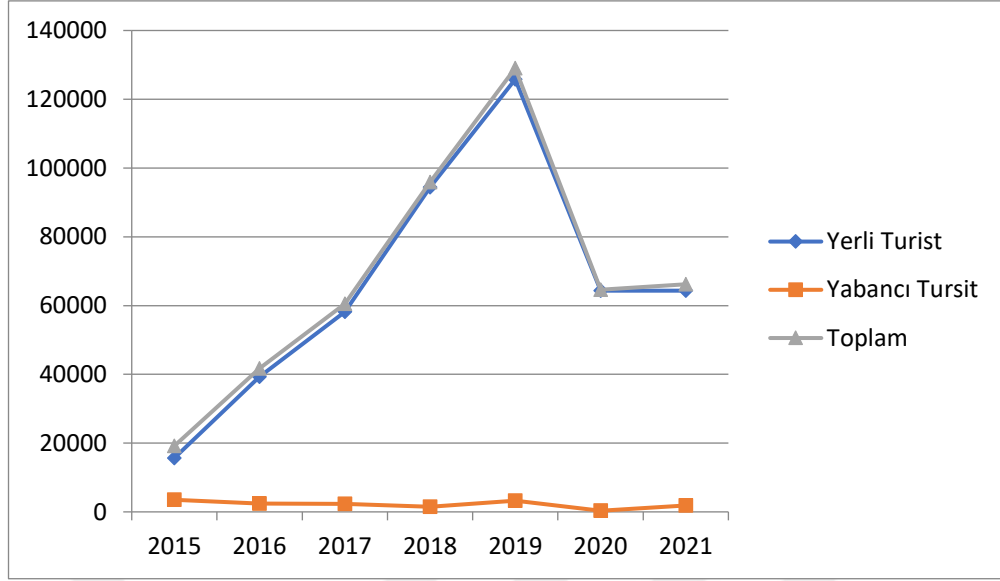
Fotoğraf 7.12. Ateşgedeler

Tablo 7.1. Ani Antik Kenti Ziyaretçi Sayıları

Yıllar	Yerli	Yabancı	Toplam
2015	15,664	3,511	19,175
2016	39,280	2,402	41,682
2017	58,185	2.340	60,525
2018	94,448	1,480	95,928
2019	125.800	3.238	129.038
2020	64,293	329	64,622
2021	64.358	1816	66.174

Kaynak: (kars.ktb.gov.tr, 2023)

Ani'ye gelen toplam turist sayısında dalgalanmalar yaşanmıştır. Başlıca sebepler ekonomik imkânların yetersiz olması ve 2020 yılından itibaren ortaya çıkan pandemidir. Tüm yıllarda yerli turist sayısı yabancı turist sayısından fazla olmuştur. (Tablo 7. 1) Yabancı turist sayısının artması için uluslararası düzeyde tanıtım faaliyetleri yapılmalıdır. UNESCO listesinde yer alan Ani Harabeleri, yerli ve yabancı turistler tarafından tam olarak bilinmemektedir.

Şekil 7.1. Ani'yi Ziyaret Eden Yerli ve Yabancı Turist Sayıları

Kars'ta turizme olan ilginin artması ile Ani Antik Kenti'ni ziyaret eden yerli ve yabancı turistlerin sayısı da giderek artmaktadır. Ancak oldukça köklü bir tarih ve medeniyete sahip Ani Kenti'ne yönelik çalışma ve tanıtım faaliyetleri oldukça sınırlıdır. Yetkililer özellikle ulaşım da sefer sayısını artırmalıdır. Çünkü şehir merkezi uzak kaldığı için birçok yerli ve yabancı turist ulaşım konusunda zorluk çekmektedir. Aynı zamanda eğer antik kentte rehber görevlendirilmesi olursa oldukça yararlı olur. Çünkü çoğu kişi kenti nereden ve nasıl gezeceklerini bilmemektedir. Kent, çok geniş bir alana yayıldığı için insanlar hemen yorulabilmektedir. Bu sebeple uzunca bir süre kenttin gezilmesi oldukça yorucu oluyordu. Bunun için günümüzde elektrikli faytonlar ile belli başlı yapılar rahatlıkla gezilebilmektedir. (Fotoğraf 7. 13)

Fotoğraf 7.13. Ani’de Elektrikli Fayton

7.1.7. Koşevenk Örenyeri

M.S. 9.yy.da Bagratlılar tarafından yaptırılmıştır. Ören yeri içerisinde kilise, kraliyet mezarı ve sur kalıntıları bulunmaktadır. 1.Derece Arkeolojik Sit Alanı olan bölge, Ocaklı köyü yakınlarında bulunmaktadır. (Alp, Yaşlı, & Özdemir, 2009)

7.1.8. Hasbey Örenyeri

Bu ören yeri Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattının yapımı sırasında keşfedilmiştir. 2003 yılında Kars Müze Müdürlüğü ve Gazi Üniversitesinin yapmış olduğu çalışmalar ile ortaya çıkan yerleşme, Demir Çağı yerleşme örneklerindendir. Yerleşme, Selim Hasbey köy yakınlarında yer almaktadır. (Alp, Yaşlı, & Özdemir, 2009)

7.2. Köprüler

7.2.1. İpek Yolu Köprüsü

İpek Yolu Köprüsü, Arpaçay Nehri üzerine inşa edilmiştir. Ortalama 32 m uzunluğunda ve 10-11 m genişliğindedir. Köprü iki katlı olarak yapılmıştır. Alt katı, kervan geçişleri için üst katı ise yayalar için yapılmıştır. İpek Yolu’nun Anadolu’ya açılan ilk giriş noktası olan köprü, 1807 Osmanlı- Rus savaşı sırasında Ruslar tarafından yıkılmıştır. Bu sebeple köprünün bir ayağı Türkiye sınırları içerisinde kalırken bir ayağı da Ermenistan sınırları içerisinde kalmıştır. (Belli O. , 2019, s. 151)

Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı, köprünün onarımı ile ilgili çalışmalar yürütmektedir. Köprünün bir bölümü Ermenistan sınırlarında kaldığı için Dışişleri Bakanlığının da çalışmaya dahil olması ile eğer olumlu bir dönüt elde edilirse Kültür ve Turizm Bakanlığı ile Ulaştırma Bakanlığı ortak bir çalışma başlatacaktır. (Anonim, 2015, s. 73)

Fotoğraf 7.14. İpek Yolu Köprüsü

7.2.2. Taş köprü

1579 yılında Lala Mustafa Paşa'nın Kars'ta başlatmış olduğu imar çalışmaları kapsamında yapılmış olup 1719 yılında Karahanoğlu Ebubekir Bey tarafından onarılmıştır. Köprünün yapıldığı yer Osmanlı Dönemi'nde Kağızman kapısı olarak bilinen yere denk gelmektedir. (Alp, Yaşlı, & Özdemir, 2009, s. 28) Köprünün kitabesi 93 Harbi'nden sonra sökülüştür. (Kırzioğlu M. F., 1953, s. 539) Köprü günümüzde de kullanılmaktadır. Özellikle düğün ve nişan gibi özel günlerde en çok tercih edilen mekânlar arasında yer almaktadır.

Fotoğraf 7.15. Taş Köprü

Üç kemerli düzgün kesme taşlarından yapılan köprü bölgenin ilk taş köprüsüdür. Yaklaşık 53 m. uzunluğunda ve 8 m. genişliğinde olan köprü 18. Kara Yolları Bölge Müdürlüğü tarafından 2012-2013 yılları arasında restore edilmiştir.

7.2.3. Lake Köprü

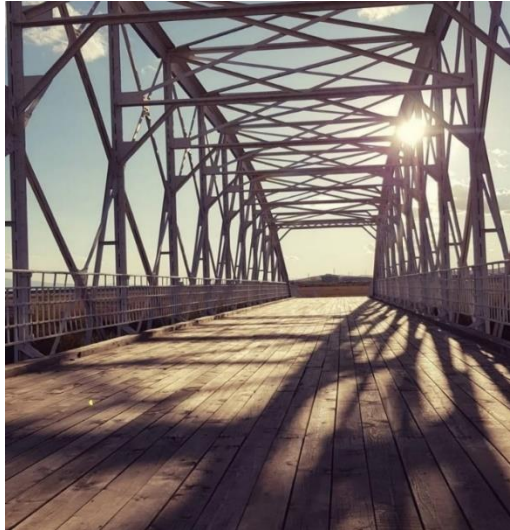
Köprü, Kars Çayı'nın diğer tarafındaki tabyalara bağlanmak için İngiliz subay tarafından tasarlanıp yapılmıştır. (Kılıç, 2019, s. 81) 19.yy.da Rus yapısı olarak inşa edilen köprü, 2018-2020 yılları arasında Kara Yolları Genel Müdürlüğü tarafından onarılmıştır. Üç kemerli olan köprü düzgün kesme taşlardan yapılmıştır. Kaleye arka girişten ulaşımı sağlayan tek köprüdür. Bu sebeple günümüzde yoğun bir şekilde kullanılmaktadır.

Fotoğraf 7.16. Taş Köprü 2 veya Lake Köprü

7.2.4. Çamçavuş Köprüsü

Köprü, Kars'ın Susuz ilçesinin Çamçavuş köyünde baraj yapımı sebebiyle sökülüp Kafkas Üniversitesinde Kars Çayı üzerine taşınmıştır. Köprünün Ruslar tarafından yapıldığı düşünülmektedir. (Korkusuz, 2019, s. 241) Çelik malzemeden yapılan köprü ahşap bir zemine sahiptir. (Fotoğraf 7. 17) Günümüzde aktif olarak kullanılmayan köprü daha çok düğün, nişan gibi özel günlerde dış çekimlerde kullanılmaktadır.

Fotoğraf 7.17. Çamçavuş Köprüsü

7.3. Dini Yapılar

7.3.1. Ebu'ul Menuçehr Camii (Ulu Camii)

Sultan Alparslan'ın Ani'yi fethettikten sonra buranın yönetimini Ebu'ul Menuçehr'e bırakması ile caminin 1071-1072 yılları arasında Ebu'ul Menuçehr'in emirliği döneminde yapıldığı düşünülmektedir. Arpaçay Nehri'ne hâkim konumda olan cami bir dönem müze ve depo olarak kullanılmıştır. (Belli O. , 2019, s. 175) Günümüzde cami olarak kullanılmaktadır.

Fotoğraf 7.18. Ebu'ul Menuçehr Camii (Ulu Camii)

7.3.2. Fethiye Camii

1878-1879 yıllarında Rusların Kars'a hâkim olduktan sonra Kars'ta bulunan kazak askerler için yaptırmış olduğu kilise, Alexandır Nevisky Kilisesi olarak da bilinmektedir. Cumhuriyetin ilanından sonra uzunca bir süre spor salonu olarak kullanılan taşınmaz 1985 yılında camiye dönüştürölüp ibadete açılmıştır. (Alp, Yaşlı, & Özdemir, 2009, s. 49)

Fotoğraf 7.19. Fethiye Camii

Başlangıçta piyade taburu için inşa ettirilen kilise, 154. Derbent Piyade Alayına devredilmesi ile Aleksandr Nevski adı ile kutsanmıştır. Zamanla bu isimle anılmıştır. Bölgede bulunan Uman Alayının Kazak askerleri de buraya ayin için gelmeleri ile kiliseye Kazak Kilisesi ismi de verilmiştir. Bu yapının benzerleri Sarıkamış ve Oltu gibi bölgelere de uygulanmıştır. (Rasimgil, 2017, s. 67)

7.3.3. Evliya Camii

1579 yılında Lala Mustafa Paşa tarafında Kars'ın imarına yönelik yapılan 9 camiden biridir. Caminin bitişiğinde 1579 yılında Ebul Hasan Harakani adına türbe yaptırılmıştır. Camii 1988-1989 yılları arasında orijinali korunmak şartıyla yeniden yapılmıştır. Camii, türbeden sonra 3. Murad'ın emri ile yaptırılmıştır. (Alp, Yaşlı, & Özdemir, 2009, s. 38)

Fotoğraf 7.20. Evliya Camii

7.3.4. Kümbet Camii

M.S 932-937 yılları arasında Bagratlı Kralı Abbas tarafından yaptırılmıştır. Kilise olarak inşa edilen bu yapının cephe kabartmalarındaki görseller 12 havariyi simgelemektedir. 1064 yılında Selçukluların Kars'ı fethetmeleri ile camiye çevrilen yapı, 1878 yılında Rusların bölgeye hâkim olması ile tekrardan kiliseye çevrilmiştir. (Alp, Yaşlı, & Özdemir, 2009, s. 24)

Kiliseye 1879 yılında Baş Melek Mikail Katedrali ismi verilmiştir. Rus askeri birliğin katedrali olarak faaliyete geçmiştir. (Torunoğlu, 2016, s. 55) Kilisenin Rus Ortodoks kilisesine dönüştürülmesine karar verilmesi ile İmparator, kilisenin restorasyonu için 20.000 ruble ayırmıştır. Yapılan çalışmalar sonucunda kilise 6 Ocak 1979 tarihinde açılmıştır. Ancak yapılan çalışmalar yeterli görülmeyip kapsamlı bir bağış kampanyası başlatılmıştır. İkinci restorasyonun en önemli unsuru ise ünlü kilise mimarı Grimm'e sipariş verilen ikonastastır. (Rasimgil, 2017, s. 64-65)

Fotoğraf 7.21. Grimm'in Tasarladığı İkonastas

Cumhuriyet döneminde bir süre müze olarak kullanılan yapı 1994 yılından sonra Kumbet Camii olarak ibadete açılmıştır. (Alp, Yaşlı, & Özdemir, 2009, s. 24)

Fotoğraf 7.22. Kumbet Cami İç Bölümü

Kültür ve inanç turizmi bakımından önemli bir potansiyele sahip olan yapı hem Müslüman hem de Hristiyanlar tarafından ziyaret edilmektedir. Barındırdığı dini motifler ve Ortodoks Hristiyanlar tarafından önemsendiği için Doğunun Ayasofya'sı

olarak da bilinmektedir. Ancak yapılan restorasyon faaliyetleri yapının orijinal unsularına zarar vermiş durumdadır. (Korkusuz, 2019, s. 156)

Fotoğraf 7.23. Kümbet Camii

7.3.5. Laçın Bey Cami

1579 yılında Kars'ın imarı sırasında Lala Mustafa Paşa tarafından yaptırılmıştır. Cumhuriyetin ilanından sonra restore edilen yapı, Vakıflar Genel Müdürlüğüne bağlıdır. Osmanlıya ait 9 camiden bir tanesidir. (Alp, Yaşlı, & Özdemir, 2009, s. 40)

Fotoğraf 7.24. Laçın Bey Cami

7.3.6. Aliğa Cami

1579 yılında Kars'ın imarı sırasında Lala Mustafa Paşa tarafından yaptırılmıştır. Cumhuriyetin ilanından sonra restore edilen yapı, Vakıflar Genel Müdürlüğüne bağlıdır. Osmanlıya ait 9 camiden bir tanesidir. (Alp, Yaşlı, & Özdemir, 2009, s. 47)

Fotoğraf 7.25. Ali Ağa Cami

7.3.7. Büyük Abdi Ağa Cami

1579 yılında Kars'ın imarı sırasında Lala Mustafa Paşa tarafından yaptırılmıştır. Cumhuriyetin ilanından sonra restore edilen yapı, Vakıflar Genel Müdürlüğüne bağlıdır. Osmanlıya ait 9 camiden bir tanesidir. (Alp, Yaşlı, & Özdemir, 2009, s. 47)

Fotoğraf 7.26. Büyük Abdi Ağa Cami

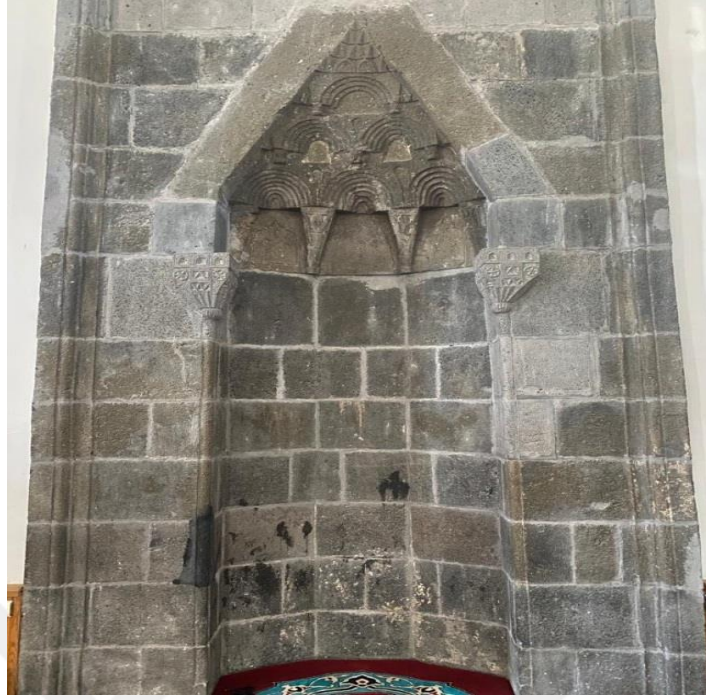
7.3.8. Ulu Cami

Sultan İbrahim zamanında (1640-1648), Dilaver Paşa'nın Beylerbeyliği sırasında yaptırılmıştır. 93 Harbi'nden sonra Ruslar tarafından bir dönem silah deposu olarak kullanılmıştır. (Kırzioğlu M. F., 1953, s. 534) Kentteki en büyük Osmanlı camisi olan Ulu Cami, 93 Harbi zamanında Ruslar tarafından tahrip edilip kullanılmaz bir duruma getirilmiştir. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün 2000-2002 yılları arasındaki restorasyon çalışmaları sonucunda ibadete açılmıştır. (Alp, Yaşlı, & Özdemir, 2009, s. 41) Caminin iki adet minaresi bulunmakta olup bağımsız şerefelere sahiptirler. Bu minareler ana yapıdan bağımsızdır.

Fotoğraf 7.27. Ulu Cami

Ulu Cami'nin Kars ve Karşılar için ayrı bir önemi bulunmaktadır. Camide diri diri kızgın yağlarla yakılan insanların kan ve etrafa yayılan yağ lekeleri hala duvarlarda görülebilmektedir. Ermenilerin yapmış olduğu katliamlar çevrede sürekli anlatılmaktadır. Bu sebeple Ulu cami sadece bir ibadet alanı olmayıp tarihi somut bir belge olarak da varlığını devam ettirmektedir. Tarihi turizm veya savaş turizmi kapsamında değerlendirilebilir.

Fotoğraf 7.28. Ulu Cami Duvar Lekeleri

7.3.9. Yusuf Paşa Cami

Günümüzde Yusufpaşa Mahallesi'ne adını veren Osmanlı paşası aynı zamanda Kars Sancak Beyi Kürt Yusuf Beg, Emir Yusuf Paşa Camisi'ni yaptırmıştır. Ancak bu cami tamamen yıkılmıştır. (Kırzioğlu M. F., 1953, s. 537) Günümüzdeki Yusuf Paşa Cami ise 1579 yılında 3. Murat zamanında yaptırılmıştır. 17.yy.da Beyler Beyi Seyyid Yusuf Paşa, kendi adına izafeten 1664 yılında yaptırmıştır. Gri ve beyaz bazalt taşlardan yapılmıştır. Caminin girişindeki Osmanlıca kitabe günümüze kadar ulaşmıştır. Camide bazalt taşlar ile ahşap kalaslar birlikte kullanılmıştır. Tek şerefli olan caminin minaresi camiden bağımsızdır. (Fotoğraf 7.29)

Fotoğraf 7.29. Yusuf Paşa Cami

7.3.10. Vaiz Oğlu Cami

Kars Kalesi eteklerinde yer alan cami, 1579 yılında Kars'ın imarı sırasında Lala Mustafa Paşa tarafından yaptırılmıştır. Cumhuriyetin ilanından sonra restore edilen yapı, Vakıflar Genel Müdürlüğüne bağlıdır. Osmanlıya ait 9 camiden bir tanesidir. (Alp, Yaşlı, & Özdemir, 2009, s. 47) Minaresi Ruslar tarafında sökülen cami, 1646 yılında tekrar yapılmıştır. (Kırzioğlu M. F., 1953, s. 535) Caminin tek minaresi bulunmakta olup camiden bağımsızdır. Bunda 1914 yılında Kars'ın Rusların elinde olduğu dönemde minarenin başka bir yapıda kullanılmak üzere sökülmesinin etkisi olabilir. (Kılıç, 2019, s. 42) Caminin dış cephesinde bulunan kemerler, caminin çeşitli değişimlere uğradığını göstermektedir.

Fotoğraf 7.30. Vaiz Oğlu Cami

7.3.11. Ebul Hasan Harakan-i Türbesi

Ebul Hasan-ı Harakani, Harekan köyünde çiftçi bir ailenin çocuğu olarak hicri 352 yılında doğduğu düşünülmektedir. (Uludağ, 2023) Silsile-i Alim adı verilen büyük alim ve velilerin yedincisi olduğu söylenen Harakani, asıl simi Ali Bin Ahmet Bin Cafer'dir. Nisbesi , Harakani'dır. (Yavaşca, 2013, s. 28) Başta ümmi olan Harakani'nin zamanla Allah'ın izniyle ilim öğrendiği ve ona verilen ilmin de Vehbi ilim olduğu söylenmektedir. (Celep, 2022, s. 298) Mevlana'ya göre Harakani, Şeyhi dindir. Yani dinde önder olan kimse demektir. Kabuk değil, özdür. Her iki âlemin şahıdır. (Gürer, 2020, s. 154-156)

Fotoğraf 7.31. Ebul Hasan Harakan-i Türbesi

Harakani, İslam'ı her yönüyle yaşayan ve temsil eden bir bilgedir. İnsanlara karşı büyük bir sevgi ve merhamet beslemektedir. Çağının en önemli hümanist kişiliklerindendir. Irk, dil, din soy veya kabile ayrımı yapmaz, herkese eşit şekilde muamele eden bir insandır. Her kim bu kapıya gelirse inancını sorgulamadan yemek verin, sözü de bu düşüncüyü desteklemektedir. (Seyhan, 2014, s. 86-87)

Harakani'nin nerde, kabrinin nerede olduğu ile ilgili farklı görüşler mevcuttur. Bir görüşe göre memleketi Harakan'da vefat edip kabrinin de orda olduğudur. Veya Harekan yakınlarında olduğudur. Kabrin Kars'ta olduğunu söyleyen kaynaklar ise Osmanlı kaynaklarına aittir. Osmanlı kaynakları, kabrin Lala Mustafa Paşa zamanında Kars Kalesi'nin onarımı sırasında bulunduğudur. (Gök B. , 2014, s. 115-116)

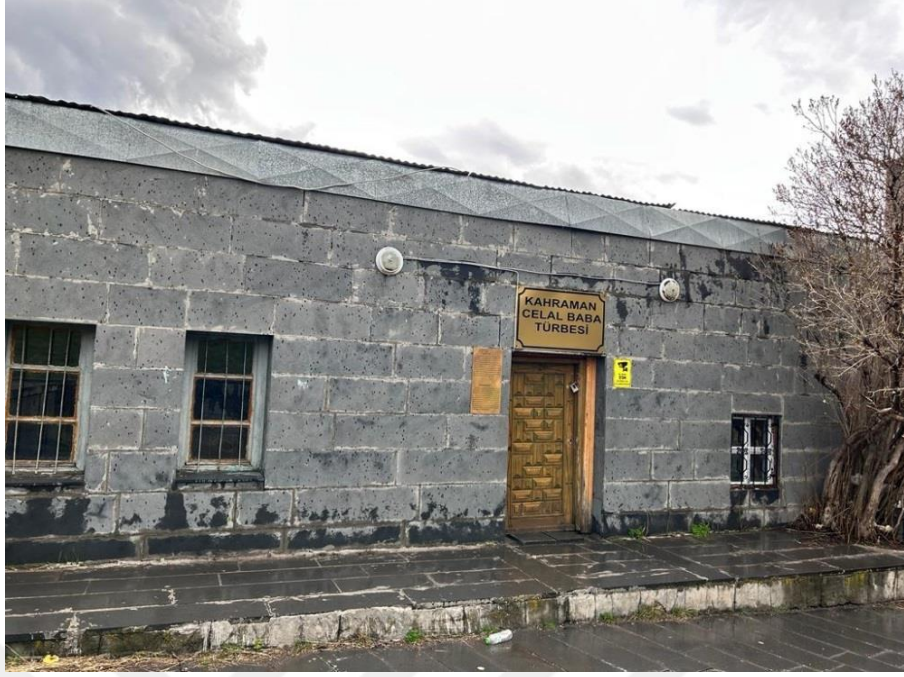
Harakani türbesi, Kars kentinin en önemli manevi unsurlarındandır. Yerli ve yabancı turistler tarafından sıkça ziyaret edilmektedir. Kadir gecesini ve diğer önemli gecelerde yoğun bir ziyaretçi akınına uğramaktadır. Ancak yapılan dualar ve davranışlar bazen hatalı olabilmektedir. İnsanlar türbeye ilahi bir makam atfedip doğrudan türbeden dilek ve arzuda bulunabilmekteler. Türbeye el sürme, medet umma, eşya bırakma vb. yapılan başlıca yanlış uygulamalardandır.

Fotoğraf 7.32. Harakan-i Türbesi İç Bölüm

7.3.12. Celal Baba Türbesi

Celal Baba, 1239 yılında Kars'ı kuşatan Moğol-Gürcü orduları ile savaşırken şehit düşen evliyalardandır. Türbe, 2005 yılında Kars Belediyesi tarafından restore edilmiştir. (Alp, Yaşlı, & Özdemir, 2009, s. 53) Kars Kalesi sınırları içerisinde bulunan türbe, kaleyi ziyaret eden turistler tarafından kolaylıkla görülebilmektedir.

Fotoğraf 7.33. Celal Baba Türbesi

7.3.13. Şehit Alperenler Türbesi

Alperenler türbesi, Kars Kalesi eteklerinde yüksekçe bir tepe üzerinde bulunmaktadır. Türbe içerisinde Şehit Halil (1057) ile Şehit Teyfik'in (1267) kabirleri bulunmaktadır.

Fotoğraf 7.34. Şehit Alperenler Türbesi

7.3.14. Ahmet Baba Türbesi

Hafızpaşa Mahallesi'nde bulunan türbe site sakinleri tarafından yapılmıştır. Ahmet Baba ünlü bir minare ustasıdır. Halveti Tarikatında yer almaktadır. (Korkusuz, 2019, s. 179) Türbe site içerisinde bulunduğu için vatandaşlardan tarafından rahat bir şekilde ziyaret edilememektedir.

Fotoğraf 7.35. Ahmet Baba Türbesi

7.4. Müzeler ve Tarihi Hamamlar

7.4.1. Kars Kent Müzesi

Müze sözcüğü, Grekçe *mouseion* sözcüğünden türetilip dilimizde kullanılmıştır. Grek mitolojisinde tanrıçalara adanan tapınak, tepe, müzik ve şiir ilham eden esin perisi anlamına gelmektedir. (Keleş, 2010, s. 1) Müzeler medeniyetlerin en somut miraslarıdır. Müzeler aynı zamanda birer tarihsel yapı taşıdır. Savaş araç gereçleri, sikkeler, kap, kaçak vb. birçok eserin sergilenmesi tarihsel hafızanın tazelenmesini sağlamaktadır. Müzeler aynı zamanda birçok medeniyete ait eseri bir arada bulundurması sebebi ile kültürel bir sentez oluşturmaktadırlar. Müzeler, adeta bir zaman makinesi gibi insanları binlerce yıl geriye götürebilmektedir.

Kars bulunduğu coğrafi konum sebebi ile birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Çeşitli zamanlarda yapılan kazılar sonucunda bu medeniyetlere ait eserler

ortaya çıkmıştır. Bu eserlerin korunma ihtiyacı için ilk olarak Vilayet Konağında Müze Müdürlüğü kurulmuştur. Zamanla taşınır ve taşınmaz eserlerin sayısı çoğalınca günümüzde Kümbet Camii olarak bilinen ve bir dönem Havariler Kilisesi olan yapı, 1964 yılından 1978 yılına kadar müze olarak kullanılmıştır. Daha sonra İstasyon Mahallesi'nde 1978 yılında yapılan yeni müze binası, 1981 yılında hizmete girmiştir. Müzede Paleolitik Çağ eserleri balta ve kemikler, Tunç Çağı eserleri, Urartu Dönemi kalıntıları, sikkeler, Roma ve Bizans Dönemi eserleri ile Selçuklu Dönemi'ne ait birçok kalıntı bulunmaktadır. (/www.kulturportali.gov.tr/, 2023)

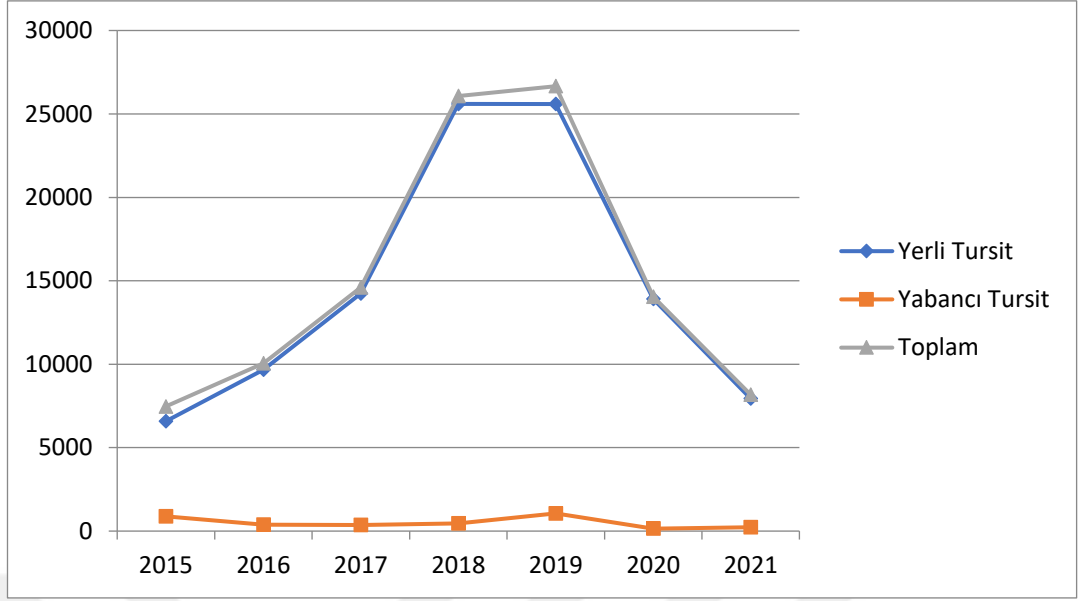
Fotoğraf 7.36. Kars Müzesi

Tablo 7.2. Kars Arkeoloji ve Etnografya Müzesi Ziyaretçi Sayıları

Yıllar	Yerli	Yabancı	Toplam
2015	6,583	889	7,472
2016	9,673	381	10,054
2017	14.243	363	14.606
2018	25,601	463	26,064
2019	25.600	1.060	26.660
2020	13,900	146	14.046
2021	7943	224	8.167

Kaynak: (kars.ktb.gov.tr, 2023)

2015-2021 yılları arası Kars müzesine en fazla ziyaretçi 2019 yılında gelmiştir. En az ise 2015 yılında ziyaret edilmiştir. Yabancı turist sayısı 2018-2019 yıllarında belirgin bir şekilde artmıştır. (Tablo 7. 2) Müzeye girişler ücretsiz olup pazartesi günleri hariç diğer günler ziyaret edilebilmektedir.

Şekil 7.2. Kars Arkeoloji ve Etnografya Müzesi Ziyaretçi Sayıları (2015-2021)

Toplam turist sayında dalgalanmalar yaşanmıştır. Başlıca sebepler ekonomik imkânların yetersiz olması, 2020 yılından itibaren ortaya çıkan pandemidir. Tüm yıllarda yerli turist sayısı yabancı turist sayısından fazla olmuştur. (Şekil 7.2.)

7.4.2. Kafkas Cephesi Harp Tarihi Müzesi

Kanlı Tabya, 1. Mahmud döneminde şehre güneyden gelebilecek İran saldırılarına karşı yaptırılmıştır. 3. Selim döneminde tekrar güçlendirilen yapı özellikle 1927-1928 Osmanlı-Rus savaşında önemli bir görev üstlenmiştir. (Alp, Yaşlı, & Özdemir, 2009, s. 308) Kars ilindeki 46 tabyadan biri olan yapı, Kültür ve Turizm Bakanlığının tahsisinde olup Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü tarafından 09.07.2012 tarihinde ihale yapılarak restorasyon çalışmalarına başlanmıştır. Günümüzde Kars Arkeoloji Müzesine bağlı bir birim olarak faaliyetlerini yürütmektedir. (T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2023)

Fotoğraf 7.37. Kafkas Cephesi Harp Tarihi Müzesi

Fotoğraf 7.38. Balmumundan Yapılmış Yaralı Askerler

Fotoğraf 7.39. Rusların Kazım Karabekir’e Hediye Ettiği Beyaz Vagon.

Müze her yıl çok sayıda turisti ağırlamaktadır. Müzeye girişler ücretlidir. Müze aynı zamanda savaş turizmi kapsamında değerlendirilebilir. Çünkü müze içerisine yer alan asker mektupları, çeşitli silah ve kılıçlar bu havayı yansıtmaktadır. Müze içerisinde eski çarıkların yerleştirildiği ve sonsuz bir görüntü oluşturan aynanın yer aldığı bir bölüm bulunmaktadır. Bu bölümde kar fırtınası sesi ile adeta tarihi bir yolculuk başlamaktadır. (Fotoğraf 7.37)

Tablo 7.3. Kafkas Cephesi Harp Tarihi Müzesi Ziyaretçi Sayıları

Yıllar	Yerli Turist	Yabancı Turist	Toplam
2018	79,775	551	80,326
2019	101.693	622	102.315
2020	42,122	110	42,232
2021	22.570	420	22.990

Kaynak: Kars İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü

Müzeye gelen yerli turist sayısı yabancı turist sayısından her yıl fazla olmuştur. 2019 yılında müzeye giden toplam turist sayısı yüz bini aşmıştır. Ancak 2020 yılında oldukça hızlı bir düşüş yaşanmıştır.(Tablo 7. 3) Bunun temel sebebi pandemi ve sokağa çıkma yasaklarının olmasıdır

7.4.3. Peynir Müzesi

Kars kenti süt ve süt ürünleri üretimi bakımından oldukça zengin bir çeşitliliğe sahiptir. Birçok peynir türü üretilmekte olup kentin markası durumuna gelmiştir. Kars kaşarının coğrafi işaret olarak seçilmesinden sonra da Kars kaşarına olan talep daha da artmıştır. Bu sebeple Kars peynirlerinin modern bir ortamda sunulması zorunlu olmuştur. Yer olarak Süvari tabyanının olduğu alan seçilmiştir. Bu tabyanın olduğu alan 2020 yılında Kars Valiliği tarafından başlatılan restorasyon ve tasarım çalışmaları neticesinde 2022 yılında Kars Peynir Müzesi hizmete açılmıştır. Girişler ücretli olup aynı zamanda kafe bölümü de bulunmaktadır. Müzede perakende peynir satışı mevcuttur.

Fotoğraf 7.40. Kars Peynir Müzesi

7.4.4. Boğatepe Peynir Müzesi

Boğatepe köyü süt ve süt ürünleri ile ekonomik faaliyette bulunan bir bölgedir. Zengin bitki örtüsünün varlığı hayvancılığın temel ekonomik geçim kaynağı olmasını sağlamıştır. Köyde gravyer peyniri 130 yıldır üretilmektedir. Aynı zamanda yoğun olarak kaşar peyniri de yapılmaktadır. 2007 yılında faaliyete başlayan Boğatepe Çevre ve Yaşam Derneği, dünyada iki tane ve Türkiye’de ise ilk ve tek olan Eko Müzeyi hizmete açmıştır. Müzenin açılması ile bölgeye olan ilginin artması sonucu yoğun bir turist akınına uğramıştır. Turistlerin konaklayabileceği kalma alanları mevcut olup bunun yanında kızakla gezme, bisiklet turu, at binme gibi birçok etkinlik de mevcuttur. (kars.ktb.gov.tr, 2023)

Fotoğraf 7.41. Boğatepe Köyü ve Peynir Müzesi

7.4.5. Mazlum Ağa Hamamı

Hamam sözcüğü, Arapçada sıcak olmak anlamındaki *hamm* kökünden türemiştir. İnsanların temizlenme ihtiyaçlarını karşılayan yapılara hamam denilmektedir. (Kaplan, 2011, s. 131) Oldukça zengin ve çeşitli versiyonlara sahip Türk hamamlarını sıcaklık ve halvet bakımından gruplandırmak en uygun olanıdır. Ancak bu sınıflandırma dört eyvanlı köşeli tip, yıldızvari sıcaklık tipi, vb. daha da ayrıltılı bir şekilde de sınıflandırılabilir. (Eyice, 1960, s. 108) Hamamlar Türk Osmanlı mimarisinin önemli unsurlarındandır. Hamamların varlığı ve çeşitleri temizliğe verilen önemi göstermesi bakımından oldukça dikkat çekicidir. Aynı zamanda hamamlar, sosyalleşmenin ve toplum olma bilincinin yoğun olarak yaşandığı ortamlardır.

Kars Kalesi yakınlarında bulunmakta olan Mazlum Ağa Hamamı, 18.yy.da iki kubbeli, yıkanma, halvet ve cehennemlik gibi bölümler halinde yapılmıştır. 18.yy Osmanlı mimarisinin en belirgin örneklerindendir. İç bölümde yer alan sağır kemeler ve niş süslemeleri ile oldukça dikkat çekici görülmektedir. (Alp, Yaşlı, & Özdemir, 2009, s. 29) Günümüzde kullanılmayan hamam, oldukça harap bir şekilde bulunmaktadır. En kısa zamanda restore edilip turizme kazandırılmalıdır.

Fotoğraf 7.42. Mazlum Ağa Hamamı

7.4.6. Muradiye Hamamı (İlbeyoğlu)

Kars Çayı kenarına yer alan hamam, 1774 yılında yapılmıştır. İki kubbeli ve dikdörtgen planlı olarak yapılmıştır. Kars Çayı üzerine uzanan balkonu sebebi ile balkonlu hamam olarak da bilinir. Yıkınma, halvet, cehennemlik ve soğukluk bölümlerinden oluşmaktadır. (Alp, Yaşlı, & Özdemir, 2009, s. 30) Hamam, günümüzde yapılan restorasyon çalışmaları sonucunda kafe ve restoran olarak faaliyete geçmiştir.

Fotoğraf 7.43. Muradiye Hamamı

7.4.7. Cuma Hamamı (Topçuoğlu)

Sukapı Mahallesi'nde yer alan hamam Osmanlı Dönemi'nde Kars'ta yapılan ilk hamamdır. (Alp, Yaşlı, & Özdemir, 2009, s. 31) Tam olarak ne zaman yapıldığı bilinmeyen hamam, Evliya Çelebi'nin 1647'de Kars'ta ziyaret ettiği hamam olmalıdır. Bu hamamdan eski hamam diye bahseder. Plan olarak doğu batı doğrultusunda dikdörtgen yapıda olan hamam, soğukluk, ılıkılık, külhan gibi bölümlerden oluşmaktadır. Bazı kubbeleri yakın zamanda farklı malzeme ile değiştirilmiştir. (Delen, 2005, s. 55) Hamam restore edilmiştir. Ancak hangi amaçla kullanılacağı belli değildir. Kars Kalesi yakınlarında bulunan hamam, Muradiye Hamamı ve Taş Köprü ile önemli bir destinasyon alanı oluşturmaktadır.

Fotoğraf 7.44. Cuma Hamamı

7.5. Şehitlikler ve Tabyalar

Allah yolunda canını veren Müslümana şehit denir. Çoğulu şühedadır. Şehit kelimesi şahit kelimesine eş anlamlı olup hazır anlamına gelmektedir. (Bilmen, 2002, s. 282) Şehitlikler toplumun hafızasıdır. Toplumumuzda şehitliklere ayrı bir saygı gösterilip önem verilmektedir. Örneğin şehitliklerin yanından geçen bir vatandaş, hemen kendisini toparlayıp bir dua okumaktadır. Resmi bayramlarda şehitlikler güzel bir şekilde hazırlanıp ilin yetkili mülki amirleri tarafından ziyaret edilir.

7.5.1. Kars Şehitliği

Bu şehitlikte 1876-1877 savaşlarında şehit olan askerler ile milli mücadele yıllarında şehit olan 100'den fazla şehit bulunmaktadır. Şehitlik 1920 yılında kurulmuştur. Şehitliğin bakımından sorumlu kurum ise Kars Belediyesi ve askeriyedir. (Arslanoğlu, Cem Ender, t.y)

Fotoğraf 7.45. Kars Şehitliği

7.5.2. Meçhul Asker Anıtı

1. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı sırasında şehit olan askerlerimiz anısına yaptırılmıştır. (Özdemir vd., 2009, s. 292) Anıt, Bülbül Mahallesi'nde Şehit ve Gaziler Derneğinin bahçesinde yer almaktadır

Fotoğraf 7.46. Meçhul Asker Anıtı

7.5.3. Tabyalar

Tabya, içerisinde belli miktarda askeri kuvvet barındıran, siper ve mevzi alanlarına sahip, bölük ve tabur binalarının olduğu, uzun bir kuşatmaya dayanabilen stratejik noktalara kurulmuş, çeşitli malzemelerden inşa edilen savunma alanlarıdır. Tabyalar kalelerden oldukça farklıdır. Çünkü kalede hem sivil hem asker bulunurken tabyalarda sadece asker bulunur. Mimari olarak da tabyalar yere kısmen gömülü olarak yapılır. (Ülkü, 2007, s. 249)

Osmanlı padişahı 3. Murad'ın emri ile Kars'a gelen Lala Mustafa Paşa, Kars'taki imar çalışmaları neticesinde cami, köprü, Beylerbeyi Sarayı ve Kars Kalesi'nin batısında Sukapı Mahallesi ile Çakmak Kışlasının birleştiği yerde Timur Paşa Tabyası'nı yaptırmıştır. Kars'ın ilk tabyası olan Timur Paşa Tabyası, 17.yy. sonlarına kadar İran saldırılarına karşı kenti korumuştur. 1734-1878 yılları arasında özellikle Rus saldırılarına karşı şehri korumak amacıyla 46 tabya yaptırılmıştır. Bu tabyalardan 24 tanesi tahrip olup bazı bölümleri günümüze ulaşmışken 12 tabya askeri denetimdedir. 5 tabya tamamen zarar görmüşken 5 tanesi ise günümüze sağlam bir şekilde ulaşmıştır. (Alp, Yaşlı, & Özdemir, 2009, s. 305-306)

Kanlı Tabya

1.Mamud döneminde 1737-1739 yılları arasında İran saldırılarına karşı kurulmuştur. 3. Selim döneminde güçlendirilen tabya yaklaşık olarak 500 askeri barındırabilecek kapasitede yaptırılmış olup 1827-1828 yılları arasında Osmanlı-Rus savaşında şiddetli mücadelelere sahne olmuştur. İlk ismi büyük tabya olmasına rağmen halk arasında kanlı tabya diye bilindiği için ismi bu şekilde kalmıştır. (Alp, Yaşlı, & Özdemir, 2009, s. 308) 2012 yılında yapılan restorasyon çalışmaları sonucunda Kafkas Cephesi Harp Tarihi Müzesine dönüştürülmüştür.

Fotoğraf 7.47. Kanlı Tabya

Dere Tabya

Şehri İran saldırılarına karşı korumak amacıyla 1734 yılında yapılmıştır. 3.Selim ve Sultan Abdülaziz döneminde güçlendirilmiştir. Yapının duvar ve demir mazgalları sağlam olup Kars Belediyesi tarafından yapılan çevre düzenlemesi ile ışıklandırılma sistemleri ile aydınlatılıp park içerisinde ziyarete açılmıştır. (Alp, Yaşlı, & Özdemir, 2009, s. 310) Bu tabyanın olduğu alanda 2020 yılında Kars Valiliği tarafından başlatılan restorasyon ve tasarım çalışmaları neticesinde 2022 yılında Kars Peynir Müzesi hizmete girmiştir.

Fotoğraf 7.48. Dere Tabya

Arap Tabya

1848-1853 yılında Sultan Abdülmecit tarafından yaptırılmıştır. Şehirdeki 46 tabyadan en büyüğüdür. Doğudan gelebilecek Rus saldırılarına karşı Karadağ Tepesi üzerine yaptırılmıştır. Bu tabya 1855 Osmanlı-Rus savaşında Şam'dan gelen Arap askerler tarafından savunulmuş ve Kars Zaferi kazanılmıştır. Bu sebeple Arap Tabya ismi verilmiştir. (Alp, Yaşlı, & Özdemir, 2009, s. 312)

Fotoğraf 7.49 Tabya İçerisinde Kışla Binası

Karadağ Tabyası

Tabyanın savunma bölümleri, 1828-1829 yılında toprak mevzi olarak yapılmıştır. Kafkasya'dan gelen Gümrü yolunu engellemek için Kırım Harbi öncesinde bazı bölümleri yapılmış ancak asıl yapıları 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı öncesine yapılmıştır. (Alp, Yaşlı, & Özdemir, 2009)

Fotoğraf 7.50. Karadağ Tabyası Askeri Kışla Binası

Fotoğraf 7.51. Dinleme Sistemi

Karadağ Tabyası'nda bulunun 100 cm çapındaki konik biçimli boru, Kars'taki 46 tabyadan sadece Karadağ tabyasında bulunmaktadır. Tabyanın binası, yer altı koruganları günümüze kadar sağlam bir şekilde ulaşmış olup 1990 yılına kadar 14. Mekanize Tugay Komutanlığı denetiminde kalmıştır. Sonradan hazineye devredilen yapı günümüzde harap bir şekilde bulunmaktadır. (Alp, Yaşı, & Özdemir, 2009, s. 317)

8. BÖLÜM

SONUÇ VE ÖNERİLER

Kars ili Kuzeydoğu Anadolu'da, Erzurum-Kars bölümünde yer almaktadır. Ermenistan ile sınırı olduğu için serhat illeri arasında yer almaktadır. Çevresinde Erzurum, Ağrı, Iğdır ve Ardahan gibi iller bulunmaktadır. Bir plato içerisinde bulunduğu için dağlık bölge sınıflandırması içerisinde yer almamaktadır. Jeolojik açıdan genç araziye sahip olan bölgede birçok jeolojik formasyona ait oluşum bulunmaktadır. En önemli dağları Allahu Ekber Dağları, Köse Dağı ve Aras Dağları'dır. Araştırma sahasında sert karasal iklim şartları hüküm sürmektedir. Bu iklim koşullarından dolayı kışlar uzun, soğuk ve kar yağışlıdır. Yazlar ise kısa serin ve yağışlıdır. Bölgenin sahip olduğu fiziki çevre özellikleri ile beşeri coğrafyası arasında sıkı bir ilişki bulunmaktadır. Özellikle araştırma konumuzu oluşturan kültürel coğrafya, kentin fiziki coğrafyasından etkilenmiştir.

Araştırma, beş ana problem cümlesinden oluşmaktadır. Birincisi araştırma sahasındaki çevre ve insan etkileşiminin hangi seviyelerde olduğudur. İnsan ile çevre sürekli etkileşim halindedir. İnsanoğlu hem çevresini etkilemekte olup hem de çevreden etkilenmektedir. Bu etkileşimin derecesinde bir çok değişken etkili olabilmektedir. Örneğin iklim, yer şekilleri, bitki örtüsü, teknolojik yenilikler bu değişkenlerin başında gelmektedir. Araştırma sahasında çevre şartları insanların beslenme, barınma, giyim kuşamında ve ulaştırma faaliyetleri gibi birçok alanda etkili olmaktadır. Örneğin kentin sahip olduğu volkanik arazi ile konutlarda kullanılan malzeme arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır. Hâlâ kırsal alanda yapı malzemesi olarak çevrede oldukça fazla bulunan volkanik kayalar kullanılmaktadır. Sert karasal iklimden dolayı özellikle kırsal alanda yapılar kalın duvarlara sahipken, kentte ise konutlarda dış cephelerde ısı yalıtım sistemleri hemen hemen her konutta bulunmaktadır. Soğuk iklim şartları bölge insanlarının beslenme alışkanlıklarında, etkili olmuştur. Özellikle kış mevsiminde daha çok etli ve yağlı ürünler tüketilmektedir. Mutfak kültürü de bu şartlara göre şekillenmiştir.

Araştırmanın ikinci problem cümlesi bölgenin nüfusunun tarihsel gelişimi ve hareketleridir. Nüfus hareketleri bölge kültürünü şekillendiren en önemli

unsurlardandır. Kars kentinin 1877-1878 Osmanlı- Rus Savaşı sonucunda Rusların hâkimiyetinde yaklaşık kırk yıl boyunca kalması kültürel coğrafyasını baştanbaşa değiştirmiştir. Ruslar bölgeyi ele geçirdikten sonra kente her alanda Sovyet tarzı uygulamaları hayata geçirmişlerdir. Tarım, hayvancılık, nüfus ve konut gibi alanlarda köklü değişiklikler yaşanmıştır. Özellikle bölgeye yerleştirilen Rus asıllı Malakanlar, Almanlar, Duhoborlar gibi etnik gruplar yerel halk ile etkileşime girip kültürel bir çeşitlilik oluşturmuşlardır. Özellikle Malakanların bölgede tarım ve hayvancılıkta yapmış oldukları yeniliklerin etkisi günümüzde de hissedilmektedir. Sadece bu etnik gruplar etkili olmayıp Kafkas kültürü de kente yoğun olarak yaşanmaktadır. Günümüzde Rus kültürünün en önemli somut göstergelerinden olan tarihi Kars evleri ise kente yaşanan kültürel değişimin en önemli somut örnekleri arasındadır. Günümüzde ise kent, işsizlik ve iklim şartlarının elverişsizliğinden dolayı göç vermektedir. Büyük kentlere göç eden Karslı nüfus, bu kentlerde kendi kültürlerini yaşatmaktadırlar.

Üçüncü problem cümlesi araştırma sahasının kültürel gelişiminde geçmiş medeniyetlerin etkisi ve bu etkinin boyutudur. Bu problem cümlesi Kars tarihi bölümünde Paleolitik Dönem'den ele alınıp günümüze kadar ana hatları ile açıklanmıştır. Kars tarihi genel olarak Urartular ile başlamaktadır. Sonrasında Persler, Sasaniler, İslam Devleti, Bağrathlılar, Selçuklular, Saltuklular, Moğollar, Akkoyunlular, Karakoyunlular ve Osmanlılar Kars'ta hüküm sürmüşlerdir. Kars'ın Osmanlı hakimiyetinde olması ile zaman içerisinde Ruslar Kars'a hakim olmaya çalışmıştır. Ruslar çeşitli dönemlerde Kars'a hakim olsa da bu işgaller kısa süreli olmuştur. Ruslar, amaçlarına 1877-1878 yıllarında yani 93 Harbi adı verilen savaş ile ulaşmışlardır. Bu savaş ile Kars, yaklaşık olarak kırk yıl boyunca Rusların hakimiyetinde kalmıştır. Bu süreç içerisinde Ruslar, Kars kültüründe önemli değişiklikler yapmışlardır. Ulaşım, eğitim, beslenme, konut, ve nüfus değişimin yaşandığı başlıca alanlardır. Kars kenti Osmanlı ve Rus kültürünün buluştuğu nadir kentlerdendir.

Tarih konusu açıklanırken tarihi olaylarda coğrafyanın etkisi göz ardı edilmemiştir. Çünkü coğrafya birçok tarihi olayda ön plana çıkmıştır. Örneğin Büyük İskender'in Asya seferinde, Almanların Stalingrad kuşatmasında, Sovyetlerin Afganistan yenilgisinde ve ABD'nin Vietnam sendromunda girmesinde coğrafi şartlar

etili olmuştur. Kars tarihi açısından Sarıkamış Harekâtında da coğrafi şartların dikkate alınmaması başarısızlığın en önemli sebepleri arasında yer almıştır.

Dördüncü problem cümlesi ise tezimizin ana konularını oluşturan beslenme kültürü, mesken kültürü ve giyim kuşam kültüründen oluşmaktadır. Beslenme, mesken ve giyim kuşam kültürü, Kars kentini diğer kentlerden ayıran en önemli maddi kültür öğeleridir. Bu kültürel değerler kentin tarihi ve coğrafyası ile doğrudan bağlantılıdır.

Geleneksel Kars evleri, 19.yyda Baltık mimari ile yapılmıştır. Bu mimari tarz Rusların St. Petersburg gibi birçok bölgesinde de uygulanmıştır. Sonrasında hâkimiyet kurdukları Kars ve Ardahan gibi bölgelerde de uygulamışlardır. Kentte bulunan Rus evleri şehrin ana dokusunu oluşturmaktadır. Bu evlerin yoğun olarak bulunduğu Yusufpaşa Mahallesi, Kars Kalesi'ne yakın olduğu için birçok yerli ve yabancı turist tarafından rahat bir şekilde görülmektedir. Ancak bu evlerden turizme açılan herhangi bir yapı bulunmamaktadır. Bu sebeple Kars evleri yeterince bilinmemektedir. Bu evlerin bir kısmı boş, harap bir şekilde bulunmaktadır. Ancak restore edilip turizme kazandırıldığı takdirde önemli bir destinasyon alanı oluşturabilir. Örneğin Erzurum'da yer alan Erzurum evleri sıkça ziyaret edilip reklamı yapılmaktadır. Ancak Kars evleri genel olarak barınma amaçlı kullanıldığı için böyle bir imkân bulunmamaktadır. Kars evleri, Kars kültürünün en önemli somut varlıkları içerisinde yer almaktadır. Kullanılmayan evler hızlı bir şekilde restore edilmelidir. Çünkü her geçen gün yağmur ve kar suları tarafından aşındırılmaktadır. Restore edilecek bu yapılar turizm sayesinde önemli bir gelir kaynağı oluşturacaktır. Aynı zamanda yapıların daha iyi korunmasını da sağlayacaktır. Bu evlerin bir kısmı günümüzde restore edilmiştir. Ancak birçoğu kafe ve restoran amaçlı kullanıldıkları için tarihi vizyonunu yerine getirememektedir. Çünkü orijinal yapılarda bulunan peçler, duvardaki nişler, mahzenler ve çelik konsollara oturtulmuş sundurmalar, cephelerdeki süsleme detayları birer tarihi olgudur. Bu mimari ayrıntılar restore edilen çoğu yapıda korunamamaktadır.

Kars kenti gastronomi kültürü açısından zengin bir mutfığa sahiptir. Özellikle süt ve süt ürünleri alanında geniş bir çeşitliliğe sahiptir. Kars kaşarı bu alandan marka bir üründür. Kentin etiketi kaşar peyniridir. Ancak kurumsal olarak tanıtım ve pazarlama yetersiz olduğu için bilinirliği düşüktür. Kars kaşar peyniri son zamanlarda Doğu Ekspresi ile Kars'a yönelik yapılan turizmin etkisiyle yoğun bir talep ile

karşılaştı. Aynı zaman da yerel pazarda da talep oldukça fazladır. Arz ve talep dengesinin sağlanamaması ile kalitede bir düşüş yaşanmıştır. Bu sebeple özellikle kaşar peynirinin hammaddesi olan süt üretiminin sadece yaz mevsimine bağlanmayıp tüm yıla dağıtılması lazım. Bunun içinde modern ahırlarda kaliteli yem kullanılmalıdır. Aksi takdirde kaşar peynirinin kalitesi düşüp marka olma özelliğini kaybedebilir.

Kentin diğer önemli bir yemek kültürü ise kaz etidir. İlkbaharda yumurtalardan çıkan kazlar sonbaharda yetişkin bir kaz seviyesine gelmektedir. Ancak kazın kar üstünde de belli bir zaman kalıp etinin daha lezzetli olması sağlanır. Daha sonra ise kesilip kurutulur. Kaz eti, bu kuru haliyle uzun süre saklanabilmektedir. Özellikle Kars'a uğrayan misafir veya turistler mutlaka kurutulmuş kaz etini satın alıp hediye olarak götürmektedir. Bu sebeple kaşar peynirinden sonra diğer önemli yemek kültürü kaz eti ve yemeğidir. Daha çok kışın yenilmesi tavsiye edilen kaz yemeği, kentin ana yemek menüsüdür. Kentte birçok restoran ve ev yemekleri yapan lokantada kaz yemeği bulunmaktadır. Özellikle kaz etine olan talep aralık, ocak ve şubat aylarında artmaktadır. Kaşar peynirinde yaşan durum kaz eti içinde geçerlidir. Kış mevsiminde arz talep dengesi bozulmaktadır. Çevre köylerde yoğun olarak kaz yetiştirilmektedir. Ancak çoğu aile kendi ihtiyacı için yetiştirip az bir kısmını satmaktadır. Modern kaz çiftliklerinin olmaması da üretimin tüketimi karşılamasını zorlaştırmaktadır. Talebi karşılamak için Anadolu'nun iç kesimlerinden kaz satın alınmaktadır. Ancak bu kazlar ile yerli kazlar arasında tat, ağırlık ve diğer birçok yönden farklılıklar bulunmaktadır. Bunun engellenebilmesi için devlet destekli modern kaz çiftlikleri açılıp kazlarının tüylerinin de değerlendirileceği fabrikalar kurulmalıdır. Bu sayede kaz yetiştiriciliği diğer sektörlerle de katkı sağlayacaktır. Aynı zamanda işsizliğin yüksek olduğu kentte yeni istihdam alanı oluşturacaktır.

Kars yemeklerinin daha iyi tanıtılabilmesi için kadın girişimcilere çeşitli kuruluşlar tarafından kredi veya destek verilmelidir. Bu sayede Kars yemek kültürü daha iyi tanıtılır. Bu alanda faaliyet gösteren kadınlara ise istihdam alanı oluşturacaktır. Çünkü kentte iş imkânları oldukça kısıtlıdır. Var olan iş merkezleri ise kadınların çalışabileceği işler için uygun değildir. Kadının iş hayatına girmesi kentin sosyal ve ekonomik olarak gelişimini sağlayacaktır. Özellikle çoğu kadın, çocuklarının

daha iyi bir eğitim alabilmesi için çalışmaktadır. Bu sebeple kadın girişimcilerin önü açılmalıdır.

Kars kentinin kendine özgü giyim kuşam kültürü bulunmaktadır. Kentin kültürel çeşitliliğine bağlı olarak giyim kültürü de oldukça çeşitli ve renklidir. Bölgede klasik Türk kıyafetleri, Kafkas giyim kuşam ve aksesuarları, Kürt nüfusun yoğun olarak yaşadığı Digor ve Kağızman'da ise daha farklı yöresel elbiseler giyilmektedir. Kuşkusuz bu zengin kültürel bir çeşitliliktir. Bu zenginliği yapılan düğünlerde rahat bir şekilde görebiliriz. Örneğin Azeri düğünlerinde giyilen kıyafetler farklı, Kürt düğünlerinde giyilen kıyafetler farklıdır. Ancak küreselleşmenin etkisi ile yöresel kıyafetler giderek arka plana atılmaktadır. Özellikle Halk Eğitim Merkezlerinde bu kıyafetlerin yapımına ağırlık verilip unutulması önlenmelidir. Bazen modanın etkisi ile bazı yöresel kıyafetler tekrar ön plana çıkabilmektedir. Örneğin kara kalpak kullanımı son zamanlarda oldukça yaygınlaşmıştır.

Son problem cümlesi araştırma sahasında günümüzde bulunan gelensel kültürel unsurların varlığı ve gelecek nesillere aktarılmasıdır. Günümüzde kentte geleneksel kültürel unsurlar varlığını devam ettirmektedir. Bu unsurların başında beslenme ve barınma gelmektedir. Soğuk iklim şartları beslenme kültürünün varlığını sürdürmesinde en önemli etkidir. Çünkü iklim şartları hayvancılık faaliyetlerinde belirleyici olmaktadır. Bu sayede etli yemek kültürü var olmaya devam etmektedir. Örneğin kaz yetiştiriciliği de iklime bağlı olarak beslenme kültüründe yer almaktadır. Konut kültürü de çeşitli değişikliklere uğrasa da sosyal yaşamda önemli bir yer kapsamaktadır. Örneğin tarihi Kars yapıları turizmde, barınmada ve diğer alanlarda kullanılmaktadır. Kars geleneksel kültürü, tüm olumsuzluklara ve küreselleşmenin dayattığı değişime karşı direnmektedir. Ancak yeni nesil kültürel değerlere karşı hassas olmadığı için bir yabancılaşma içerisindedir. Gençler, örneğin başı sıcak tutan kalpak başlığı, modası geçmiş çağdışı bir kıyafet olarak görmektedirler. Bu durum sadece kıyafetler için geçerli değildir. Gençler arasında yemek kültürüne karşı da bir yabancılaşma söz konusudur. Hazır yiyecekler bunun temel sebebidir.

Kars geleneksel kültürün gelecek nesillere aktarılmasında en önemli unsur ailedir. Anne ve babalara bu konuda önemli işler düşmektedir. Anne ve babalar eğer kültürlerine bağlıysalar ve kültürel değerlerini günlük hayatta yaşıyorlarsa aileinin

diğer üyelerine örnek olma ihtimalleri daha yüksektir. Aileden sonra diğer önemli unsur sosyal medyadır. İnsanlar sosyal medyada geleneksel kültüre ait yemek, kıyafet, oyun vb. paylaştıkça gençlerin ilgileri artmaktadır. Bu sebeple sosyal medyanın etkili kullanımı önemlidir. Aynı zamanda resmi kurumlar örneğin belediyeler, çeşitli etkinlikler ile yerel kültüre olan ilgiyi artırabilirler. Örneğin festivaller ve fuarlar yerel kültürün tanıtılması için oldukça uygun ortarlardır.

Ani Antik Kenti ise Kars Kalesi ile kentin en önemli tarihi yapılarıdır. Kars Kalesi kent merkezinde bulunduğu için rahat bir şekilde ziyaret edilebilmektedir. Kentin reklam yüzü Kars Kalesi'dir. Birçok sosyal ve kültürel etkinlik kale eteklerinde yapılmaktadır. Diğer önemli bir yapı ise Ani Kenti'dir. Ancak Ani Kenti UNESCO miras listesine yer almasına rağmen yeterli sayıda turist çekmemektedir. Özellikle Anadolu'nun diğer bölgelerinde bulunan kültürel miras eserleri daha sık ziyaret edilmesine rağmen Ani Kenti geride kalmaktadır. Bunun önemli sebeplerinden biri ulaşım olarak Kars'ın oldukça ücra bir köşede kalmasıdır. Ancak ilin yetkili kurumları tarafından yapılabilecek tanıtım ve reklamalar hem yerli hem de yabancı turistlerin bölgeye olan ilgisini artıracaktır.

Kent her alanda oldukça zengin bir çeşitliliğe sahiptir. Yemek kültürü, giyim kuşam, halk oyunları, cirit ve at yarışları gibi birçok tanıtım unsuru mevcuttur. Ancak bu unsurların toplu olarak tanıtılacağı veya sergileneceği etkinlikler mevcut değildir. Bir dönem kenti tanıtmak için festival yapıldı. Bu festival çevre illerden de misafirlerin gelmesi ile adeta bir şenliğe dönüştü. Ancak artık bu tür festivaller yapılmamaktadır. Kentte yapılacak festival veya şöenler ile kent kültürünün sosyal medya aracılığı ile de tanınırlığı artacaktır. İnsanların kentte kültürüne olan ilgisinin artması ile bu festivaller her yıl düzenlenebilir. Bu festivaller kentin sosyal ve ekonomik yapısına da katkı sağlayacaktır.

Kars kentinin zengin kültürel mirası turizme önemli bir alan açmaktadır. Kars Kalesi, Sarıkamış kayak merkezi, Ani Harabeleri ve Çıldır Gölü kentin başlıca turistik çekicilikleri arasında yer almaktadır. Doğu Ekspresi ise son zamanlarda hızlıca gelişerek birçok turistik çekiciliği geride bırakmıştır. İlgi ve talebin fazla olması sonucu sefer sayıları yetersiz kalmaktadır. Aynı zamanda talebin fazla olması sonucu bilet ücretleri de oldukça yüksektir. Anadolu'da yaşayan her vatandaşın bu aktiviteden

yararlanabilmesi için sefer sayıları artırılıp bilet fiyatları da düşürülmelidir. Bu sayede Anadolu'nun farklı coğrafyalarında bulunan vatandaşlar zengin bir kültürel mirasa sahip bu serhat şehrini gezme imkânı elde edecektir.

Sonuç olarak bacasız sanayi olarak tanımlanan turizm sektörü küreselleşme ile büyük hız kazanmış ve küreselleşmenin hızlanmasına da katkıda bulunmuştur. Küreselleşme dönemi ile birlikte mal, hizmet ve kişilerin çok uzak bölgelere hızlı ve kolay erişimi turizm sektörünün gelişmesinde büyük adımı oluşturmuştur. Ulaşım, haberleşme ve konaklama imkanlarının bu denli gelişim gösterdiği günümüz dünyasında araştırma sahamızı oluşturan Kars ilinin genelde turizm özelde ise kültürel turizm destinasyonlarının belirlenmesi, ortaya çıkarılması ve doğru tanıtımlarının yapılması bölge ve ülke ekonomisine büyük katkılar sağlayacaktır. Araştırma sahası, geçmiş çağlardan itibaren hem birçok medeniyete ev sahipliği yapmış hem de bu medeniyetlerin hakimiyet savaşlarına sahne olmuştur. Araştırma sahasının bu uzun tarihi geçmişi hiç şüphesiz bünyesinde birçok medeniyete ait izler ve kültürel değerler barındırmaktadır. Coğrafya ilminin temel prensipleri esas alınarak araştırma sahası kültürel varlıkları çalışmamızda sunulmaya çalışılmıştır. Valilik, belediyeler, üniversiteler, il kültür ve turizm müdürlükleri, kalkınma ajansları ile vakıf ve dernekler gibi kamu kurum ve kuruluşları ile özel kurum ve kuruluşların koordineli olarak yapacakları çalışmalar bu değerlerin korunmasına, tanıtılmasına ve bu değerlerin turizme açılması ile istihdamın oluşturulmasına zemin hazırlayacaktır.

KAYNAKÇA

/www.kulturportali.gov.tr/. (2023, 1 31). /www.kulturportali.gov.tr/:
https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/kars/gezilecekyer/kars-muzes adresinden
alındı

Acar, K. (2019). Kırım Savaşı (1853-56) Döneminde Propaganda: Rus Popüler
Kültüründe Savaş ve Düşman İmgesi. *Bilig*, 113-136.

Akbulut, İ. (2014). 160. Yıldönümünde Kırım Savaşı. *Türk Dünyası
Araştırmaları*, 333-350.

Akçayöz, V. (2016). *Ani'nin Gizemli Yüzü*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat
Yayınları.

Aksoy, D. (2004). XIX. Yüzyıl Kars Kent Dokusu Oluşumunda Meydana
Gelen Değişmeler Ve Gelişmeler (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Van:
Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Alakom, R. (2009). *Kars Kürtleri*. İstanbul: Avesta Yayınları.

Algün, V. (2016). *Gastronomik Bir Öge Olarak Üzümün Görsel Sanatlardaki
Biçimleri: Sosyo-Kültürel Ve Tarihsel Bir İnceleme (Yayımlanmamış Yüksek Lisans
Tezi)*. Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Alp, N., Yaşlı, K., & Özdemir, H. (2009). *Kars İli Kültür Envanteri*. Ankara:
Aydoğdu Ofset Matbaacılık.

Altaş, N. T., Gök, Y., & Doğanay, S. (2006). Domaniç'te Kır Meskenleri. *Doğu
Coğrafya Dergisi*, 63-88.

Altunışık, R., Coşkun, R., Bayraktaroğlu, S., & Yıldırım, E. (2005). *Sosyal
Bilimlerde Araştırma Yöntemleri SPSS UYGULAMALI*. Sakarya: Sakarya Kitabevi.

Anonim. (1973). *Cumhuriyetimizin 50. Yılında Kars*. Ankara: Atak Matbaası.

Anonim. (1999). *Cumhuriyetimizin 75. Yılında Kars*. Ankara: Önder
Matbbacılık.

Anonim. (2011). *Kars İlinin Somut Olmayan Kültürel Mirasının
Haritalandırılması*. Kars.

Anonim. (2011). *Kars Kentleşme Yerleşme ve Mekansal İnceleme Raporu*. Kars.

Anonim. (2015). Ani Kültürel Peyzajı Yönetim Planı.

Anonim. (2021). *Kars İli 2021 Yılı Çevre Durum Raporu*. KARS: Kars Valiliği Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği İl Müdürlüğü.

Arı , Y., & Köse , A. (2005). İnsan-Çevre Etkileşimini Yorumlamada Yeni Bir Alternatif: Kültürel Coğrafya, *Ulusal Coğrafya Kongresi Bildiriler Kitabı* (s. 51-59). İstanbul: Türk Coğrafya Kurumu.

Arı, Y. (2005). Amerikan Kültür Coğrafyasında Peyzaj Kavramı. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 311-339.

Arı, Yılmaz. (2017). Çevresel Determinizmden Politik Ekolojiye: son 100 yılda Dünyada Ve Türkiye’de İnsan-Çevre Coğrafyasındaki Yaklaşımlar. *Doğu Coğrafya Dergisi*.

Arıç, A. S. (2006). Türklerde Kıyafetin Kısa Tarih. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, s. 141-160.

Arınc, K. (2016). *Doğal, Beşeri, İktisadi ve Siyasal Yönleriyle: Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri*. Erzurum: Eser Ofset Matbaacılık.

Arınc, K. (2018). Boğatepe Köyünde Gravyer Peyniri Üretimi ve Sürdürülebilir Gelişme Bakımından Önemi (Kars/Türkiye) . *Türk Coğrafya Dergisi*, 7-18.

Armaoğlu, F. (2020). *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995)*. İstanbul: Kronik Kitap.

Arslan, N. O. (2010, 2 28). Güney Kafkasya’dan Türkiye’ye Gelen Muhacir Ve Mültecilerin Durumu (1921-1945). *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, s. 341-359.

Arslanoğlu, C. (t.y). *Doksan Üç Harbinden Sonra (1878-1918) Kırk Yıllık Kara Günlerde Kars'ımız*. Posoflular Dayanışma, Yardımlaşma, ve Kültür Derneği Yayınları.

Arslanoğlu, Cem Ender. (t.y). *Kars Şehitliklerimiz ve Mehmetciğimiz*. Ankara: Türkiye Anıtlar Derneği Yayınları.

Aslan, N. O., & Topçu, İ. (2012). Cumhuriyet Dönemi Kars'ta Nüfus. *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, s. 87-124.

Aslan, Ö. Ö. (2018). Köy Enstitülerinin Toplum Kalkınmasındaki Rolü. *Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi*, s. 84-119.

Aslan, Y., & Boy, A. (2017, 5 31). Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars'ta Eğitim Ve Eğitim Kurumları. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, s. 547-576.

Aslan, Yavuz. (2010, 2 23). Milli Mücadel Döneminde Türk-Sovyet İlişkilerinde Molokanlar (Malakanlar) Sorunu. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, s. 275-307.

Atalay, İ., & K. M. (2011). *Resimli ve Haritalı Türkiye Bölgesel Coğrafyası*. İstanbul: İnkılap Kitap Evi Baskı Tesisleri.

Atış, E., & Çelikoğlu, Ş. (2017). Boğatepe Köyünde Geleneksel Kars Gravyer Ve Kaşar Peyniri Üretiminin Yöre Ekonomisi Ve Tanıtımına Katkısı., (s. 310-324).

Atunsoy, A. (2005). Kentsel Tarihi Çevre Koruma (Kars Üzerine Bir İnceleme) (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Aydemir, O. (2010). Kars Kaşar Peynirinin Karakterizasyonu (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.

Ayter, A. (2008). *Kafkas Yöresi Giyim Kuşamında Süslenme (Tarihsel Takı Yapım Geleneği ve Maden İşleme Merkezi) , M.T.Koçkar(Ed), Halk Kültüründe Giyim-Kuşam Ve Süslenme Uluslar Arası Sempozyumu Bildirileri*. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Yayınları.

Badem, C. (2013). Kars Vilayetine Ermeni Göçü (1878-1914). *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, s. 151-168.

Badem, C. (2018). *Çarlık Yönetiminde Kars, Ardahan, Artvin 1878-1918*. İstanbul: Aras Yayıncılık.

Badem, C. (2021). Kırım Savaşının Osmanlı Toplumsal Yaşamına Etkileri. *Türk Savaş Çalışmaları Dergisi*, 137-155.

Balcı, A. (2004). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntem , Teknik ve İlkeler*. Ankara: Pegem Yayıncılık.

Bardakçı, M. (2015). *Enver*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Başayığıt, L., & Uçar, G. (2019, Temmuz 29). Kars İli Arazileri ve Toprak Özelliklerinin Coğrafi Bilgi Sistemleri ile Değerlendirilmesi. *Kafkas Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*.

Bayram, F. (2016). 2012-2016 Yılı Ani Kazıları, Belli.O, Yardımcıel .A , Belli, V.E, Çelik.C (Ed), 1. Uluslararası Ani-Kars Sempozyumu,80-90. İstanbul: Belli Eğitim Kültür Tarih ve Arkeoloji Araştırma Merkezi.

Baysal, A. (1993). *Beslenme Kültürümüz*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Beardsworth, A., & Keil, T. (2011). *Yemek ve Toplum Çalışmasına Bir Davet Yemek Sosyolojisi (1995), (Çev. Abdulkaki Dede)*. Ankara: Phoenix Yayınevi.

Belli, G. S., & Belli, O. (2012). *Kars Bölgesinde Kaz Kültürü Ve Kaz Etinden Yapılan Geleneksel Yemekler*. İstanbul: Belli Eğitim Kültür Tarih ve Arkeoloji Araştırma Merkezi Yayını.

Belli, O. (2007). *"Kars 2. Kent Kurultayı Kafkasya'da Ortak Geleceğimiz"*. Oktay Belli (Ed.). İstanbul: Kars Belediyesi Kültür Yayınları.

Belli, O. (2016). Eski Çağ'da Ani Bölgesi, Belli.O, Yardımcıel .A , Belli, ve, Çelik.C(Ed), 1. Uluslararası Ani-Kars Sempozyumu,34-49. İstanbul: Belli Eğitim Kültür Tarih ve Arkeoloji Araştırma Merkezi.

Belli, O. (2019). *Her Yönü İle Ani*. İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu.

Beşirli, H. (2022). Yemek, Kültür Ve Kimlik. *Milli Folklor*, s. 159-169.

Bilmen, Ö. N. (2002). *Büyük İslam İlmihali*. İstanbul: Çelik Yayınevi.

Bingöl, A. (2003). En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Erzurum Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Blıj, H. D. (2021). *Coğrafya Neden Önemlidir, Hiç Olmadığı Kadar (2012), (Çev. Fatma Yavaş, Baki Kaya)*. Ankara: Hece Yayınları.

Boy, A. (2017, 1 1). Çarlık Rusya Yönetiminde Kars'ta Tarım ve Hayvancılık. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, s. 417-434.

Boy, A., & Aslan, Y. (2017, 01 5). Cumhuriyet Döneminde Kars'ta Eğitim (İlköğretim Ortaöğretim). *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, s. 91-104.

Celep, H. (2022, 25 12). Şeyh Ebü'l-Hasan Harakânî'nin Hayatı Hocaları ve Tasavvuf Düşüncesi Bağlamında Sûfî Kimliği. *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s. 295-311.

Ceylan, A., Bingöl, A., & Karageçi, M. (2018). *Eskiçağ'da Kars Kaleleri*. Erzurum: Yayın DAğ Matbaacılık.

Coşkun, O. (2014). Doğu Anadolu Bölgesi'nde Kentleşme ve Kentsel Gelişim Doğu Anadolu Bölgesinde Kentleşme Ve Kentsel Gelişim. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 229-256.

Çakmak, Fevzi. (2005). Birinci Dünya Savaşında Doğu Cephesi Harekatı, 1935 Yılında Harp Akademisinde Verilen Konferanslar,. *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi Harekâtı* (s. 1-342). Ankara: Genelkurmay Basımevi.

Çetinkaya, A. (2022). *Dünden Bugüne Peynirlerimiz Türkiye'nin 208 Geleneksel Peyniri*. İstanbul: Sütdünyası Yayınları.

Çilingiroğlu, A. (1997). *Urartu Krallığı Tarihi Ve Sanatı*. İzmir: Tükelmat A.Ş.

Çınar, s. (2013). Karsta'ki Osmanlı Evleri Üzerine Bir Deneme, *I. Uluslararası Iğdır Sosyal Bilimler Bildiri Kitabı* (s. 186-219). Iğdır: Iğdır Üniversitesi.

Delen, M. (2005). Kars İli Ve İlçelerindeki Türk Dönemi Mimari Eserleri (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Demir, F. (2012). Kayseri İli Geleneksel Giyim Kuşam Kültürü Üzerine Bir İnceleme (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

Demir, M. (2014). *Kars Kent Coğrafyası*. Erzurum: Zafer Medya Ofset.

Demir, M. (2015). Kars İlinin Arıcılık Potansiyeli ve Değerlendirme Durumu. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 209-230.

Demir, M. (2015). Kars İlinin Nüfus Gelişimi ve Başlıca Demografik Özellikleri. *Doğu Coğrafya Dergisi*, s. 127-156.

Demir, M. (2016). Coğrafi İşaret Örneği Olarak Kars Kaşar Peynirinin Üretim ve Dağılımı. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 61-81.

Demir, M. (2021). Kars İlinde Tarım Faaliyetlerinin Coğrafi Esasları. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 77-106.

Deniz, A. (2015). *Türk İktisat Tarihinde Anadolu'nun Fethi ve İlk Yerleşim (Ani/Kars 1064)*. Erzurum: Eser Basım Yayın Dağıtım Matbaacılık.

Diamond, J. (2018). *Tüfek, Mikrop, Çelik (Çev. Ülker İnce)*. İstanbul: Pegasus Yayınları, 1893.

Diker, O., & Deniz, T. (2017, 7 18). Kars Kültürel ve Gastonomik Kimliğinde Kaz. *Doğu Coğrafya Dergisi*, s. 189-204.

Doğanay, H. (2012). Coğrafyaya Giriş, *Coğrafyaya Giriş* (s. 8). İstanbul: Aktif.

Doğanay, H. (2014). *Türkiye Beşeri Coğrafyası*. Ankara: Pegem Akademi.

Doğanay, H., & Çavuş, A. (2013). *Türkiye Ekonomik Coğrafyası*. Ankara: Pegem Akademi.

Dostoyevski, F. (2022). *Budala, (Çev. Ergin Altay)*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

Durak, G. (2015). Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Kafkas Siyaseti Ve Sarıkamış Harekâtı. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 506-520.

Erdoğan, S. (2018). Baltık Mimarisi Etkisinde Kars (Batum Örneği İle Karşılaştırmalı)(Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Erinç, S. (2015). *Jeomorfoloji 1*. İstanbul: Der Yayınları.

Erol, o. (2011). *Genel Klimatoloji*. İstanbul: Çantay Kitabevi.

Eyice, S. (1960). İznik'te Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme. *Tarih Dergisi*, 99-120.

Gerek, Z. (1997). Türk Halk Oyunlarının Tarihsel Gelişimi (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Gök, B. (2014, 6 1). Ebu'l-Hasan Harakânî'nin Menkıbevi ve Tarihi Şahsiyeti. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitü Dergisi*, s. 103-121.

Gök, Y., & Kayserili, A. (2014). Geleneksel Erzurum Evlerinin Kültürel Coğrafya Perspektifinden İncelenmesi. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 175-216.

Güler, S. (2010). Türk Mutfak Kültürü Ve Yeme İçme İhtiyacı. *Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, s. 24-30.

Gümüšoğlu, F. (2017). *Sözlü ve Yazılı Belgeler Işığında Cılavuz Köy Enstitüsü*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Günay, R. (1999). *Türk Ev Geleneği ve Safranbolu Evleri*. İstanbul: Yapı Endüstri Merkezi Yayınları.

Gündoğdu, H. (2010). Genel Özellikleriyle Erzurum Evleri. *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 27-37.

Gündoğdu, H. (2010, 3 1). Kültürlerin Buluştuğu Bir Ortaçağ Şehri: Ani. *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, s. 51-84.

Gündoğdu, H. (2010, 3 1). XIX. Yüzyıl Kars Yapılarına Baltık Mimari Üslubunun Yansıması. *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, s. 79-99.

Gündoğdu, N. T. (2005). Batılaşma Dönemi Kars'ın Şehir Dokusu Ve Resmi Binalar (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Güney, E. (2004). *Türkiye Hidroğrafyası*. İstanbul: Çantay Kitabevi.

Gürer, D. (2020, 2 8). Ahmed Avni Konuk'un Mesnevî-i Şerîf Şerhi'nde Bir Ârif ve Mürşit Olarak Ebu'l-Hasan-ı Harakânî. *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s. 151-170.

Gürsoy, A. T. (2015). *Giyim Kültürü Ve Moda 3. Cilt/ Erkek Modası*. İstanbul: Seçil Ofset.

Gürtuna, S. (1999). *Osmanlı Kadın Giysisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Güvenç, B. (1972). *İnsan ve Kültür: Antropolojiye Giriş*. Ankara : Ayyıldız Matbaası.

Haldun, İ. (2021). *Mukaddime* (Cilt 1). (T. Dursun, Çev.) İstanbul: Kaynak Yayınları.

<https://ci.turkpatent.gov.tr/cografi-isaretler/detay/37871>. (tarih yok). 04 12, 2023 tarihinde <https://ci.turkpatent.gov.tr/cografi-isaretler/detay/37871>: <https://ci.turkpatent.gov.tr/cografi-isaretler/detay/37871> adresinden alındı

İmer, Z. (1997). *El Sanatlarının Geleceği ve Japonya Örneği, Türkiye'de El Sanatları Geleneği ve Çağdaş Sanatlar İçindeki Yeri Sempozyumu Bildirileri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

İnalcık, H. (2018). *Devlet-İ Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar 4 Ayanlar, Tanzimat, Meşrutiyet*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

İnalcık, H. (2018). *Devlet-İ Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmaları-1*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

İzbirak, R. (1972). *Türkiye 1*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Kafalı, M. (1995). *Türk Kültüründe Nevruz ve Takvim, Tural. S (Ed),Nevruz*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını.

Kanal, H. (2014, 1 1). Sarıkamış Harekâtı Esnasında Cephede Yaşananlar Ve Anadolu'ya Etkileri. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, s. 87-114.

Kaplan, Y. (2011). Türk Hamam Kültürünün Divan Şiirine Yansımaları / Hamam Kültürünün Klasik Osmanlı Şiirine Yansımaları. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 131-155.

Karabekir, K. (1995). *İstiklâl Harbimiz 4. Cilt*. İstanbul: Emre Yayınları.

Karagöz, E. (2007). *"Kars 2. Kent Kurultayı Kafkasya'da Ortak Geleceğimiz"*. Oktay Belli (Ed.). İstanbul: Kars Belediyesi Kültür Yayınları.

Karcioğlu, U. (2017, 11 30). Türk Kültüründe Atın Önemi Ve Ata Sporlarımızdan Atlı Cirit Oyunu. *Anasay*, s. 167-197.

Kars Valiliği.(2022, 12 07). <http://www.kars.gov.tr/sehirkartlaribaltikmimarisi>:
<http://www.kars.gov.tr/sehirkartlaribaltikmimarisi> adresinden alındı

kars.ktb.gov.tr. (2023, 03 02). 04 12, 2023 tarihinde <https://kars.ktb.gov.tr/TR-291137/bogatepe-koyu-peynir-muzesi.html> adresinden alındı

Kaynar, M., & Ak, G. (2015, 12 2). 19. Yüzyılda Çok Kültürlü İmparatorluktan Ulus-Devlete Geçişte Sürgün ve Göç: Malakanlar Örneği. *Akademik İncelemeler Dergisi*, s. 1-22.

Kayserili, A. (2010). Carl Ortwin Sauer ve Kültürel Coğrafya. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 187.

Kayserili, A. (2011). *Erzurum Şehrinin Kültürel Coğrafyası (Maddi Kültür Öğelerine Göre) (Yayınlanmamış Doktora Tezi)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü.

Kayserili, A., & Altaş, N. T. (2010). Horasan İlçesi'ndeki Kır Meskenlerinin Kültürel Coğrafya Bakış Açısı İle İncelenmesi. *Doğu Coğrafya Dergisi*, s. 81-101.

Keleş, V. (2010). Modern Müzecilik ve Türk Müzeciliği. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1-17.

Kılıç, U. (2019). Kars, Ardahan, Iğdır'daki (Merkez Ve İlçeler) Türk-İslam Dönemi Mimari Eserleri. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi ,Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kırzioğlu, F. (1955). *100. Yıldönümü Dolayısıyla 1855 KARS ZAFERİ*. İstanbul: Işıl Matbaası.

Kırzioğlu, F. (1982). *Kars-Arpaçayı- Eski Merkezi ANI ŞEHİRİ TARİHİ*. Ankara: San Matbbası.

Kırzioğlu, F. (1992). *Yakın Tarihimizde Kars ve Doğanadolu Sempoyumu, Anadolu Cepemiz'de Geçen Son Altı Rus-Türk Savaşında Kars'taki Serhad-Ruhunu Besleyen Halk Geleneklerimiz*. Ankara: Kars Valiliği ve Atatürk Üniversitesi Yayınları.

- Kırzioğlu, M. F. (1953). *Kars Tarihi*. İstanbul : Işılın Matbaası.
- Kıyanç, S. (2014). Malakanlar (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Muğla: Muğla Sıtkı Kocaman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kıyanç, S. (2020, 21 12). Tolstoy Vakfı ve Türkiye'deki Faaliyetleri. *Adam Academy Journal of Social Sciences*, s. 333-356.
- Kızılkaya, O. (2011). XIX. Yüzyılda Kars Sancağı'nda Sosyal ve Ekonomik Durum (1830-1877) (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Koca, E., Koç, F., & Vural, T. (2008). Kùltürler Arası Etkileşimde Giyim Kuşam. s. 793-808.
- Kocaman, S., Kayserili, A., & Kaya, F. (2015). Kùltürel Coğrafya Açısından Bir Araştırma: Tarihi Kağızman Evleri. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 145-170.
- Kop, Y. (1999). 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Kars ve Çevresi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kop, Y. (2016). *Çam Ormanlarının Can Ormanlarına Dönğştüğü Yer SARIKAMIŞ 6 dilde, 7 Türk Lehçesinde Sarıkamış Harekatı, Yılmaz Özkaya (Ed.), Karın Bile "Kapkara" Yağdığı Hüznün Zaferi Sarıkamış, (ss.13-36). İzmir: Sarıkamış Belediyesi Kùltür Yayınları.*
- Korkusuz, T. (2019). Kars İlindeki Turizm Varlıklarının Kùreselleşmenin Etkisi İle İncelenmesi ve Cbs Analizi (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kökten, İ. K. (1945). Kuzey-Doğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt Çevresinin Yeri. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakùltesi Dergisi*, s. 465-486.
- Köse, A. (2005). Türkiye'de Geleneksel Kırsal Konut Plânlarında Göçebe Türk İzleri. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 158-191.
- Köse, A. (2011). Balıkesir Çevresinde Geleneksel Kırsal Avlu Peyzajı ve Değişimi. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 7-38.

Kürkçüoğlu, E. (2018). *Kurtuluşunun 100. Yılında Erzurum ve Ermeniler*. Erzurum: T.C Erzurum Valiliği Kültür Yayını.

MGM.(2022).2022 tarihinde <https://www.mgm.gov.tr> adresinden alındı

Nikolski, G. (1990). *Sarıkamış Harekatı* (Çev. Emekli Kaymakam Yarbay Nazmi). Ankara: Genelkurmay Basımevi.

Onur, B. B., & Biber, N. A. (2019). *"Peynir Aşkına", Cumhuriyet Öztürk (Ed.), Kars Kaşarı, (Ss.199-203)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Orat Akyüz, J., & Tanrıverdi, M. (2014). Kafkaslardan Kars'a Hüzünlü Yolculuk. 1864 Kafkas Tehciri: Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün. s. 221-245.

Orhan, S. (2021). Kars İli Çakmak Köyündeki Malakan Geleneksel Konut Mimarisinin İncelenmesi, Koruma Sorunları Ve Sürdürülebilirlik İçin Malakan Göç Müzesi Restorasyon Önerisi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Karabük Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

Ortaylı, İlber. (1978). Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars. *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 343-362.

Özdemir, Ü. (2011). Safranbolu'da Köy Meskenleri. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 159-171.

Özgüç, N., & Tümertekin, E. (2012). *Beşeri Coğrafya İnsan, Kültür, Mekan*. İstanbul: Çantay.

Özgüç, N., & Tümertekin, E. (2021). *Coğrafya ,Geçmiş, Kavramlar, Coğrafyacılar*. İstanbul: Çantay Kitabevi.

Punch, K. (2014). *Sosyal Araştırmalara Giriş Nicel ve Nitel Araştırmalar* (Çev. Dursun Bayrak, H. Bader Arslan, Zeynek Akyüz). Ankara: Siyasal Kitap Evi.

Rasimgil, M. (2017). Rus Yönetiminde Kars Şehir Merkezinin İmarı ve Anıtsal Yapıları (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.

Reisli, T. (2018). Rusya'dan Türkiye'ye Göç Eden Malakanların Siyasal, Sosyal, ve Kültürel Durumu (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sinop: Sinop Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Sadıgov, R. (2019, 8 31). Rus Kaynaklarına Göre Sarıkamış Harekâtı. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, s. 279-302.

Sagona, A. (2006). *Kars Beyaz Uykusuz Uzakta*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Sağlam, H. (2011). H.1287-1288-1290-1291-1293-1294 Tarihli Erzurum Salnamelerine Göre Kars Sancağı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kars: Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Sakaoğlu, E. (2021). Türkiye'nin Ramsar Sahalarından Olan Tektonik Göllerin Yüzey Alanlarındaki Zamansal Değişimin Analizi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Karabük Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

Sandwith, H., Marx, K., & Zarifi, M. (2017). *1855 Kars Kuşatmasının Öyküsü, 1856,(Çev. Hamit Zafer Kars)*. İstanbul: Tarihçi Kitabevi Yayınları.

Sarı, Y. E., & Kayserili, A. (2021). Geleneksel Gümüşhane Meskenlerinin Kültürel Coğrafya Analizi. *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 185-207.

Sevindi, C. (2011). Susuz Çağlayanı (Susuz-Kars) Ve Turistik Potansiyeli. *Erzincan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 325-352.

Sevindi, C. (2013). Ekoturizm Ve Kuş Gözlemciliği Açısından Kuyucuk Gölü Kuş Cenneti (Arpaçay-Kars). *Türk Coğrafya Dergisi*, 63-76.

Sevindi, C. (2018). Sarıkamış (Kars) İlçesindeki Köy Yerleşmelerinin Coğrafi Özellikleri İle İlgili Bir İnceleme. *Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 111-138.

Seyhan, A. (2014, 9 23). Ebu'L-Hasan El-Harakânî'nin Sevgi, Şefkat, Merhamet ve Hoşgörü Anlayışı. *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s. 81-116.

Solmaz, G. (1994). Erzurum-Kars ve Yöresi Kaleleri (11 ve 15 Yy.) (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Şahin, C. (2011). *Türkiye Fiziki Coğrafyası*. Ankara: Gündüz Eğitim ve Yayıncılık.

Şener, S. (1998). *SOSYOLOJİ Sosyal Bilimlere Alternatif Yaklaşım*. İstanbul: İnkılab Yayınları.

T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı. (2023, 30 01). <https://kars.ktb.gov.tr/TR-288186/kafkas-cephesi-harp-tarihi-muzesi.html> adresinden alındı

Talas, M. (2005, 12). Tarihi Süreçte Türk Beslenme Kültürü ve Mehmet Eröz'e Göre Türk Yemekleri. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırma Dergisi*, s. 273-183.

Tanoğlu, A. (1969). *Beşeri Coğrafya Nüfus ve Yerleşme*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.

Tekir, S. (2016). Sarıkamış Harekâtı Sonrası Türk Ordusunda Görülen Salgın Hastalıklar Ve Yaşanan Kayıplar. *Kafkas Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 267-287.

Tellal, E. (2006). *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt 1, Baskın Oran (Ed.), Sovyetlerle İlişkiler (ss.155-177)*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Temel, F. (2011). Ortaçağ Boyunca Kars ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kars: Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Tezcan, M. (1985). *Eğitim Sosyolojisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

Tezcan, M. (1995). *SOSYOLOJİYE GİRİŞ " Temel Kavramlar"*. Ankara: Şafak Matbaa.

Tezcan, M. (2000). *Türk Yemek Antropolojisi Yazıları*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Tezcan, M. (2019, 9 5). Giyim Olgusuna Sosyo-Kültürel Bakış ve Türklerde Giyim. *Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences*, s. 255-276.

- Tolan, B. (2005). *sosyoloji*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Topçu, İ., & Ural, S. (2017, 1 1). İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Kars'ın Nüfusu. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, s. 385-416.
- Torunoğlu, F. (2016). Kars ve Çevresi Manastırları Bagnayr, Hripsine, Horomos, Khtzkonk ve Kız Kalesi Manastırları (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kars: Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tural, A. (2016, 6 5). Türk Eğitim Tarihinde Alternatif Bir Model: Köy Enstitüleri. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, s. 16-21.
- Türk, F., & Kaya, E. (2019, 12). Kaf Dağı'nın Eteğinde Bir Alman Kolonisi: Kars Almanları. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, s. 683-713.
- Türkan, S. (2017). Kars'ta Rus Dönemi'nde (1878-1918) İnşa Edilen Yapıların Cephe Özelliklerinin Analizi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bursa: Uludağ Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Türkan, S., & Durak, S. (2016, 6 3). Kars'taki Rus Dönemi (1878-1918) Yapılarının Çatı ve Cephe Özellikleri. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi.
- Türkdoğan, O. (1971). *Malakanların Toplumsal Yapısı (Yayımlanmış Doktora Tezi)*. Erzurum : Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Uluçam, A. (1992). *Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu, Karst'taki Osmanlı Eserleri*. Ankara: Kars Valiliği ve Atatürk Üniversitesi Yayını.
- Uludağ, (2023). *İslamansiklopedisi.org.tr*. 2023 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/harakani> adresinden alındı
- Ural, S., Akyüz Orat, J., Oran Aslan, N., Bingöl, A., & Tuysuz, C. (2011). *Kars Tarihi Geçmişten Cumhuriyete* . Kars : Kafkas Üniversitesi Yayınları.
- Ülkü, O. (2007). Osmanlı İmparatorluğu'nda Savunma Sistemi Olarak Tabya Mimarisi. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 245-270.
- www.harita.gov.tr. (2023, 03 02). 05 06, 2023 tarihinde <https://www.harita.gov.tr/il-ve-ilce-yuzolcumleri> adresinden alındı

www.mta.gov.tr. (2023, 03 05).
<https://www.mta.gov.tr/v3.0/hizmetler/yenilenmis-diri-fay-haritalari> adresinden alındı

www.tarimorman.gov.tr. (2023, 09 06).
<https://www.tarimorman.gov.tr/DKMP/Belgeler/Korunan%20Alanlar%20Listesi/sulakalanlar240423.pdf> adresinden alındı

www.tuik.gov.tr. (2023).
<https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=nufus-ve-demografi-109&dil=1> adresinden alındı

www.turkpatent.gov.tr. (2023, 03 02). 03 26, 2023 tarihinde
<https://ci.turkpatent.gov.tr/cografi-isaretler/detay/38112> adresinden alındı

www.turkpatent.gov.tr/. (tarih yok). 05 19, 2023 tarihinde
<https://www.turkpatent.gov.tr/>: <https://ci.turkpatent.gov.tr/cografi-isaretler/detay/38240> adresinden alındı

y. (tarih yok).

Yavaşca, M. (2013). Ebu'l Hasan Harakani'nin Tarihi Kişiliği (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kars: Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yazıcı, S. (2017). *ANİ SİRLARI*. Ankara: Eflal Ajans Matbaacılık.

Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2013). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Yılmaz, A. (2013). Tunç Çağı'nda Kars İli ve Çevresindeki Yerleşimler (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kars: Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yılmaz, Ö. (1984). *Horasan-Sarıkamuş Arasındaki Aras Nehri Havzasının Fiziki Ve Tatbiki Fiziki Coğrafyası (Yayımlanmış Doktora Tezi)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.

Zaman, M. (2011). Tonya (Trabzon) İlçe Merkezinde Mesken Tipleri. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 495-508.

